

TRANSRODNO LICE PRAVDE

ZORICA MRŠEVIĆ

Zorica Mršević

TRANSRODNO LICE PRAVDE

Beograd 2017.

Dr Zorica Mršević
TRANSRODNO LICE PRAVDE

Za izdavača
dr Goran Bašić

Recenzenti
dr Dobrivoje Radovanović
dr Nevena Petrušić
dr Nada Sekulić
dr Lilijana Čičkarić
dr Jelena Simić

Lektura i korektura
Milanka Vorkapić

Dizajn korica
Ninoslav Janković

Štampa i prelom
Razvojno istraživački centar Grafičkog inženjerstva
Tehnološko-metalurškog fakulteta, Univerzitet u Beogradu
Karnegijeva 4, Beograd

Tiraž
300 primeraka

Institut društvenih nauka
ISBN 978-86-7093-167-1

Objavljivanje ove knjige finasnsijski je podržalo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

Zahvaljujem Mirjani Tejić na prevođenju značajnog materijala vezanog posebno za italijanska i kanadska iskustva i prakse organizovanja zatvora za transrodne osuđenike.

Takođe se zahvaljujem Svetlani Janković na „prvoj ruci“ čitanja i komentarisanja rukopisa kao i pomoći oko sređivanja referenci.

Na fotografiji na naslovnoj strani je dekorativna plastika muzeja Ermitaž. Snimila Svetlana Janković u oktobru 2016.

Sadržaj

OPŠTI DEO	1
Uvod.....	3
Iz srpske književnosti	5
Transrodne žene u zatvoru	7
Pojmovi	9
Cisrodnost.....	11
Antički mit o Kajnidi/Kajneju	11
Transrodnost u devetnaestom veku	13
Ženski muževi – zaboravljeni fenomen 19. veka	13
Žene u američkom građanskom ratu (1861 – 1865).....	14
Borova igla - žena poglavica	15
Tradicionalni oblici transrodnosti u dvadeset i prvom veku.....	17
Venecuela: Tida Vena, ljudi “dve duše” plemena Varao	17
Avganistan: Bača poš, devojčice u ulozi dečaka.....	17
Dominikanska Republika: gevedoses, devojčice koje u pubertetu postaju muškarci.....	18
Opšte karakteristike društvenog položaja transrodnih osoba	21
Antitrans nasilje.....	21
(Ne)vidljivost	23
Prepreke, odbacivanje, diskriminacija, (ne)funkcionisanje u intimnim vezama	24
Transrodno telo u ambijentu hegemonističke i toksične muškosti.....	26
Transmizoginija.....	29
Samoubistva transrodnih osoba.....	31
Savremeni primeri	32
<i>Trans žene singapurske ulice Bugis</i>	32
<i>Mongolija</i>	33
<i>Malezija</i>	33
<i>Tajland: lejdibojz</i>	34
Aktivizam protiv diskriminacije i nasilja	35
<i>Pokret za prava interseks osoba</i>	35
<i>Projekat Odri Lord</i>	36
<i>Zabranjena parada transrodnih osoba u Istanbulu 2017.</i>	36
<i>Srbija: zahtev za donošenje zakona o rodnom identetu</i>	37

Srbija	39
Zabeleženo u Srbiji: životne priče trans osoba	39
<i>Priča trans muškarca Isaka: Sve što postoji, mora da postoji.....</i>	<i>39</i>
<i>Priča trans žene Marije: priroda uvek pobeđi.....</i>	<i>40</i>
Mediji u Srbiji	41
Nasilje nad transrodnim osobama u Srbiji o kojima su izveštavali mediji	42
Međunarodnopravni standardi.....	47
Evropska unija	48
Evropski sud pravde u slučajevima diskriminacije transseksualnih osoba	52
Evropski sud za ljudska prava u Strazburu o pitanjima rodnog identiteta.....	56
Promene pravnog statusa transrodnih osoba	65
Evropa	65
Evropa ukida zakon o prisilnoj sterilizaciji trans osoba	65
Španija	66
Portugalija	66
<i>Portugalija 2017. g.</i>	<i>67</i>
Velika Britanija	68
<i>Mladić u drugom stanju</i>	<i>69</i>
Irska	69
<i>Irska 2017. g.</i>	<i>70</i>
Danska	71
Hrvatska	71
Izrael	72
Malta.....	72
Nemačka.....	73
Poljska	73
Švedska.....	74
Francuska 2016.g.....	75
<i>Vozači autobusa u suknjama.....</i>	<i>77</i>
Belgija	78
Grčka	79
Jermenija	80
Srbija	80
Severna i Južna Amerika.....	83
Kanada.....	83
Prvi koraci u profesionalnoj promociji trans osoba.....	84
Kanada Ontario.....	84

Havaji SAD	84
Oregon SAD	85
Vermont SAD	86
Rod Ajlend SAD	86
Ilinois SAD	87
Kalifornija SAD	87
Njujork SAD	87
<i>Transrodne osobe u američkoj vojsci</i>	88
Argentina	89
Kolumbija	90
Bolivija	90
Meksiko	91
Portoriko	92
Urugvaj	92
Azija	95
Pakistan	95
Južna Koreja	96
Bangladeš	98
Tajvan	99
Indija	99
Nepal	101
Vijetnam	101
Kina	102
Okeanija	103
Australija	103
<i>Australija 2016</i>	104
Novi Zeland	104
POSEBNI DEO	107
Trans žene u međunarodnim sportskim takmičenjima	109
Inkluzivnost i nediskriminativnost sporta	109
Pogled u istoriju – žene (koje to nisu bile) na olimpijskim takmičenjima	111
Prvo međunarodno prihvatanje transpolnih sportista - Međunarodni atletski savez	114
Štokholmski konsenzus 2003.g. i Štokholmska deklaracija 2004.g. - razvoj olimpijske podobnosti i inkluzije	115
Učešće transpolnih sportistkinja i sportista u koledžskom sportu	116
Odluka Međunarodnog olimpijskog komiteta, 2011.g.	118

Pogled na ljudska prava.....	119
Pogled u sportsku budućnost.....	121
Pogled iz 2017. g.....	122

Uporednopravna analiza propisa i javnih politika koji regulišu status transrodnih lica na izdržavanju zatvorske kazne.....	127
Modeli pravne regulative.....	127
Države kojima nedostaju pravna i praktična rešenja regulisanja položaja transrodnih lica u zatvorima	127
Austrija	127
Bugarska.....	128
Ukrajina.....	130
<i>LGBT osobe lišene slobode.....</i>	<i>130</i>
<i>Transrodne osobe u psihijatrijskim institucijama.....</i>	<i>131</i>
Rusija.....	133
<i>Slučaj Jelene Bogdanove</i>	<i>134</i>
Turska.....	136
Države u kojima postoje praktična rešenja, normativne prakse, i eksperimenti	137
Francuska	137
Nemačka.....	138
Španija.....	140
Italija.....	141
<i>Uvod u dinamiku italijanskih promena</i>	<i>141</i>
<i>Slučaj zatvora Empoli</i>	<i>144</i>
<i>Slučaj zatvora Soliđijano</i>	<i>146</i>
Poljska	147
Kanada.....	148
<i>Slučaj Kavena</i>	<i>149</i>
<i>Lični pretres.....</i>	<i>152</i>
<i>Slučaj Forester.....</i>	<i>153</i>
Sjedinjene Američke Države.....	155
Transrodne žene u muškim zatvorima.....	156
Značajne sudske presude.....	160
Zakon o eliminaciji silovanja u zatvorima	163
Hormonski tretman transrodnih osuđenika u zatvorima.....	164
Kalifornija	166
Studije slučajeva.....	169
<i>Slučaj Marije (Madone) Dajamond.....</i>	<i>169</i>

<i>Slučaj Lesli En Mening</i>	169
<i>Slučaj Čelsi Mening</i>	170
<i>Slučaj meksičke migrantkinje Estrelje Sančez</i>	170
Američke organizacije za pružanje pravne pomoći transrodnim osuđenima.....	171
Posebna zatvorska odeljenja za transrodne osuđenike – GBT čaure.....	174
Zaključak izlaganja o američkim iskustvima	177
Škotska: trenutno najbolje rešenje.....	178
<i>Intervju o potrebi prevencije rizika</i>	181
<i>Intervju o zdravstvenim potrebama</i>	181
<i>Pretres</i>	181
<i>Zahtev za rodnim prilagođavanjem</i>	183
<i>Konferencija slučaja, termini i svrha</i>	183
<i>Informacije koje su potrebne za konferenciju slučaja</i>	184
<i>Smeštaj</i>	184
<i>Upotreba dodatnih predmeta u svojini osuđenog lica</i>	186
<i>Korišćenje programa rodnog prilagođavanja Nacionalne zdravstvene službe</i>	186
<i>Društveni kontakti</i>	187
<i>Premeštaj u alternativnu zatvorsku ustanovu</i>	188
<i>Pravni propisi na kojima se bazira škotska Zatvorska politika o rodnom identitetu i rodnom prilagođavanju</i>	189
Tajland najavljuje poseban zatvor za LGBT osuđenice/ke	189
Srbija: pravni okvir i praksa	191
Zatvorska priča	192
Zatvorska klasifikacija/smeštaj	193
Kršenje prava transrodnih osuđenika i mogući oblici kršenja odredaba ZIKS-a	194
Postojeće odredbe ZIKS-a koje se mogu primeniti u korist transrodnih osuđenika.....	196
Edukacije za zaposlene i sudije za izvršenje	200
Praksa	201
Zaključak: kuda i kako dalje u Srbiji	203
Opšti okvir.....	203
Polemika: jedan zakon ili više promena postojećih zakona	204
Poseban pravac promena organizovanja izdržavanja prekršajnih i krivičnopравnih sankcija lišenja slobode.....	210
Diskriminacija i kako protiv nje	212
Neophodnost Zakona o rodnom identitetu u Srbiji	213

VIII

Aneks	215
Nacrti protokola	215
Nacrt Protokola postupanja u specifičnim situacijama u kojima se nalaze transrodne osobe lišene slobode.....	215
<i>Smeštaj</i>	217
<i>Postupanje</i>	217
<i>Zdravstveni tretman transrodnosti</i>	219
Literatura	221
Summary in English.....	247

OPŠTI DEO

UVOD

Većina društava je organizovana na osnovama dihotomne rodne podele, što znači da su svi pojedinci intenzivno usmeravani u pravcu jedne ili druge rodne kategorije, da ne bi došlo do odstupanja od rigidno zadatih rodni normi ili neusklađenosti sa njima. To usmeravanje često je u formi specifične rodne kontrole koja ima veliki uticaj na identitete i životna iskustva transrodnih osoba, posebno onih čiji rodni identitet (ili spoljašnja prezentacija) ne odgovara društvenim očekivanjima za taj rod ili ako nečije fizičko telo na izvestan način ne odgovara telu koje se konvencionalno povezuje sa tim rodom.¹ Amnesty internešnel (*Amnesty International*) procenjuje da širom Evrope ima oko 1,5 milion transrodnih osoba (termin koji se koristi za one koji se ne identifikuju sa rodom koji im je pripisan po rođenju).²

Iskustva mnogih zemalja iz raznih krajeva sveta, dokazuju da ne postoji jedan isti, svuda primenljivi scenario zakonskih promena u pogledu regulisanja statusa transrodnih osoba. Najčešće se počinje u domenu medicine, faktičkim omogućavanjem hormonalno operativnih procedura prilagođavanja pola, čemu (ne uvek) nužno sledi pravno priznavanje novostečenog rodnog identiteta, da bi se kao sledeći korak javila potreba za zakonskim regulisanjem tzv. socijalnog roda ili rodnog identiteta shodno ličnom opredeljenju trans*³ osoba, nevezano za medicinske tretmane i procese prilagođavanja.

Trans* je termin koji obuhvata druge termine u sebi (tzv. kišobran – umbrella term, eng.), a koji se odnose na sve identitete u okviru spektra rodni identiteta.⁴ To podrazumeva ogromnu raznolikost, ali ih često grupišemo zajedno (npr. kada govorimo o trans* pitanjima). Trans (bez asteriska),

¹ Ellis S, McNeil J & Bailey L, 2014, Gender, stage of transition and situational avoidance: a UK study of trans people's experiences, *Sexual and Relationship Therapy*, 29:3, 351-364.

Značajna manjina takođe izjavila je da izbegava da putuje u inostranstvo (22,2%) i posećuje restorane i barove (19,2%) dok za druge mogu biti problematični i supermarket, apoteka i škola.

² Transserbia.org, 2015, Irska: novi zakon priznaje postojanje transrodnih osoba, 17. jul.

³ Zvezdica (asterisk) ukazuje da se pojam trans sa zvezdicom odnosi na sve različite trans identitete, a u poslednje vreme se i sama reč „trans“ i bez te oznake shvata kao opšti, sveobuhvatni pojam svih transrodnih kategorija. Pošto od autora do autora i od zemlje do zemlje postoje različiti standardi upotrebe termina kao što su npr. transrodnost, transeksualnost, transseksualnost i sl, skraćenica „trans“ sa ili bez asteriska pomiruje sve njih i nudi jedinstvenu i većini prihvatljivu pojamovnu opciju.

⁴ It's pronounced, 2014, What does the asterisk in “trans*” stand for?, It pronounced Metrosexual.com, 13 jun

najpreciznije se odnosi na trans žene i trans muškarce, dok se asterisk odnosi na posebnu crtu u naporima da se uključe svi necisrodni rodni identiteti, uključujući tu i transrodne, transeksualne osobe, transvestite, rodnokvir osobe, rodno fluidne, nebinarne osobe, osobe koje se poigravaju sa rodom, bezrodne, arodne, nerodne, osobe trećeg roda, dve duše (two-spirit, odnosi se na severnoameričke urođenike koji igraju jednu ili više pomešanih rodni uloga koje se tradicionalno mogu naći kod mnogih američkih i kanadskih urođenika), birodne, i trans muškarce i trans žene.

U nekim zemljama se daleko otišlo u realizaciji tog već trećeg koraka, dok ponegde nije realizovan ni prvi korak. Ipak, gotovo svuda u svetu danas se uočavaju inicijative i događaji koji mogu da predstavljaju neophodne „prve korake” koji vode ka povećanju društvenog prihvatanja rodni različitosti. Ti koraci, možda mali za čovečanstvo, ali veliki i životno značajni za trans* ljude u njihovim sredinama, baziraju se na ideji nužnosti zaštite svih, pa i trans ljudi, od diskriminacije, nasilja, različitih vidova viktimizacije i drugih rezultata zanemarivanja rodno identiteta. Kada rodni identitet postane zakonom zaštićena karakteristika/kategorija, onda se polako grade procedure i druge vrste pravno zasnovanih zaštitnih mehanizama svih onih čiji rodni identitet odstupa od rigidnosti binarne podele na žene i muškarce kao jedine identitetske opcije.

Komparativnopravni podaci iz niza evropskih, azijskih i država severno i južnoameričkog kontinenta⁵ daju osnovu za pristupanje odgovarajućim zakonskim promenama i u Srbiji:

Uvođenje oznake neutralnog pola ili promena polnih oznaka u identifikacionim dokumentima bez prethodne operacije moguće je od 2015. u Irskoj, Kanadi, Izraelu, Kolumbiji, Norveškoj, Poljskoj, Belgije od 2017. na Malti, Havajima, a od 2014. u američkoj državi Rod Ajlend i na Tajvanu, od 2013. u Oregonu i Južnoj Koreji, od 2012. u kanadskoj pokrajini Ontario, od 2011. u Portugaliji, od 2009. u Vermontu, sa medicinskom dokumentacijom/dijagnozom disforije od 2007. u Španiji, a i bez operacije i bez medicinske dijagnoze od 2014. u Danskoj, od 2012. u Argentini, od 2015. u Kolumbiji.

Oznaka neutralne polne pripadnosti postoji od 2015. u Nepal, od 2014. treći pol kao kategorija postoji u Australiji i Indiji, od 2013. u Bangladešu, od 2012. na Novom Zelandu i od 2009. u Pakistanu.

Međutim, pre pristupanja realizaciji ideje o neophodnosti zakonskih promena, potrebno je sagledati opštu društvenu situaciju trans osoba koje se suočavaju sa diskriminacijom u gotovo svim društvenim dimenzijama i aktivnostima. Kako trans osobe postaju vidljive u našem društvu, tako postaju

⁵ Mršević Z., 2016, Comparative change in the legal status of transgender persons, 115 – 132, *Facta Universitatis* Vol. 14. no. 1: 115 – 132, 2016. University of Niš, Niš.

predmet daljih diskriminacija i nasilja.⁶ Iz tog razloga su potrebni naponi da bi se podigla svest o visokoj marginalizaciji transrodnih osoba. Postoji značajan nedostatak zakonskih propisa koji regulišu položaj i status trans osoba. To znači da postoji mnogo prostora za poboljšanje upravo u toj oblasti. Iako bi bilo lako da se nastavi ignorisanje cele te oblasti, propuštanje inkluzije trans tematike u analize društvenih pojava marginalizacije i viktimizacije, bilo bi neodgovorno. Kao stalni izvori podataka koji ukazuju na postojanje nejednakosti, istraživanja u oblasti teorije roda su u poziciji da služe kao uzor za druge stručne oblasti, pomažući da se obrati pažnja na ekstremnu marginalizaciju i diskriminaciju s kojom se trans osobe svakodnevno suočavaju.⁷

Iz srpske književnosti

Umetnost je često prethodnica prihvatanju novih pojava, shvatanja i politika u oblasti nauke, prava, medicine ili razotkrivanja predrasuda i demistifikacije mitova. LGBT kao prozna tematika je u Srbiji retka, gotovo nepostojeća. Ipak, izdvajamo dve epizode iz romana koji su svojevremeno bili proglašavani za romane godine 2011. i 2013. godine, a njihovi autori postali su dobitnici glavne književne nagrade u Srbiji (NIN-ova nagrada za najbolji roman godine – srpski Buker⁸, Gonkur⁹, Pulicer¹⁰, Buhprajs¹¹ i sl. ako su paralele po značaju moguće i potrebne).

Godine 2011. nagrada je dodeljena romanu „Bernardijeva soba“ Slobodana Tišme¹², koji sadrži zanimljivu epizodu glavnog junaka, gubitnika Pište koji neuspešno (kao i mnogo štošta u svom životnom sunovratu) pokušava da promeni pol. Naime, nikad odrasli glavni junak ne želi da bude deo

⁶ Mršević Z, (2014). Nasilje i mi – ka društvu bez nasilja, Institut društvenih nauka, Beograd.

⁷ Green E, 2010, Shifting Paradigms: Moving Beyond “Trans101” in Sexuality Education, American Journal of Sexuality Education, 5:1–16, 2010.

⁸ Nagrada Buker, odnosno punog naziva „The Man Booker Prize for Fiction“, je jedna od najprestižnijih književnih nagrada u svetu, po nekima čak važnije i od Nobelove nagrade za književnost. Dodjeljuje je „the Booker Prize Foundation“ od 2005. svake godine za najbolji roman na engleskom jeziku objavljen u Ujedinjenom kraljevstvu i Irskoj a otvorena je za pisce svih nacionalnosti.

⁹ Pri Gonkur je prestižna francuska književna nagrada koja se dodjeljuje autoru najboljeg francuskog proznog dela objavljenog te godine. Ustanovljena je 1903. godine a dodeljuje je žiri izabran od strane Akademije Gonkur.

¹⁰ Pulicerova nagrada je američka godišnja nagrada koja se dodeljuje za najveće doprinose u 21 kategoriji, između ostalih i u književnosti. Dodeljuje je od 1917.g. Univerzitet Kolumbija iz Njujorka.

¹¹ Deutscher Buchpreis, godišnja nagrada za najbolji roman na nemačkom jeziku. Dodeljuje je od 2005 godine Udruženje nemačkih izdavača i knjižara (Buchverein des Deutschen Buchhandels).

¹² Tišma S, (2012), Bernardijeva soba, Novi Sad: Kulturni centar Novog Sada.

moći muškog sveta. Iz toga proizilazi opredeljenje za onu drugu stranu, za ženskost. Kao tipičan društveni gubitnik, ne uspeva da dobije dozvolu za operativno prilagođavanje pola. Naime, iako mu se, kako pripoveda, testisi nikada nisu spustili, a penis mu je u erekciji bio dugačak, bolje reći kratak, svega tri santimetara, uprkos pozitivnom mišljenju urologa i ginekologa, operacija kojom je njegov problem sa identitetom mogao da bude rešen, nije odobrena, jer psihijatar nije dao neophodnu saglasnost. Odgovor glavnog junaka da ga privlače žene, što bi značilo da će posle promene pola „postati lezbejka“, psihijatar je protumačio kao dokaz da je on „pravi muškarac“ kome ne treba promena pola u ženski pošto bi se kao buduća žena ponašao „protivprirodno“, što ne može, po eksplicitnom mišljenju psihijatra, da bude podržano, već samo „lečeno“. Do izražaja je došla predrasuda da je promena pola „lečenje“ homoseksualnosti, tj. da treba da se odobri samo ako bi osobe koje su promenile pol postale heteroseksualne. Suprotan pravac po toj predrasudi nije moguć. Glavni junak romana je tako „omanuo“ na testu kod psihijatra, ali mu to ipak nije oduzelo mogućnost da nastavi da govori o sebi u ženskom rodu i da bude bespolno biće u telu muškarca kome je potrebna „čista, esencijalna, ženska ljubav, kao ženi, nežnost žene ženi, i ništa drugo“. Činjenica je da transpolne osobe po promeni pola mogu da budu i heteroseksualne i/ili homoseksualne i da njihova anticipirana seksualna orijentacija posle hormonalno-operativnog zahvata nije, i ne sme da bude, argument da li im je operacija potrebna ili nije.

Narator¹³ iz knjige „Veliki rat“ Aleksandra Gatalice, (koja je takođe dobila NIN-ovu nagradu za roman godine 2013.), govori o tome da mu je kao predratnom zabavljaču bio dat zadatak da imenuje proširene delove rovova, pa ih je on nazvao po tada najvećim hotelima: Ric, Lutecija i Sesil. Otvaranje Rica zamišljeno je kao travestitska predstava: najkrupniji vojnik dobio je „dragu“ čiju ulogu je igrao jedan mali kaplar, inače predratni glumac. On je bio obučen kao žena, a njegov „partner“ kao gospodin sa lornjonom. „Ona“ je toliko nafatirala svoje donje rublje da su svi vojnici zviždali za njom, glumeći uzbuđenje. Nekolicina su bili obučeni kao kelneri. Njihova predstava se sastojala u prenemazućem odlučivanju da li da zbog vrućine svrate u Ric na šampanjac dok su se kelneri sjatili oko njih da ih usluže. Kao „demokrata“ gospodin je poručio da njemu i njegovoj ženi daju istu količinu šampanjca, njemu količinu odmerenu sa dva vertikalna prsta, a njoj dva horizontalna. Dok je ona „negodovala“, grunula je granata dalekometne haubice po celoj sceni i kada se dim razišao, pogođeni su bili samo vojnici preobučeni u taj par. Ostali su bili potpuno nepovređeni, čaše takođe, čak se iz njih nije prolio ni šampanjac. Zaključak naratora je da je ovaj svet „smandrljan“ na brzinu kada

¹³ Gatalica A, Veliki rat, 2013, Vulkan, Beograd. Ninova nagrada 2012, str. 79 – 80.

tvorac nije znao šta radi ili nije vladao sobom. U pitanju je kazna Boga, sudbine, ili već koga god, jer su prekršene zadate rodne uloge.

Transrodne žene u zatvoru

Tema transrodne žene u zatvoru upućuje na postojanje mogućnosti visoke izloženosti nasilju i seksualnoj zloupotrebi te grupacije u uslovima zatvora za muškarce, u kojima one izdržavaju zatvorske kazne na osnovu svojih dokumenata, jer su u njima označene kao muškarci.¹⁴ Biti „žena među muškarcima” podrazumeva niži društveni status u zatvorskoj ustanovi za muškarce, u kojoj vlada hipermaskulina kultura koja ih često čini izloženim stalnom ponižavanju i podsmehu, uvek u marginalizovanijoj poziciji u odnosu na druge osuđenike. Njih muški osuđenici nazivaju „namontiranim” ženama, dok one za sebe ističu da nisu „biološkinje”, odnosno, da nisu cis žene¹⁵ pošto nisu rođene kao žene. Njihovo prilagođavanje zatvorskim uslovima ogleda se u prihvatanju muške dominacije, heteronormativnosti, klasnih i rasnih predrasuda koje široko dominiraju u muškoj zatvorskoj populaciji, kao i svakodnevnom prihvatanju različitih nejednakosti u kontekstu u kome se nalaze.¹⁶

Transrodne žene su očigledno smeštene u „pogrešan zatvor”, odnosno tamo gde postoji velika verovatnoća da će iskusiti seksualno nasilje upravo zbog svoje ženstvene spoljašnjosti uz prisustvo muških genitalija. Viktimizirane su najviše zbog svojih seksualno atraktivnih ženskih karakteristika, pa i zato što ne mogu da se odupru nasilju kao tipično muškom sredstvu sile protiv žena. (Janness, Fenstermaker, 2014: 39) Zatvorsko osoblje i drugi osuđenici imaju zajedničko viđenje transrodnih osuđenika kao osoba koje su neuspeli/neostvoreni muškarci (Janness, Fenstermaker, 2014:32), viđene su i kao muške „izdajice”, „bedni (nikakvi) muškarci” koji su se odrekli svoje muškosti. Zbog toga što nisu u saglasnosti sa diktatima ekstremno heteronormativnog i hipermaskulinog zatvorskog ambijenta i zatvorsko osoblje percipira transrodne osuđenike kao potencijalne izvore unutarzatvorskih problema i nereda. Osim seksualnog nasilja, one su daleko više od drugih osuđenika izložene i raznim drugim oblicima seksualnog zlostavljanja od kojih je najčeće prinudno partnerstvo, bilo da se dešava protiv njihove volje, bilo da

¹⁴ Iako kategorija transrodnih osoba obuhvata i trans muškarce, dakle osobe u tranziciji u muškarce, a rođene kao žene, zatvorska problematika trans osuđenih lica na izdržavanju zatvorske kazne obuhvata skoro stoprocentno trans žene. Problemi sa kojima se suočavaju trans muškarci gotovo da ne postoje u konsultovanoj literaturi.

¹⁵ Cisrodne osobe pripadaju muškom ili ženskom rodu, što odgovara biološkom muškom ili ženskom polu, a njihov identitet se podudara sa njihovom anatomskom, telesnom i biološkom pripadnošću.

¹⁶ Mršević Z, (2016), Tretman transrodnih osuđenika u Evropi: tertium (genus) non datur 443-479. in: Evropske integracije Tom 3, Ur., Đorđe Đorđević, Kriminalističko policijska akademija, Beograd.

je navodno dobrovoljno izabrano, ali stvarno preduzeto jedino u nameri da se na taj način spasi drugih, težih neželjenih opasnosti u zatvoru. Naime, neki transrodni osuđenici govore o prostituisanju ili „zaštitnom sparivanju”, praksi koja obuhvata „dobrovoljne” seksualne odnose sa jednim osuđenikom da bi se na taj način izbeglo nasilje od strane mnogih drugih. Zatvorska prostitucija i zaštitno sparivanje su vidovi seksualnog zlostavljanja od strane drugog osuđenika sa kojim je transrodni osuđenik često vrlo blizak, ali koje se ne vrši uz pomoć fizičke prisile. To zlostavljanje obično prođe neprimećeno od strane zatvorskih vlasti, jer ih ni žrtve ni svedoci najčešće ne prijavljuju (Janness, Fenstermaker, 2014: 43).

Očita razlika između njihove ženske spoljašnjosti (koja odražava njihov unutrašnji osećaj identiteta) i ličnih identifikacionih dokumenata po kojima su transrodne žene još uvek zvanično muškarci, zahteva traženje odgovora na neka od važnih pitanja, npr. gde transrodne žene treba da budu smeštene – u zatvor za žene ili muškarce, da li mogu da zahtevaju hormonalno operativni postupak rodnog prilagođavanja („promenu pola“) za vreme izdržavanja zatvorske kazne, kako obezbediti nužnost kontinuiteta hormonskog tretmana i za vreme izdržavanja zatvorske kazne i sl.¹⁷

Pri tome, smeštaj transrodnih osoba na izdržavanju zatvorske kazne tek je jedan u nizu, početni element kompleksne situacije u kojoj se one nalaze u zatvorskim ustanovama. Pored smeštaja, dovodi se u pitanje i zatvorski tretman u koji ulaze način vršenja ličnog pretresa, posedovanje i upotreba specifičnih predmeta, zatvorska odeća i specifična zdravstvena zaštita, pre, za vreme i posle hormonalno operativne tranzicije. Smeštaj, zatvorski tretman i medicinski tretmani su tri kompleksna, međusobno isprepletana procesa u kojima se usaglašavaju potrebe transrodnih osuđenika sa zatvorskim pravilima, zatvorskim bezbednosnim zahtevima, ali i sa pravima i potrebama ostalih osuđenika.¹⁸ Komparativnopravna analiza situacije u nekim zemljama otkriva moguće načine rešavanja tih problema, ali otkriva i još uvek postojeću eksperimentalnu prirodu tih rešenja koja neretko vodi u njihov neuspeh i napuštanje (npr. projekt Empoli u Italiji).

¹⁷ Mršević Z, (2016), Transgender prisoners, 150-160. In: Archibald Reiss Days, Volume 1, Ed., Đorđe Đorđević & others. Academy of Criminalistic and Police Studies, Belgrade.

¹⁸ Mršević Z, (2016), Transgender women in prisons, Ed., Ivana Stevanović In: Krivične i prekršajne sankcije i mere. 59 – 269, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja Beograd.

Pojmovi

Pojmovi transrodni i transseksualni mogu da budu isključivi, ograničavajući i često nude jednostavan način da se izbegne dublja analiza i kritika, što je posebno prisutno kada se odnose na identitet. S druge strane, mogu biti korisni kao polazno mesto, a ponekad čak i katalizatori, saznavni alat. Termin¹⁹ transrodne osobe ili trans osobe se koriste kada se govori o širokom spektru ponašanja, izgleda i iskustava osoba, čiji rodni identitet ne odgovara u potpunosti onom rodu koji im je dodeljen po rođenju. Taj termin²⁰ obuhvata ljude koji žive u suprotnosti sa tradicionalno prihvaćenim rodnom normama suočavajući se sa represivnom rodnom binarnošću zbog koje njihova rodna prezentacija (spoljašnjost, ponašanje) iritira, čak ljuti druge ljude.

Često se koristi termin kvir (*queer*) koji ukazuje na različite rodno neusaglašene ljude: krosdresere, drag kraljeve i kraljice, rodno kvir, transseksualne, FTM (*female to male*, odnosno žene u tranziciji u muškarce), MTF (*male to female*, odnosno muškarci u tranziciji u žene), itd.

Pored menjanja imena i društvene rodne uloge, prilagođavanje roda može da obuhvati i upotrebu hormona i/ili operaciju radi izmene spoljašnjosti i fizičkog tela te osobe. Društveni rod (*social gender*) je rod u kome osoba živi/provodi svoj svakodnevni život. Kada je osoba promenila svoj društveni rod, može se koristiti takođe termin stečeni ili novi rod.

Trans muškarci: transseksualne osobe, rođene kao žene, koje su u procesu rodnog prilagođavanja počele trajno da žive kao muškarci. Mogu, ali i ne moraju da prođu neku/bilo koju genitalnu operaciju.

Trans žene: transseksualne osobe, rođene kao muškarci, koje su u procesu rodnog prilagođavanja počele trajno da žive kao žene. Mogu, ali i ne moraju da prođu neku/bilo koju genitalnu operaciju.

¹⁹ Svi navedeni termini su objašnjeni u, za sada, najboljem regulativnom dokumentu za status transrodnih osuđenika, škotskoj Zatvorskoj politici o rodnom identitetu i rodnom prilagođavanju (Prisoner Gender Identity and Gender Reassignment Policy).

²⁰ Pojam „transseksualizam” Svetska zdravstvena organizacija (World Health Organisation) definiše u svojoj Međunarodnoj klasifikaciji bolesti (International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems (Tenth Revision), ICD 10) kao „želju da se živi i da se bude prihvaćen kao osoba suprotne polne pripadnosti, što je obično praćeno osećajem nelagode i neprilagođenosti svom anatomskom polu i željom da se uz pomoć operacije i hormonalnog tretmana postigne što je veća telesna podudarnost sa željenim polom”.

Trans osobe koje nisu prošle kroz proces tranzicije su transrodne osobe koje nisu trajno promenile rod u kome žive. Ta lica će možda u budućnosti da razmotre mogućnost rodnog prilagođavanja, ali u sadašnjosti i dalje dominantno žive u rodu koji im je pripisan po rođenju. Ova grupa bi takođe mogla da uključi i:

- transvestite/krosdresere, osobe koje povremeno nose delove odeće koji se tradicionalno vezuje za suprotan rod, koji ne predlažu proces rodnog prilagođavanja;
- rodno varirajuće osobe/rodno nebinarne osobe koje imaju izrazito kompleksne rodne identitete i ne identifikuju se jasno ni kao muškarci, ni kao žene;
- interseks osobe koje su rođene sa elementima koji u pogledu hromozomskog sastava, unutrašnjih reproduktivnih organa ili spoljašnjih genitalija nisu jasno definisani ni kao muškarci niti kao žene. Istorijski, interseks osobe su se nazivale hermafroditima, ali je to sada zastareo i neadekvatan termin.

Kako se objašnjava na teoretskom nivou²¹, rodna neusklađenost označava osobe čije se rodno izražavanje, uloga i identitet razlikuju od onoga što kultura očekuje od određenog pola. Pojam „transrodne osobe” odnosi se na čitav spektar različitih pojedinaca čiji identitet ili životno iskustvo nisu u saglasnosti sa identitetom ili iskustvom koje se istorijski povezuje sa polom rođenja: osobe sa interseks osobinama, osobe koje nisu operisane, osobe u preoperativnoj fazi, kao i osobe koje su u postoperativnoj fazi, krosdreseri, feminizirani muškarci, muževne žene i ljudi koji žive u rodnoj ulozi različitoj od one koja im je pripisana po rođenju.

Osnovne situacije karakteristične za položaj transrodnih osoba lišenih slobode mogu se, široko posmatrano, grupisati u tri oblasti: smeštaj, postupanje i zdravstveni tretman. Ovo su tri kompleksna, međusobno isprepletena procesa u kojima se usaglašavaju potrebe transrodnih osuđenika sa postojećim zatvorskim pravilima, zatvorskim bezbednosnim zahtevima, ali i sa pravima i potrebama ostalih osuđenika.

²¹Simopoulos E. F., Khin Khin E., 2014, Fundamental Principles Inherent in the Comprehensive Care of Transgender Inmates, *Journal of American Academy of Psychiatry and the Law Online* 42:1:26-36 (March 2014).

Cisrodnost²²

Jezik roda se menja, kako se menjaju shvatanja rodnihi odnosa u društvu, postajući deo svakodnevice. Termin cisrodnost prvi je put uvršćen u Oksfordski rečnik engleskog jezika 2015.g., što znači da i ljudi koji se identifikuju s rodom koji stoji u njihovom matičnom izvodu sad imaju zvaničnu definiciju, a ne samo oni koji se ne identifikuju tako. Termin se nalazi među 500 novih dodanihi reči u rečniku koji se smatra najkompletnijim rečnikom engleskog jezika ikad. Sastavljačima/cama rečnika to možda može biti samo nova dodana reč, ali osobama koje su svoje živote provele boreći se za jednak tretman transrodnih osoba, ovo predstavlja više od toga. Organizacije za prava transrodnih osoba pozdravile su uključivanje reči „cisrodnost“ u Oksfordski rječnik, tvrdeći da to pokazuje kako pitanja rodnog identiteta sad postaju deo šire javne svesti.

Antički mit o Kajnidi/Kajneju²³

Želja da se bude drugog pola od onog dobijenog (pripisanog) po rođenju nije produkt savremenog doba, niti je plod slabljenja morala, seksualnih sloboda i napuštanja tradicionalnih porodičnih vrednosti, za šta se naše vreme često optužuje. Do nas je iz davnih vremena antičke Grčke stigla priča o Kajnidi, devojci koja je promenila pol, a takvom zadatku su u to doba bili dorasli samo bogovi.

Kajnida je bila prelepa devojka koja je uporno odbijala da se uda za bilo koga od mnogih prosaca. U tom njenom stavu shvaćenom kao devojačko nećkanje, pa i bezrazložna tvrdoglavnost, zaveden njenom lepotom, napao ju je bog Posejdon i silovao. Zadovoljan svojim seksualnim uspehom, Posejdon je poželeo da se oduži Kajnidi, i bio je spreman da joj ispunii svaku želju (a očekujući da bi ta devojčina želja mogla da sadrži materijalna dobra, skupu odeću, nakit, dvorac sa poslugom, prosca kraljevske krvi i sl). Međutim, nasuprot svim tim očekivanjima, Kajnida je želela da je Posejdon pretvori u muškarca, koga odlikuje neranjivost. Možda su motivi tog njenog neobičnog zahteva bili da nikada više ne bude u situaciji tipično ženske slabosti i nemoći pred muškim nasilnikom. Moguće da je možda oduvek želela da promeni pol, pa je iskoristila Posejdonovu ponudu da ostvari tu željenu promenu. Kada joj je Posejdon ispunio želju, postala je Kajnej, i njen novostečeni muški život sastojao se iz mnogih ratničkih pustolovina i vojničkih pobeda. Kako se pokazao kao uspešan ratnik i predvodnik, Kajnej je ubrzo je postao vladar

²² Transserbia, 2015, Termin „cisrodnost“ prvi put ušao u Oksfordski rečnik engleskog jezika, 8. juli

²³ Slapšak S, 2015, Femicid, seksizam, mizoginija: nekoliko napomena, Peščanik, 02.06.2015.

jednog od Lapitskih plemena. Kako uspešnim muškarcima dolikuje, postao je porodični čovek, venčao se i dobio sina Korona.

Kajnej je izgubio život, uprkos svojoj neranjivosti, u sukobu sa Kentaurima. Na venčanju svoje sestre, pijani kentauri su počeli da napadaju žene, pa i Kajnejevu sestru, zbog čega im se Kajnej suprotstavio. Kada su shvatili da je njihov protivnik neranjiv, pa odatle nepobediv, kentauri su se dosetili kako da ga ipak pobeđu, opkolili su ga i na njega nabacali velike količine granja, zemlje i kamenja, tako da su ga celog zatrpali. Iz velike gomile je posle izvesnog vremena izletela ptica, što je shvaćeno kao odlazak duše umrlog Kajneja. A kada su prisutni razgrnuli gomilu da bi junaku omogućili dostojan pogreb, našli su žensko telo.

TRANSRODNOST U DEVETNAESTOM VEKU

Ženski muževi – zaboravljeni fenomen 19. veka²⁴

Fenomen žena koje su se tokom 19. veka u SAD-u i Velikoj Britaniji ne samo oblačile u muškarce već i svoj javni život delimično živele u muškom identitetu, istoričari i istraživači danas smeštaju u aktualne okvire rasprave o rodu i rodnom identitetu. Kao glavni izvor istraživačima poslužili su novinski isecci iz toga vremena koji su puni izveštaja o ženama koje su se javno predstavljale kao muškarci. Te su priče o ženama s muškim identitetima bile vrlo popularne već na početku 19. veka što se jasno može videti po prisutnosti motiva u romanima, pričama, pamfletima. Iako se radi o fikcionalnom okviru, popularnost motiva jasno govori o horizontu očekivanja tadašnje publike koja je u njima pre svega prepoznavala individualnu hrabrost i prkos društvenim normama.

Priče koje su tada punile novinske stupce danas se smeštaju u kontekst rodni identiteta, kao npr. priča o supruzi koja je "slučajno otkrila ženski spol svog supruga" nakon 14 godina braka. Tu je i pustolovna priča o Lucy Ann Lobdell (1829.-1879.) koja je mlada pobjegla od muža, potom je živela kao lovac preodevena u muškarca da bi se vratila se u društvo, nakratko opet živela kao žena, da bi u konačnici uzela muško ime Joseph Lobdell. Veći deo života provela je lutajući i bežeći od policije, a zabeležena su njena dva pokušaja sklapanja braka sa ženama koji nisu uspeli jer je otkriveno da je žena.

Priče koje su tada punile novinske stupce (s neizostavnim faktorom senzacionalizma) danas se polako smeštaju u kontekst rodni identiteta. Ne treba toliko čuditi fenomenu "ženskih muževa" jer tada je brak bilo relativno jednostavno registrovati i vlasti nisu proveravale ako su se supružnici ponašali i izgledali kao muž i žena. Strože kontrole bračnog statusa uvedene su nakon Američkog građanskog rata, a zanimljivo je i da se tek u 20. veku nakon seksualnih revolucija, kad je seksualni identitet postojao sve važniji, počelo isključivije gledati na žensku istopolnu privlačnost. Što znači da je afektivnost među ženama mogla u 19. veku proći mnogo neopaženije.

Jedna od hipoteza o tzv. "ženskim muževima" je da su njihove supruge svesno koristile vokabular heteroseksualnog braka u svrhu sticanja društvenog statusa, iako bismo danas taj odnos nazvali lezbejskim. Zatim, ne postoje jasni dokazi da su sve žene 19. stoljeća u SAD-u smatrale anatomiju glavnim kriterijumom za izbor muža. Jednako tako, moguće je da su smatrale da njihovi ženski muževi spadaju u zasebnu rodnu kategoriju, za koju danas nemamo

²⁴ Tomasović J, 2015, Ženski muževi, Crool LGBT News Portal, 25 mart

ekvivalentan termin. A o stepenu fizičke bliskosti među supružnicima može se, u nedostatku dokaza, samo nagađati.²⁵

Žene u američkom građanskom ratu (1861 – 1865)²⁶

U vreme američkog građanskog rata samo su muškarci bili u vojskama obeju zaraćenih strana. Nekoliko žena je prerušavanjem u suprotni pol ostavila trag u tim istorijskim bitkama i ratovima. Postoje naime, podaci o više žena koje su prerusene kao muškarci učestovale boreći se sa oružjem u vojničkim uniformama. Pretpostavlja se da ih je bilo mnogo više, ali su do današnjih dana ostala zabeležena četiri imena: Frensis Klelin kao Džek Vilijams, Sara Edmonds kao Frenklin Tompsons, Sara Pričard kao Semjuel Blalok i Dženi Hodžers kao Alber Kašije. Ove četiri žene samo su neke od onih koje su prerusavajući se u muškarce ostvarile ono što im društvo nije dozvoljavalo kao ženama, te tako one same odredile svoj životni put.

Džek Vilijams je bio protip „pravog muškarca” koji pije, žvače duvan i psuje kao kočijaš. Bio je vrstan u baratanju mačem, a iza sebe je imao 18 bitki, tri ranjavanja i jedno zarobljavanje. Džek je zapravo Frensis Klelin, žena s farme i majka troje djece. U vojsku se prijavila zajedno sa svojim mužem Elmerom 1861. godine. Borili su se zajedno dok on nije ubijen tek nekoliko metara od nje, nakon čega je Frensis nastavila da se bori. Bila je uzoran vojnik, disciplinirana, pouzdana i poštovana, a njezini suborci su je smatrali „borbenim muškarcem”. Još uvijek je nejasno na koji se način točno saznao njezin pravi pol. Najverovatnije su doktori otkrili da je žena dok su liječili ranu koju je zadobila na boku, da bi je zatim otpustili iz službe.

Frensis nije bila jedina žena koja je učestvovala u građanskom ratu sa svojim mužem. Sara Pričard ošišala je kosu, i u vojsku je stupila zajedno s mužem Kitom, kao njegov mlađi brat Semjuel, Sem, Blalok. Zajedno su se borili u tri bitke, dok nije ranjena u levo rame zbog čega je morala otkriti svoj ženski identitet. Odmah je otpuštena iz službe, a njen muž je lažirao bolest pa su se zajedno vratili kući, da bi kasnije učestvovali u dobrovoljnoj gerilskoj eskadri za protivničku stranu.

Sara Edmonds se pod imenom Frenklin F. Thompson uspešno priključila Mičiganskoj pešadiji. Vojničku karijeru započela je kao medicinski tehničar na terenu, a kasnije je navodno postala špijun, prerusavajući se u crnca pod imenom Klif, prodavačicu jabuka i sapuna pod imenom Bridžet O’Šej ili u pralju crnkinju kroz čiji se identitet domogla službenih papira konfederacije. I posle otkrivanja njenog identiteta, saborci su o njoj govorili s poštovanjem, te je

²⁵ Transserbia, 2015, Ženski muževi, 25 mart

²⁶ Vox Feminae, 2013, Žene koje su se borile u ratu, prolazeći kao muškarci, VoxFeminae.com, 28. mart

opisivali kao iskrenu i neustrašivu, uvek spremnu na borbu. Poslije rata napisala je memoare pod nazivom *Nurse and Spy in the Union Army*, koji su postali bestseller.

I na kraju, irska doseljenica Dženi Hodžers predstavla se kao muškarac pod imenom Albert Kašije koji muški identitet je zadržala i posle rata. Bila je deo 95. odreda pešadije Ilinoisa, a borila se u otprilike 40 bitki, jednom čak pobegavši iz zatočeništva. Kada je rat završio, zadržala je muški identitet, radeći raznorazne muške poslove i uživajući privilegije, npr. mogućnost biračkog prava i veteransku penziju. Pred kraj života je završila u mentalnoj ustanovi gde su ustanovili da je žena. Na nadgrobnom spomeniku ugravirana su joj imena oba identiteta: Jennie Hodgers / Albert Cashier

Borova igla - žena poglavica²⁷

Ta devojka je rođena 1806. godine u plemenu Gros Ventresa, ali u talasu međuplemenskih sukoba i osvete, kidnapovana je od strane pljačkaša iz plemena Vrane kada je imala samo 10 godina. Jedan od ratnika Vrana je prihvatio i podigao kao deo svoje porodice. Ona je bila buntovna u pogledu usvajanja "ponašanja devojčice" i željela je da stekne veštine koje su se tradicionalno smatrale kao muške. Njen hranitelj je već izgubio svoje sinove u bitkama ili od bolesti i snažno je podstakao nastojanja svoje kćerke – Borove igle. Odgajena je kao dečak i trudila se da stekne veštine jahanja, gađanja i sposobnosti lova na bizone. Međutim, nastavila je da se oblači kao devojčica.

Posle smrti svoga oca, stala je na čelo njegove družine. Stekla je poštovanje kao ratnik pošto je dokazala svoje veštine u sukobima sa plemenom Crno stopalo. Igla je takođe bila najpouzdanija u odbrani svoga plemena kad god je bilo potrebno. Prihvatala bi na svaku borbu kako bi zaštitila svoje pleme. Navodi se takođe, da je formirala grupu ratnika sa kojima je napala Crno stopalo i ukrala im konje.

Ta žena poznata kao ženski poglavica bila je ratnik plemena Vrane i jedan od njihovih najznačajnijih vođa u 19. veku. Bila je Two spirits (osoba sa dve duše), izraz koji su koristili severnoamerička plemena da bi opisali osobu koja polno varira. Međutim, za razliku od drugih takvih osoba sa dve duše, ženski poglavica je uvek nosila tipično žensku odeću i nikada nije usvojila mušku. Ona se proslavila kao ratnik nakon što je branila svoje ljude tokom napada od strane plemena Crno stopalo na sklonište plemena Vrane i njihove porodice.

Bilo je prirodno da bude izabrana kao bacheeitché (šef) u Savetu poglavica i da predstavlja svoju družinu. Tamo je dobila ime Bivacheheitchish, ili "Ženski poglavica". Kasnije, ona je postala treća u rangiranju od 160 družina

²⁷ Radeska Tijana, 2016, Pine Leaf was a Woman Chief and warrior of the Crow people. And she married four wives, Vintage News, 26 septembar

predstavljenih u Savetu poglavica. Na osnovu podataka o njoj, teško je reći da li se oženila sa četiri žene jer je bila privučena njima ili zbog koristi njihovog miraza da bi povećala svoje bogatstvo.

Posle ugovora iz Fort Laramija iz 1851. godine, ona se uključila u mnoge pregovore sa plemenima iz gornjeg Misurija i uspostavila mir između plemena Vrane sa plemenom njenog rođenja, Gros Ventres. Nažalost, nakon nekoliko godina mira, iz zasede su je ubili ljudi iz plemena njenog rođenja. Smatra se da je bila jedan od najjačih ratnika koja je ubila mnoge neprijatelje, uključujući i stotinu njih pre nego što se udala.

Tokom svog života imala je susrete sa zapadnim istraživačima, među kojima su bili Edvin Denig i Rudolf Kurc, a svi oni su bili očarani njom. Sve priče o Borovoj igli hvale njenu hrabrost, mudrost i ratničke veštine.

Većina informacija o njoj u svetu je slao Džejms Bekvort koji je pisao o Borovoj igli – ratniku plemena Vrane. Sudeći po njegovim spisima, čini se da ga je fascinirala, što ostavlja čitaoca zapitanog da li se radi o fikciji ili činjenicama. Bekvort je tvrdio da je sreo Borovu iglu dok je živio sa Vranama a takođe naveo i da je imao romantičnu vezu sa Borovom iglom, i da su pet nedelja živeli u braku, što nije pouzdana činjenica. Postoji još nekoliko žena-ratnica pored Borove igle, sve iz plemena Vrana. Dve takve su Akkeekaahuush i Biliiche Heeleelash, koji je bio istaknuti ratni vođa.

TRADICIONALNI OBLICI TRANSRODNOSTI U DVADESET I PRVOM VEKU

Venecuela: Tida Vena, ljudi “dve duše” plemena Varao²⁸

Postoje pogrešna mišljenje da su transrodne osobe nešto novo, što ima veze sa urbanim sredinama, padom morala, krizom porodičnih odnosa i savremenim problemima vezanim za droge, HIV, i sl. Saznanja do kojih se dolazi u dodiru sa urođeničkim narodima današnjice to opovrgava.

Jedan od poslednjih takvih urođeničkih naroda Južne Amerike – narod Varao, poznaje osobe koje se poput sličnih pojava među američkim pretkolumbovskim kulturama nazivaju “two spirits”, noseći fizičke osobine muškarca a identitetske osobine ženskog pola. Varao gledaju na takve osobe kao niti muško, niti žensko – i zovu ih Tida Vena (Tida Wena). Postoji apsolutna inkluzija Tida Vena u okviru ovog urođeničkog društva koja datira još iz pretkolumbovskih tradicija. Pred kraj 20. veka, antropolozi su naširoko koristili termin berdaš kao generički termin da ukažu na osobe koje su „two spirits“ ili transrodne osobe. U društvima američkih Indijanaca, one su igrale važnu ulogu u religijskom i ekonomskom smislu. Imale su posebne uloge u religiji i od njih se nije očekivalo da izdržavaju svoje porodice kao što bi to muškarac radio –već da obavljaju neke od ženskih poslova, nose žensku odeću i ponašaju se kao žene.

U istorijskom smislu, Tida Vena su bile sastavni deo života svojih plemena i često su u istim bile jako poštovane, ali stvari su se promenile u poslednjih 50 godina. Tida Vena (transrodne osobe) i gej osobe često bivaju izopštene i optužene kao odgovorne za pandemiju HIVa koja razara narod Varao, jer se procenjuje da čak od 40 do 80 procenata osoba Varao plemena zaraženo virusom HIV, (doduše, venecuelanska vlada ne podržava te brojke). A biti zaražen/a ovim virusom je tabu i mnoge osobe odbijaju lečenje i tretman, da bi se na kraju desio smrtni ishod, pre kojeg se zaraza nekontrolisano širila na okolinu zaraženih osoba.

Avganistan: Bača poš, devojčice u ulozi dečaka²⁹

Do 2010. godine se nije znalo za postojanje fenomena devojčica prurušenih u dečake – bacha posh. Ove devojčice su odgajane kao dečaci iz više

²⁸ Transserbia, 2015, Venecuela: Transrodne osobe plemena Varao, 1. septembar

²⁹ Super žena, 2014, Najčuvanija tajna Avganistana: Prisiljene da žive kao dečaci, 2. oktobar

razloga, a glavni je da se u Avganistanu smatra da samo muškarci vrede. U duboko patrijarhalnom društvu, gde samo muškarci nasleđuju nekretnine i izdržavaju porodice svojim radom, porodica bez sina smatra se slabom, nekompletnom, a roditelji izazivaju sažaljenje. Zato mnoge devojčice živi u laži zbog nemogućnosti svoje porodice da ima sina, kako bi svoje porodicu pošteđele sramote.

Autorka knjige "The Underground Girls of Kabul" Dženi Nordberg, navodi da je to univerzalna priča o ugnjetavanju, koja je duboko pogađa. Ali u Avganistanu dečak može slobodno da se kreće, igra napolju, vozi bicikl, bude u društvu starijih muškaraca, što sve devojčicama nije dozvoljeno. Zato prerušena devojčica može imati širi pogled na svet i veće privilegije, ima šansu da ide u školu u oblastima gde to nije dozvoljeno. Dakle, treba uzeti u obzir da je položaj muškog deteta vrlo privilegovan i da devojčice u toj ulozi možda dobijaju životne prilike koje kao žene ne bi imale, možda i način da izraze svoj unutrašnji rodni identitet koji nije uvek i kod svih ženski. Iako nije sasvim jasno šta se dalje u životu dešava sa bača poševima, za većinu njih je očekivana budućnost povratak u ženski rod nakon godina provedenih u muškom svetu što nikada nije lako. Ti "dečaci" se u pubertetu vraćaju u svoj originalni pol, iako neke devojčice pristaju na muški imidž sve do udaje. Tada se mali prozor slobode zatvara, a devojke počinju da nose maramu i spremaju se za brak s muškarcem kog njihovi roditelji odaberu.

Devojčice koje se predstavljaju kao dečaci u Avganistanu nisu jedinstven slučaj. To je nešto sa čim su se tokom istorije žene suočavale ne bi li ostvarile osnovna ljudska prava, poput prava na obrazovanje. Ipak, u 2014. godini avganistanske devojčice/dečaci su simptom ekstremno disfunkcionalnog, rodno represivnog društva.

Dominikanska Republika: gevedoses, devojčice koje u pubertetu postaju muškarci³⁰

Selo Salinas u Dominikanskoj Republici je jedinstveno na celom svetu. U njemu se veliki broj dece rađaju kao devojčice, ali se do puberteta one preobražavaju u dečake. Ovo stanje je u Salinasu često pa se ta deca nazivaju *gevedoses* što u bukvalnom prevodu znači "penis u 12". Zovu ih i maćiembras što znači "prvo žena, a onda muškarac". Gevedoses kada porastu izgledaju kao i drugi muškarci, ali imaju manje dlaka na licu i manju prostatu. Gevedoses su prvi put otkriveni 1970-ih godina kada je endokrinolog Džulijen Imperato doputovala u Dominikansku Republiku nakon što je čula glasine o devojčicama koje postaju dečaci.

³⁰ I.Z.K., 2017, Selo sa genetskim čudom, rađaju se kao devojčice pa u 12 godini postaju dečaci, Blic, 9. avgust

Uzrok je nedostatak jednog enzima, čime se sprečava stvaranje muškog hormona dihidrotestosterona u fetusu u materici. Taj hormon se stvara kada je fetus star oko osam nedelja. Kada se bebe sa ovim stanjem rode one izgledaju kao da su ženskog pola, jer nemaju vidljive penise i testise, ali kada se pokrene lučenje testosterona u pubertetu, njihov glas mutira i muški polni organi počinju da rastu. Slični slučajevi su zabeleženi i u selima u Papui Novoj Gvineji, ali tamo su ta deca tretirana kao "dečaci sa manom".

Iako je potpuno jasno da do ovog fenomena dolazi na "prirodan" način, kao i da su gevedoses normalno prihvaćeni u svojim zajednicama kao osobe trećeg pola, u detinjstvu kao devojčice a posle preobražaja kao dečake i mladiće, mediji sve vreme izveštavaju o njima kao o deci sa poremećajem. Mediji navode da se radi o genetskom poremećaju zbog koga devojčicama u pubertetu rastu muški polni organi, a koriste i navodno "stručan" izraz: pseudohermafroditi. Propuštena je prilika da se ovaj slučaj predstavi kao primer normalnizovanja interseks i trans osoba kao i hormonskih uzroka te pojave.

OPŠTE KARAKTERISTIKE DRUŠTVENOG POLOŽAJA TRANSRODNIH OSOBA

Transrodno iskustvo nije ni moderna ni zapadnjačka tvorevina³¹. Od mitologije do zakonskog priznanja, do vojne, političke službe i sportske karijere, trans je jedan globalan fenomen. Zemalja koje zvanično priznaju treći rod ili rod X ima 8: Australija, Bangladeš, Nemačka, Indija, Nepal, Novi Zeland, Pakistan, Tajland. Zemalja koje transrodnim osobama dozvoljavaju da služe vojsku je 18. To su Australija, Austrija, Belgija, Bolivija, Kanada, Češka, Danska, Estonija, Finska, Francuska, Nemačka, Izrael, Holandija, Novi Zeland, Norveška, Španija, Švedska i Ujedinjeno Kraljevstvo. Procenjuje se da je 15 hiljada transrodnih osoba zaposleno u američkoj vojsci.

Pre usmeravanja pažnje na zatvorske uslove, potrebno je sagledati neke elemente opšte društvene situacije trans osoba koje se suočavaju sa specifičnim problemima u gotovo svim društvenim dimenzijama i aktivnostima.

Većina društava je potpuno organizovana na osnovama dihotomne rodne podele, i postoji intenzivna kontrola svih pojedinaca u pogledu njihove usklađenosti sa tim rodnim normama. Ova rodna kontrola ima veliki uticaj na identitete i životna iskustva trans osoba, posebno onih čiji rodni identitet (ili spoljašnja prezentacija) ne odgovara društvenim očekivanjima za taj rod ili gde nečije fizičko telo ne odgovara telu koje se konvencionalno povezuje sa tim rodom.

Antitrans nasilje³²

Transrodne osobe širom sveta i dalje su meta napada, nasilja i diskriminacije³³. Prema organizaciji Human Rights Watch, čak i u razvijenim državama kao što su SAD i Kanada, i dalje su prisutni sistematično stigmatiziranje, marginalizacija i nasilje. Mnoge države i dalje nemaju zakonski regulisan položaj i priznata prava transrodnih osoba. Najnoviji podaci koje organizacija Transgender Europe (TGEU)³⁴ objavljuje svake godine u svom izveštaju o monitoringu ubistava trans osoba (Trans Murder Monitoring report, TMM) otkrivaju 2.264 prijavljena slučaja ubistava trans i rodno različitih osoba

³¹ Transserbia, 2015, Transrodnost i brojevi, 10. jul

³² Tourjee Diana, 2015, Why Do Men Kill Trans Women? Gender Theorist Judith Butler Explains, Broadly. 16. decembar 2015.

³³ Mršević Z., (2015) Violence against LGBT persons. Str. 295 – 303. Nasilje protiv LGBT osoba. ed., Dragana Kolarić, u Dani Arčibalda Rajsa. Tom II Kriminalističko policijska akademija, Beograd.

³⁴ Saopštenje povodom dana sećanja na žrtve transfobije u 2016.

u 68 država širom sveta između 1. januara 2008. i 30. septembra 2016, dok najnoviji podaci za poslednju godinu sadrže skoro 300 slučajeva ubistva trans i rodno različitih osoba. Slučajevi ubistva trans i rodno različitih osoba zabeleženi su u 33 države u poslednjih 12 meseci, a većina se desila u Brazilu (123), Meksiku (52), Sjedinjenim Američkim Državama (23), Kolumbiji (14), i Venecueli (14). U Aziji, najveći broj zabeleženih slučajeva je u Indiji (6) i Pakistanu (5), a u Evropi u Italiji (5) i Turskoj (5)³⁵. Važno je primetiti da su ovo samo slučajevi koji se mogu naći putem internet pretrage i kroz saradnju sa lokalnim organizacijama za prava transrodnih osoba i njihovim aktivistima/kinjama. U mnogim državama ne vodi se sistematična evidencija podataka o ubijenim trans i rodno različitim osobama, tako da je nemoguće proceniti koliko ima neprijavljenih slučajeva. Ove brojke pokazuju samo vrh ledenog brega ubistava trans i rodno različitih osoba širom sveta.

Preko devedeset posto ubijenih trans žena su bile tzv. obojene, siromašne i uglavnom žene koje su radile kao seks radnice, mlađe od 25 godina. Njihove smrti se gotovo i ne registruju, a njihovi izgubljeni životi kao da ni za koga nisu gubitak. Mehanizam delovanja nasilja motivisanog mržnjom uvek sadrži pretnju da će se slična dela sigurno još dešavati. Kada je trans žena ubijena, to deluje kao poruka drugim trans ženama da i one mogu biti ubijene, a ista je poruka i masakra kao načina njihovog ubistva, silovanja, zlostavljanja i ponižavanja. Poruka trans ženama je: niste bezbedne, i vi možete da sutra budete ovo izmrcvareno, silovano mrtvo telo.

Antitrans nasilje je, kako smatra Džudit Batler, uzrokovano muškom potrebom da se održe standardi muškosti i muške moći u poštovanju i zadržavanju kulturnih vrednosti, jer su trans žene napustile i izdale muške privilegije odbacujući svoju muškost, pokazujući i svojim ličnim primerom dokazujući da je to moguće. To je pretnja muškarcima koji smatraju da su njihove privilegije i njihova moć urođeni sastavni deo muškosti svakog muškarca tako da odricanje od nje umanjuje opšti društveni nivo muškosti. Ubice trans žena su gotovo isključivo muškarci, a nasilje koje su pretrpele ubijene osobe je ekstremno, i gotovo se nikada ne radi tek o jednostavnom oduzimanju života. To je u simboličnom smislu, ne samo odstranjivanje „izdajice muškosti” iz ovog sveta, već pokušaj preuređenja sveta tako da u njemu takvi devijanti uopšte i ne mogu da postoje. Tim ubistvima oni se bore protiv svog straha od onih koje su ubili, odnosno straha od onoga s čime ih oni

³⁵ Dok su u Brazilu, Meksiku i SAD brojke najviše, relativne cifre pokazuju podatke koji su još više zabrinjavajući a odnose se na neke države sa manjim brojem stanovnika. Takav je na primer Honduras, sa 10,77 prijavljenih slučajeva ubistava trans i rodno različitih osoba na milion stanovnika. Za Belize je ta brojka 6,02, dok je za Brazil 4,49, Meksiko 2,21 i za SAD 0,48.

suočavaju svojim postojanjem, a to je sopstvena slabost, nemuževnost, ženski deo njihove prirode. Ubistvo je čin vršenja muške moći, način povraćaja muške dominacije, način da se svetu kaže, ja sam taj koji odlučuje ko će živeti, a ko (i kako) umreti, što je ujedno i jedan od najtoksičnijih pojava oblika koje muškost može imati.

(Ne)vidljivost

Iako se analiza položaja LGBT populacije donekle odnosi i na diskriminaciju i nasilje nad transrodnim osobama, kao i za sve zajednički fobični društveni kontekst³⁶, ona ipak retko obuhvata specifičnosti njihove egzistencije, pa se zbog te nevidljivost transrodnih osoba oni označavaju još i kao „nevidljivo T“. Kako transrodne osobe postaju vidljive u našem društvu, one postaju predmet daljih i intenziviranih vidova diskriminacije i nasilja. Potrebni su naponi da bi se podigla svest o visokoj marginalizaciji transrodnih osoba. Postoji značajan nedostatak objavljenih istraživačkih radova koji dokumentuju isključivanje trans problematike iz razmatranja o diskriminaciji i o neophodnim protivmerama. To znači da postoji mnogo prostora za poboljšanje upravo u toj oblasti. Iako bi bilo lako da se nastavi ignorisanje cele te oblasti, propuštanje inkluzije trans tematike u analize društvenih pojava marginalizacije, viktimizacije i interseksionalnosti, bilo bi neodgovorno. Kao stalni izvori podataka koji ukazuju na postojanje nejednakosti, istraživanja u oblasti teorije roda su u poziciji da služe kao uzor za druge stručne oblasti, pomažući da se obrati pažnja na ekstremnu viktimizaciju nasiljem, marginalizaciju i diskriminaciju s kojom se trans osobe suočavaju na dnevnoj bazi.³⁷

Iako relativno mala, trans populacija je znatno porasla u poslednjih nekoliko godina i nastavlja da raste usled povećane vidljivosti do koje je došlo pre svega zbog porasta tolerancije u raznim društvenim segmentima što je rezultat aktivističkih nastojanja, zagovaranja i lobiranja. Međutim, veliki deo ove populacije je i dalje relativno nevidljiv, posebno pojedinci/ke koji nisu očigledno različiti od cisrodnih muškaraca i žena, kao i oni koji žive krijući svoj rodni identitet. Potencijalno je širok spektar situacija koje mogu biti problematične, najverovatnije one koje uključuju određene oblike telesne izloženosti (npr. teretane, prodavnice odeće, javni toaleti). Međutim, zbog fizioloških promena (npr. promenjenog glasa) koji se javljaju tokom hormonske terapije, i neke druge naizgled bezazlene situacije mogu biti rizične za trans osobe. Strah od ovih situacija je akutan posebno kada nečiji rodni identitet (i pojava) ne odgovara društvenim očekivanjima za taj rod ili kad nečije fizičko

³⁶ Mršević (2013), Homophobia in Serbia and LGBT Rights. *Southeastern Europe*, Volume 37, Issue 1: 60–87

³⁷ Green E., 2010, Shifting Paradigms: Moving Beyond “Trans101” in Sexuality Education, *American Journal of Sexuality Education*, 5:1–16, 2010.

telo na neki način ne odgovara telu koje se konvencionalno percipira kao pripadajuće tom polu. Čak je 67,9% ispitanika odgovorilo da su mnogo puta glumili da nisu trans da bi bili prihvaćeni, 38,8% je izjavilo da izbegavaju javne toalete i 38,4% da izbegavaju teretane. Slično tome, više od četvrtine ispitanika izjavilo je da izbegavaju prodavnice odeće (29,8%), i druge objekte za odmor (29,6%), klubove ili udruženja (26.7%); a manje od četvrtine izbegava javni prevoz (24%). Upitani „Da li očekujete da ćete u budućnosti morati da izbegavate bilo kakve društvene situacije ili mesta zbog straha od maltretiranja ako vas identifikuju kao trans ili autovanu osobu?“, nešto više od polovine, tačnije 51.5%, odgovorilo je „da“. Na osnovu toga može se zaključiti da je usvajanje strategije izbegavanja relativno često među trans osobama.³⁸

Prepreke, odbacivanje, diskriminacija, (ne)funkcionisanje u intimnim vezama

Trans i rodno različite osobe se suočavaju sa raznim institucionalnim i individualnim preprekama na putu ka potpunom uključivanju u društveni život. Institucionalne barijere, poput nedostatka u redovnoj snabdevenosti hormonima i/ili hirurgije i tekuće zakonske³⁹ diskriminacije, uključujući u nekim zemljama čak i onim koje su daleko odmakle u priznanju rodnog identiteta, npr. uslov sterilizacije ili okončanje braka kako bi se omogućila promena oznake pola u matičnim knjigama rođenih, predstavljaju pojedinačne prepreke sa kojima se susreću mnoge trans i rodno različite osobe. Institucionalne i individualne barijere zasnivaju se na cisrodnosti (*cisgenderism*) označavajući ideologiju i praksu koja delegitimiše ličnu samopercepciju trans i rodno različitih ljudi, njihovih organa i rodnih identiteta.

Najčešće, rano iskustvo trans osobe je odbacivanje od strane porodice porekla (što može sprečiti/usporiti neke od njih da preduzmu medicinske tretmane procesa tranzicije)⁴⁰. Cisrodni muški članovi porodice imaju

³⁸ Ellis S, McNeil J & Bailey L., (2014) Gender, stage of transition and situational avoidance: a UK study of trans people's experiences, *Sexual and Relationship Therapy*, 29:3, 351-364.

Značajna manjina takođe izjavila je da izbegava da putuje u inostranstvo (22,2%) i posećuje restorane i barove (19,2%) dok drugi i supermarket, apoteku i školu, takođe vide kao problematične.

³⁹ Riggs Damien W., Doussab Henry von, Powerc Jennifer, 2015. The family and romantic relationships of trans and gender diverse. Australians: an exploratory survey. *Sexual and Relationship Therapy*, Vol. 30, No. 2, 243-255.

⁴⁰ Mršević Z., (2014), Young Lesbians and Transgender Girls in Serbia, 259-284. Ed., M. Adamović, and other, in *Young women in post-Yugoslav societies: research, practice and policy*. Institute for Social Research in Zagreb, Human Rights Centre University of Sarajevo

tendenciju da imaju neprijateljskije i negativnije držanje prema trans osobama od cisrodnih ženskih članova porodice⁴¹. Mada se stavovi porodice porekla u pojedinačnim slučajevima ipak vremenom poboljšaju, to nije jedinstven doživljaj svih trans osoba. Tamo gde u primarnoj porodici nisu izloženi nasilju i direktnom odbacivanju (npr. u vidu izbacivanja iz kuće), izraženi su drugi oblici diskriminacija od strane primarne porodice koji se prvenstveno sastoje od: (1) odbijanja da koriste ispravne lične zamenice i imena, (2) isključenja iz porodičnih događaja, i (3) patologizirajućeg govora⁴².

Odbijanje porodice porekla da koristi adekvatne zamenice ili imena je najznačajniji meki oblik diskriminacije. Neki izjavljuju da ih nazivaju „to” dok drugi ukazuju na suptilnije načine na koje porodice porekla odbijaju da prihvate adekvatne zamenice (npr. „oni mi uvek kupuju poklone koji su za devojkje, a ne za dečake” i „moja porodica me često označava kao „on”, umesto „ona”, uprkos tome što sam tražila od njih da koriste zamenicu „ona”). Diskriminacija porodice porekla dešava se često i u formi patologizirajućeg govora, kao što je npr. „govore mi da sam lud”, „hteli su da idem kod psihologa da reši moj problem” ili „smatraju da sam bolesna i da to kao medicinski problem treba da se leči lekovima” ili „oni vide trans osobe kao osobe sa genetskom greškom”. Cisrodnost u obliku negativnog govora u porodicama porekla, ali i od strane intimnih partnera oblikuje živote trans i rodno različitih osoba. Na nasilje u porodici, u tom istom maloletnom uzrastu ne retko se nadovezuje vršnjačko nasilje u školi, čime se život transrodnih adolescenata pretvara u ono što im izgleda kao pakao iz kojeg se izlaz vidi u suicidu⁴³.

Istraživanja u oblasti intimnih veza ukazuju na prisustvo problema u funkcionisanju tih veza pri čemu su trans žene češće od trans muškaraca ili rodno različitih osoba u situaciji da se sretnu sa problemima prilikom zasnivanja intimne veze. Teškoće u zasnivanju intimne veze opisane su kao: (1) strah od mogućih negativnih odgovora, (2) diskriminacija od strane potencijalnih partnera, i (3) nedostatak (samo)prihvatanja.

Dok psiholozi često predstavljaju određene probleme trans osoba kao individualne, kao što su npr. anksioznost ili nisko samopoštovanje, često ih tretiraju kao lične probleme pojedinih trans i rodno različitih osoba. Važno je da se shvati da su i anksioznost i samopoštovanje često uzrokovani diskriminacijom.

⁴¹ Mršević Z., (2013), Transseksualne osobe i porodica – između diskriminacije i inkluzije, *Temida*, vol 16, 2 : 57-73.

⁴² Mršević Z., (2014), LGBT Children between public homophobia and their parental families' dismissal instead of solidarity and protection, 325 – 357. Ed., Tamara Petrović-Trifunović, Sanja Milutinović Bojanić, Gazela Pudar Draško. in *MIND THE GAP(S) Family, Socialization and Gender*. Institute for Philosophy and Social Theory, University of Belgrade Center for Ethics, Law and Applied Philosophy. Belgrade.

⁴³ Mršević Z., (2013), Žrtve vršnjačkog nasilja, *Temida*, vol. 16, 1: 71-92

Diskriminacija na radnom mestu trans osobama može stvoriti ozbiljne ekonomske poteškoće. To je jedan od razloga zašto su neke od njih prinuđene da se bave seksualnim radom, prometom droge ili nekim drugim vidovima ulične ili ilegalne privrede kako bi preživele. Odbačenost od primarne porodice, nemogućnost školovanja, diskriminacija na radnom mestu, izloženost stalnim pretnjama nasiljem, dovodi ih pojedinačno i grupno u povišen rizik od sukoba sa zakonom, hapšenja i izricanja zatvorskih kazni. Takođe, neke transrodne osobe su uhapšene i procesuirane samo i isključivo zato što su transrodne, kao rezultat predrasuda nekih policijskih službenika, koji stereotipno smatraju da se sve transrodne osobe bave nezakonitim aktivnostima. U poslednje vreme, otvara se jedno potpuno novo polje izazova, koje se odnosi na pravno regulisanje položaja trans osoba lišenih slobode, bilo da se radi o kratkotrajnom pritvoru, bilo o dugotrajnim zatvorskim kaznama u višegodišnjem, čak višedecenijskom trajanju. Rešenja do kojih se došlo u Ujedinjenom kraljevstvu (Engleska, Vels, Severna Irska), Škotskoj i na Novom Zelandu predstavljaju upućujuće modele i načine postupanja sa trans osobama lišenim slobode u svim do sada neregulisanim situacijama. Radi se naime, o smeštaju u rodno odgovarajuću zatvorsku ustanovu, pretresu od strane rodno odgovarajućih službenih lica, omogućavanju nastavka procesa rodne transformacije započetog pre lišenja slobode, ili započinjanju tog procesa za vreme trajanja lišenja slobode, mogućnosti odevanja u skladu sa rodnom pripadnošću, zadržavanju potrebnih predmeta u skladu sa novostečenom rodnom ulogom, promeni dokumenata, poverljivosti podataka u vezi sa procesom rodnog prilagođavanja i sl.

Transrodno telo u ambijentu hegemonističke i toksične muškosti

Pogrešno previđanje problema ili (ne)shvatanje uzroka nasilja i društvenog animoziteta prema trans osobama koje je nesumnjivo ozbiljan i nesporno kulturno konstruisan, rodno utemeljen problem, je neodgovorno je i kratkovido. A uzroci leže u društveno konstruisanom modelu hegemonističke i toksične muževnosti, ponegde još uvek toliko duboko društveno ukorenjenog da se kao prihvaćeni deo "normalnosti" lako previda kao fenomen koji se može i dekonstruisati i prevazići.

Sa stanovišta hegemonističke, a posebno toksične muževnost, transrodno telo je nedopustiva devijacija onoga ko je precipiran kao slab, nemuževa muškarac koja se sa tog stanovišta percipira kao vid izdajničkog zanemarivanja i napuštanja muške fizičke snage, socijalne dominacije, ukratko, muškosti. Muškost (maskulinitet) se odnosi na ponašanje i položaj muškaraca u društvenom odnosu ženskog i muškog roda, na rodni poredak koji postoji u društvu između različitih rodni identiteta. U tom smislu, muškost se može definisati kao skup obrazaca i praksi po kojoj se muškarci angažuju u takvoj,

hijerarjijski dominantnoj društveno definisanoj poziciji muškarca. Govoriti o muškosti znači govoriti o rodnim odnosima, jer muškost nije isto što i muškarac, ljudsko biće muškog pola, i muškost nema ekvivalentno značenje značenju termina muškarac/muškarci.

Koncept hegemonističke muškosti nastao je u okviru discipline Rodne studije. Prva definicija i analiza koncepta hegemonističkog maskuliniteta delo je trans žene, profesorke Rejvin Konel⁴⁴ koja je razvijajući svoju teoriju o rodnom poretku prepoznala višestrukost maskuliniteta koji varira u dimenzijama vremena, kulture i individualnog ponašanja. Ona hegemonističku muškost definiše kao konfiguraciji prakse koja legitimise dominantan položaj muškaraca u društvu i opravdava potčinjenosti žena i drugih "ženskih" identiteta. Konceptualno, hegemonistička muškost je način objašnjenja kako i zašto muškarci održavaju dominantne društvene položaje/uloge nad ženama i drugim "ženskim identitetima".

Dakle, upravo je postojeći intenzivan animozitet od strane ekstremnog maskulinog identitetskog modela tolerisanog i podsticanog u patrijarhalom modelu društvenih odnosa prema transrodnom identitetskom entitetu doveo je do termina „hegemonistički maskulinitet“. Njime se označava model praktikovanja muške dominacije nad ženama kao i drugim rodnim identitetima, koji se smatraju "ženskim" u datom društvu. Termin "hegemonističko" se odnosi na kontekstualno tolerisane i stimulisane načine na koji muškarci praktikuju svoju nadređenost, prioritet, veći značaj i važnost u odnosu na žene kao i druge marginalizovane, "nemuževne" oblike ljudskih rodničkih identiteta, a koje uključuje i nasilje radi njihovog potčinjavanja.⁴⁵

Kao sociološki koncept, hegemonistička priroda "hegemonističke muškosti" proizlazi iz teorije kulturne hegemonije, konkretno, od marksističkog teoretičara Antonia Gramšija koji analizira odnose moći među društvenim klasama. Stoga, u terminu "hegemonističke muškosti", pridev hegemonistički odnosi se na kulturne dinamike pomoću kojih jedna socijalnih grupa zahteva i održava, vodeći i dominantan položaj u društvenoj hijerarhiji.

Naravno da hegemonistička muškost nije zauvek zadat oblik društvene organizacije jer se on u savremeno doba znatno sociološki osporava kao arhaičan, premoderan oblika funkcionisanja muškosti. Hegemonistički maskulinitet kao promenjivi društveni konstrukt, podložan je uticajima, između

⁴⁴ Connell, R.W. 1987. *Gender and power*. Sydney, Australia: Allen, Mercer and Urwin.

Robert William Connell (poznata pod rodno neutralnim pseudonimom Raewyn Connell, Ravin Konel) je sociološkinja, profesorica emeritus Univerziteta u Sidneju, trans žena koja je tranziciju obavila u kasnijem životu. Najpoznatija je kao autorka termina hegemonističke muškosti. Glavno delo je knjiga *Gender and Power*.

⁴⁵ Mršević Z., (2014), *Nasilje i mi – ka društvu bez nasilja*, Institut društvenih nauka, Beograd. str 93.

ostalih, i obrazovnog sistema, ali i medijskog izveštavanja, koji mogu da podstiču, održavaju, pa i nadgrađuju, ali i razgrađuju, dekonstruišu ove društvene percepcije o rodnim društvenim hijerarhijama.

Termin toksična muževnost je kao i hegemonistička muževnost skovan i uveden u upotrebu u istom vremenskom periodu osamdesetih i devedesetih dvadesetog veka sa sličnom idejom da označi ekstremni maskulinitet kao negativnu društvenu pojavu koja predstavlja kontekstualni obrazac praktikovanja i zamajac perpetuiranja nasilja u odnosu rodnih identiteta. Toksična muževnost je verzija muževnosti, još ekstremnija od hegemonističke muževnosti jer je zasnovana na stoicizmu, dominaciji nad drugima, seksualnoj agresiji, nasilju, mizoginiji, homofobiji i transfobiji.

Mada su feministkinje posebno nagažovane protiv nasilništva koje se bazira na toksičnoj muževnosti, nisu one skovale taj termin. On je potekao iz muških pokreta 80-ih i 90-ih godina dvadesetog veka koji su želeli da ukažu na usku, društveno konstruisanu verziju muškosti koja je primoravala muškarce da poreknu svoja prava osećanja, da se jedni s drugima nadmeću umesto da se povezuju i sarađuju, da učestalo primenjuju nasilna sredstva komunikacije, kao i da nasilje bude legitiman način ispoljavanja ličnih i društvenih nezadovoljstava i frustracija. Najčešće žrtve nasilništva koje proizilazi iz toksične muževnosti su žene, ljudi drugačije boje kože, deca, pripadnice i pripadnici LGBT+ zajednica. Maliciozno onlajn uznemiravanje žena, posebno feministkinja na primer, koje se danas ponegde prihvata kao sastavni deo modernog života, možda je najbezazlenija manifestacija toksičnog maskuliniteta.

Muškarci koji odgovaraju stereotipnim mačo obrascima muško hegemonističkog ili toksičnog ponašanja odlikuju se lošijim mentalnim zdravljem. Koncept toksične muževnosti koriste i socijalna i klinička psihologija u analizi načina na koji ekstremna verzija muževnosti povređuje ne samo druge – posebno žene, decu i gej, trans muškarce – nego i same „toksično muževne“ muškarce. Različite studije pokazale su vezu između, s jedne strane, muškaraca koji prihvataju obrasce ponašanja toksične muževnosti i u skladu s njima delaju i, s druge strane, niza problema – od problematičnih veza do depresije, alkoholizma, ispoljavanja nekontrolisanog destruktivnog besa, fizičkih napada i ostalih kriminalnih ponašanja, kao i samoubistava. Ukratko, Jedan od obrazaca koji se najdoslednije i najsnažnije povezuje s negativnim mentalnim zdravljem je želja da se poseduje „moć nad ženama“, i drugim nemuževnim idenitetima. Nasilje, rasizam, mizoginija, homofobija i transfobija postaju sastavni deo života hegemonistički/toksičnih muškaraca usled nasilničkog vaspitanja, tegobnih ekonomskih uslova i brutalnog okruženja ili poremećenih porodičnih i vršnjačkih odnosa.

Transmizoginija⁴⁶

Više od polovine svih anti-LGBTQIA+ zločina i ubistava bila su učinjena nad transrodnim ženama, pri čemu je važno napomenuti da je tri četvrtine tih ubistava bilo izvršeno nad nebelačkim trans ženama druge rase. Jedna od pet transrodnih žena (21%) u jednom periodu svog života je bila u zatvoru, što je daleko iznad proseka a još više se odnosi (47%) na transrodne osobe, afroamerikance. Trans*osobe doživljavaju disproporcionalno visoku stopu siromaštva i češće su beskućnici, što je rezultat diskriminacije pri zapošljavanju i pronalasku mesta za život a takođe doživljavaju i višu stopu hapšenja zbog pogrešne percepcije zasnovane na rasnim i rodnim stereotipima koji ih ocrtavaju kao iznadprosečno seksualne i kriminalne. Trans* žene konstantno optužuje i hapse radi poslova vezanih uz prostituciju, iako one možda nemaju veze s takvom vrstom posla, dovoljan "dokaz" je već i kada na javnom mestu imaju u tašni ili džepu kondom. Istraživanje iz 2012. izvedeno od strane Nacionalne koalicije programa protiv nasilja pokazalo je da transrodne osobe širom Amerike doživljavaju tri puta više policijskog nasilja nego cisrodne osobe. Gotovo je polovina trans* osoba koje su prijavile nasilje iz mržnje doživela neugodnosti od strane policije dok su im se obraćali za pomoć. Trans* žene doživljavaju nasilje i nakon hapšenja, kada smeštene u delu zatvora namenjenom muškarcima, gde mogu doživeti ekstremno visoke stope seksualnog i fizičkog nasilja – studija američkog Ministarstva pravosuđa pokazala je da 1 od 3 dožive seksualno napastovanje u zatvoru. S druge strane, mnogi zatvori trans* žene smeštaju u samice na duže vreme "radi njihove vlastite zaštite" (zatvaranje u samice se smatraju jednim načinom mučenja).

Sve se to dešava bilo kao prouzrokovano bilo kao odraz transmizoginije. Pojam "transmizoginija" je sastavljena od pojmova "transfobija" i "mizoginija". Transfobija je diskriminatoran i negativan stav prema transrodnim osobama, koja je najviše motivisana javnim prezentiranjem rodnog identiteta trans osoba. Mizoginija je mržnja, diskriminacija i umanjivanje značaja žena i svega što može da se okarakterise kao ženstveno.

Transmizoginija je kombinacija navedenih pojmova – negativan stav, izražen kroz kulturološku mržnju i individualno nasilje, kao i diskriminacija usmerena prema trans* ženama i trans* osobama koji se nalaze na ženstvenom kraju rodnog spektra. Cilj transmizoginije su transrodne i transeksualne žene, osobe kojima je pri rođenju pol definisan kao muški, a koje se identifikuju kao žene ili poseduju ženske karakteristike. Transmizoginija je bazirana na mržnji ženskih osobina kod osoba koje nisu pri rođenju polno definisane kao žene. Transmizoginija se zasniva na pretpostavci da je ženstvenost inferiorna muževnosti.

⁴⁶ Kacere Laura, 2014, Razgovarajmo o transmizoginiji, *Libela*, 26. mart

Oslanja se na shvatanje da su sve kvalitete koje se mogu povezati s pojmom "žensko", "ženstveno" manje vrednosti, percipirajući ih kao slabije u odnosu na one koje se mogu povezati sa "muškošću", "muževnošću" i analogno tome, zaslužuju mržnju, izrugivanje, diskriminaciju i nasilje. U svakom seksističkom društvu, biti žena se automatski pozicionira na mesto niže vrednosti.

Trans* žene doživljavaju posebnu vrstu seksističke marginalizacije na osnovu preklapanja/ukrštanja ugnjetavanja – one su i trans i žene. Njih društvo omalovažava po obe osnove. Trans* osobe doživljavaju transfobiju ili cisseksizam, zahvaljujući kulturološkoj i sistematičnom ugnjetavanju rodnom binarnošću koja se bazira na ideja da postoje samo dve "normalne" vrste ljudi - muškarci i žene - koji su rođeni, odgajani i prirodno povezani sa polom i njegovim pripadajućim karakteristikama. Naše kulturne i političke institucije su utemeljene na takvoj premisi. Transmizoginija sadrži mržnju prema onima koji se ne uklapaju u te rigidne okvire rodne binarnosti. Odricanje od "važne" pozicije koju drži muški rod, predstavlja fundamentalnu pretnju muškoj superiornosti jer možda može biti percipirano kao odbijanje "superiornog identiteta muškarca". S tim u vezi, trans* žene nisu samo podsetnik društvu da rodne uloge nisu fiksne, već i da ženstvenost i ženska egzistencija tj. izražavanje/prezentiranje sebe kao žene nije sramota.

Mediji trans* žene prikazuju arhetipovima – kao slabu žrtvu nasilja, ili kao opasnog zločinca; kao mentalno nestabilni ili manipulativni karakter. Često su povezani s patologijom i naglašenom seksualnošću, portretirani kao oni koji manipulativno skrivaju svoj transrodni identitet kako bi prevarili muškarca i prisilili ga da se poveže s njima na seksualan ili romantičan način. U nebrojenim televizijskim serijama se pojavljuju kao prostitutke. Dok američki mediji trans* muškarce generalno ignorišu i previđaju, trans* žene prikazuju naglašeno egzotičnim, i njihovo postojanje prikazuje se kao šokirajuće i vredno pažnje. Trans* žene se portretiše na izuzetno dvodimenzionalan način u vestima, gde ih se najčešće povezuje sa zločinima iz mržnje.

Iako bi aktivizam trebalo da bude poslednje mesto gde je transmizoginija prisutna, trans* žene optužuju da "štete pokretu", tako da se transmizoginija na žalost, primećuje i u prostorima primarno cis-žena. Zbog toga su trans* žene i dalje isključene iz mnogih isključivo ženskih prostora i feminističkih događanja, dok neke "feministkinje" i dalje govore protiv samog uključivanja trans* žena, uz argument da one nisu autentične žene i da "štete pokretu".

Samoubistva transrodnih osoba⁴⁷

Institut Vilijams sa UCLA objavio je studiju koja analizira podatke o pokušajima samoubistva među transrodnim osobama. Ustanovljeno je da maltretiranje, beskućništvo, odbacivanje od strane porodice i čak i od strane pružalaca zdravstvenih usluga, značajno povećavaju šanse za pokušaj samoubistva. Čak i one/i koji nisu iskusili navedeno i dalje imaju stopu pokušaja samoubistva između 20 i 30 procenata. Prosečna stopa pokušaja samoubistva u SAD među transrodnom populacijom iznosi 42%. Poređenja radi, ova stopa u opštoj populaciji je 4,6% (među lezbejskom, gej i biseksualnom populacijom ona iznosi između 10 i 20%).

Visoka stopa samoubistava transrodnih osoba koristi se ponekada kao indikacija da su transrodne osobe mentalno obobile. Ali pravi odgovor je da ne ubija transrodnost već kultura u kojoj žive transrodne osobe i koja im usađuje mržnju prema samim sebi.

Kada ne uspeju da istinu o svojim telima javno obznane, nazivaju ih lažovima, prevarantima i koji drugima postavljaju zamke tako da je nasilje koje sledi opravdano. Biti transrodnom/im smatra se toliko podlim, da ih partneri, roditelji i deca često odbacuju. A kada uspeju da svetu obznane svoj transrodni status tuku ih i ubijaju. Izleda im ponekada da im život obećava samo usamljenost i napuštenost, kao i to da zaslužuju tu usamljenost zbog odbijanja da se i dalje skrivaju.

Govore im se da su njihovi suštinski identiteti zablude koje je potrebno popraviti, govore im da su njihovi identiteti pogrešni, te da su zbog toga vredne/i jedino sažaljenja i gađenja, a ima i onih koji veruju da bi trebalo da budu smeštene/i u logore.

Govore im se da kada se loše ophode prema njima, kada su maltretirane/i, otpuštane/i sa posla, kada im se odbijaju usluge ili mogućnost stanovanja, da je to upravo ono što zaslužuju zbog toga što su nakaze.

Mnogi veruju da nema razlike između transrodnih osoba i osuđenih pedofila.

Većina LGBT osoba ubijenih u zločinima iz mržnje su transrodne žene.

Zbog svega toga transrodne osobe često vide samoubistvo kao bekstvo od sveprisutne poruke da njihovi životi gube svu vrednost onog momenta kada se autuju.

Čak i u smrti, ne dozvoljava im se dostojanstvo identiteta zbog koga su sve i žrtvovale/i. Porodice koje su ih se klonile za života, potom ih sahranjuju u odeći i pod imenima koje su odbacile/i za života.

⁴⁷ Tanehil B, 2014, Voleti transrodnu osobu je revolucionaran čin, Transserbia. com, 7. februar

Savremeni primeri

Iako navedeni primeri kao ilustracije društvenog položaja transrodnih osoba potiču sa azijskog kontinenta, to ne znači da se nasilje i društveno odbacivanje trans osoba dešava “nekim drugima”, na nekim udaljenim, egzotičnim mestima. Primeri su navedeni kao ilustracija i kao paradigme specifične situacije, koje se dešavaju na svim kontinentima i nisu retkost ni u zemljama poznatim po toleranciji.

*Trans žene singapurske ulice Bugis*⁴⁸

Ulica Bugis u Singapuru je bilo jedno od najpoznatijih mesta na kojem su se trans žene sastajale, družile i zabavljale, u periodu od pedesetih do osamdesetih godina dvadesetog veka. Svake večeri, fantastična parada glamuroznih trans žena hodala bi zapuštenim ulicama raskrsnice Bugis. One su flertovale sa turistima, mornarima i vojnicima, često im naplaćujući da ih fotografišu, pozivale ih na piće u obližnji bar, ili ih odvodile u tišinu sobe (ili na krov) zbog seksa.⁴⁹ Decembra 1980, francuski fotograf Alan Soldevil opisao je početak jedne obične večeri na Bugis ulici u kojoj su se za samo sat vremena, čudesna androgina bića pojavila pristizujući sa raznih strana taksijima. Obučene u seksi, uske haljine ili satenske pantalone, sa teškom šminkom i na visokim potpeticama, osvojile su ovu teritoriju. Izgledalo je kao da ulica pripada njima, a njihov dramatični ulazak na scenu, pratile su oči koje su ih pažljivo proučavale i ocenjivale. Izgledalo je kao da je većina posetilaca upravo tamo da bi pratili šou koji je upravo počinjao.

Ulica Bugis bila je popularno mesto britanskih vojnika pedesetih koji su postali obožavatelji i ljubavnici mnogih trans žena, pa su je preimenovali u „Boogie Street“— što je zapravo posledica pogrešnog izgovora imena ovog dela grada, tako da je to ime i ostalo 70ih, posebno sa usponom disko muzike. U stvari Bugis je jugoistočno azijsko pleme koje prepoznaje pet polova. Oni veruju da kada se svih tih pet polova skupi u jednoj tački (tj. kada nestaju razlike među njima) i kada se to u društvu prihvati, u svetu će zavladati mir.

Trideset godina je Bugis Street cvetao kao utočište za trans žene i njihove obožavatelje, sve dok vlada nije rešila da uništi ono što su nazvali „sramnim mestom“ i „razvratnim ponašanjem“, sedamdesetih godina 20. veka. Mnogi vojnici su tada bili uhapšeni, turistima je prećeno i zastrašivani su, barovi su zatvarani, a mnoge trans žene su bile uhapšene i sankcionisane. Na kraju su okoreli puritanci odneli pobedu i stari Bugis Street je porušen sredinom osamdesetih i na njegovom mestu izgrađen je tržišni centar i stanica podzemne

⁴⁸ Gallagher Paul, 2015, The transgender women of Singapore's 'Boogie Street', Dangerous minds, 28 februar

⁴⁹ Transserbia, 2015, Trans žene iz singapurskog Bugi Strita, 29. januar

železnice. I dalje postoji glamurozna legenda o Bugis Street-u, i umereno uspešan film o transrodnim ženama ovog kraja iz 1996. godine

*Mongolija*⁵⁰

U Mongoliji gej osobe, lezbejke i trans osobe trpe nasilje, diskriminaciju i društvenu represiju, što dovodi do toga da mnogi/e od njih sanjaju o životu negde van granica svoje zemlje.⁵¹ Ovu zajednicu čine osobe iz različitih društvenih slojeva i profesija, kao uostalom i svuda u svetu – nastavnici/e, socijalni radnici/e, turistički vodiči – ali ono što im je svima zajedničko je život ispunjen usamljenošću i stalnim skrivanjem sopstvenog, pravog identiteta. Jer ukoliko se otkrije da je neko transrodna osoba, to je može koštati posla, i dovesti do toga da porodica prekine svaki kontakt sa njom

Zahvaljujući naporima jednog španskog fotografa, svet je saznao više o životu trans žena u glavnom gradu Mongolije, Ulan Batoru. Za transrodne osobe u Ulan Batoru, život se odvija iza zatvorenih vrata. Jedina mesta gde oni/e mogu slobodno da se izražavaju i budu ono što jesu, su andergraund klubovi i privatne žurke. Posle takvih izlazaka, obavezno se skida šminku i ženska odeća u taksiju. Muškarci koji nose žensku odeću u javnosti, često trpe maltretiranje, ali i fizičko nasilje. Vrlo mali broj njih se ne boji da otvoreno pokažu ko su. Ulan Bator je jako mala sredina, vrlo je teško naći posao jer se svi znaju. Ukoliko se otkrije da je neko transrodna osoba, to je može koštati posla, i dovesti do toga da porodica prekine svaki kontakt sa njom. Zato mnogi sanjaju da se odsele u zemlje poput Japana ili Filipina, gde je društvo tolerantnije, i gde postoji mogućnost za operaciju promene pola.

*Malezija*⁵²

U Maleziji još uvek ne postoji mogućnost da se unese promena pola u ličnu kartu i dobije operacija rodnog prilagođavanja. S jedne strane, nasilje nad trans ženama u Maleziji je u porastu, a sa druge strane, opozicioni član parlamenta postavio je trans ženu na poziciju sekretarke partije, što je veliki korak napred u očima trans zajednice

Prema članu 28. šerijatskog zakona (razlikuje se od države do države), zabranjeno je 'oponašati ženu' ili 'preoblačiti se u žensku odeću'. Ovaj član se koristi specijalno za transrodne osobe u okviru muslimanske zajednice u Maleziji. Mnoge od njih zato trpe društvenu izolaciju zbog svog identiteta, bivaju označene kao narodni neprijatelji i neprijatelji islama, a njihovo ponašanje smatra se da je u protivnosti sa moralnim vrednostima nacije. Iako su

⁵⁰ CNN, 2016, Hidden away: The secret lives of transgender Mongolians, 12. decembar

⁵¹ Transserbia, 2015, Mongolija: Tajni životi transrodnih osoba, Transserbia.com, 13. avgust

⁵² Jambulingam G., 2013, Transwomen are Women: "It is not what lies between your legs but how you perceive yourself", *World Pulse*, 31 July

trans žene muslimanke direktno pogođene šerijatskim zakonom, trans žene nemuslimanke hapšene su i osuđivane zbog „nepriklasnog i razvratnog ponašanja“.

Trans žene su visoko marginalizovana i progonjena grupa u Maleziji. Većina napada na trans žene nisu prijavljeni, pa je tako teško dobiti preciznu statistiku o tome koliko njih je ubijeno ili su iskusile zlostavljanje. Njima se dešavaju ubistva, pretnje smrću i različiti oblici nasilja, trpe otvorenu diskriminaciju i konstantno su maltretirane u javnosti (uglavnom od strane muškaraca), religioznih organa vlasti i policije. U poređenju sa trans muškarcima, trans žene trpe veću diskriminaciju i maltretiranje zbog svoje vidljivosti. U društvenom smislu, pre se uoči kada se muškarci transformišu u žene, u odnosu na žene koje se transformišu u muškarce. Diskriminacija i nasilje koje trans žene trpe počinje kod kuće i u školi. Zbog neprihvatanja od strane porodice, neke trans žene bivaju izbačene iz svojih domova, ponekad dok su još uvek tinejdžerke, i tako postaju beskućnice u vrlo ranom dobu. Malezijsko ministarstvo obrazovanja 2012.g. čak je poslalo smernice školama za roditelje i profesore kako bi lakše identifikovali učenike/ce koji/e pokazuju ponašanje slično onome LGBT zajednice i tako po tim “kriterijumima” moglo bi se reći i nasumice odabrali učenike/ce koji su poslani u vladine rehabilitacione centre.

Iako su mnoge kvalifikovane ili su završile školu, većina poslodavaca ne upošljava trans žene, među kojima je visok stepen nezaposlenosti što je i najveća prepreka ka postizanju ekonomske sigurnosti i uzrok da je oko 80% transrodne populacije uključeno u seksualni rad.

Tajland: lejdibojz⁵³

Na Tajlandu je termin lejdiboj nadimak za transrodnu ženu, i to uglavnom onu koja se bavi seksualnim radom, a to je populacija koja se često sreće sa netolerancijom i predrasudama. Transrodne žene, kao što je i uobičajeno, teško pronalaze posao i malo ko će ih zaposliti, tako da njihova zajednica posao nalazi u robnim kućama, kozmetičkim radnjama i štandovima, kabareima. One koje rade po barovima i kao kolgerle u notornom kraju Bankoka - Nana - u kom žive i rade seksualne radnice/i zarađuju više novca generalno gledano, što im omogućava da uštede za neophodne operacije prilagođavanja pola. One odlaze na posao, vrte se u svoju sobu, izađu napolje da se prošetaju i opuste, ponekad odu da posete porodicu na selu, i onda opet idu na posao. One kao i svi, pokušavaju da žive, najbolje što mogu. Smeju se kad su srećne, plaču kada su tužne, rade kako bi zaradile za život, i svađaju se

⁵³ Barnes Sara, 2014, The Culture Of Thailand's Ladyboys, Beautiful Decay, 11. septembar

sa svojim momcima, kao i sve druge žene. Ostaju otvorena pitanja, šta je to što ih čini toliko drugačijim od drugih i čime to zaslužuju oštar stav moralističkog društva?⁵⁴

Aktivizam protiv diskriminacije i nasilja

*Pokret za prava interseks osoba*⁵⁵

Pokret za prava interseks osoba znatno je porastao za poslednjih nekoliko godina i pitanja prava interseks osoba su postala vidljivija i priznata, mada su stigma, strah i tabui i dalje prisutni. Od suštinske važnosti za zajednicu interseks osoba su skupovi međunarodnih predstavnika jer utiču na usavršavanje njihovog rada na lokalnu i međunarodnog aktivizma. Sastajanje interseks osoba ne služi samo razmeni informacija o izazovima i razvoju u različitim delovima sveta, već takođe i jačanju interseks aktivista/kinja u njihovoj borbi za prava interseks osoba. Najveći svetski forum o pravima interseks osoba održan je od 20. i 23. aprila 2017, u Amsterdamu, Holandiji, uz prisustvo 40 predstavnika/ca interseks organizacija i nezavisnih aktivista/kinja širom regiona: Afrike, Azije, Evrope, zemalja bivšeg Sovjetskog Saveza, Latinske Amerike i Kariba i Okeanije. Taj skup predstavnika međunarodne zajednice razmenila je znanja o situaciji o interseks osobama u različitim delovima sveta i skrenula pažnju na rasprostranjene i ozbilje načine kršenja ljudskih prava koja se i dalje dešavaju širom sveta. One se odnose na infanticid, genitalna sakaćenja interseks osoba i druge štetne medicinske prakse, nedostatak odgovarajuće zdravstvene zaštite koja uključuje i pristanak, kao i diskriminaciju u pristupu obrazovanju, drugim uslugama i zaposlenju. Učesnici/e su razgovarali/e o gorućim pitanjima, poput nedostatka medicinske nege koja uključuje pristanak. Mora se prestati sa nametanjem bilo koje anatomije ljudima koji imaju varijacije polnih karakteristika. Interseks osobama se pripisuje pol po rođenju a hirurške i hormonske intervencije imaju za cilj da im taj pol nametnu bez uzimanja u obzir njihovog rodnog identiteta. U svetlu povećane vidljivosti iskustava interseks osoba ali i osuda Ujedinjenih nacija država članica, u Evropi i ostalim delovima sveta postalo je važno da vlade država prihvate odgovornost potpisanih ugovora i poštuju uslove koji se u njima pominju. Vlade treba da sarađuju sa organizacijama koje se bave ljudskim pravima interseks osoba, komisijama i savetnicima kako bi ispravili prakse koje su kritikovane i označene kao loše.

⁵⁴ Transserbia, 2014, Tajland: Lejdibojz kultura, 11. septembar 2014.

⁵⁵ Amsterdam: Izjava sa 4. Međunarodnog interseks foruma, 2017, *Transserbia*, 3. maj

Projekat Odri Lord⁵⁶

Projekat „Audre Lorde” je projekat kojim se organizuje centar za lezbejke, gej, biseksualne, duhovne, transrodne i rodno neuklopljene obojene ljude sa fokusom na područje Njujorka. Aktivistkinje i aktivisti angažovani na tom projektu žele da saopšte da je nasilje naše stvarnosti sistemsko i da ima snažan uticaj na trans i osobe koje se rodno ne konformiraju. Oni izražavaju empatiju i podršku čitavom nizu diskriminiranih kategorija transrodnih osoba u tipičnim situacijama nasilja i diskriminacije sa kojima se suočavaju transrodne osobe. To su:

Zatvoreni članove/ice trans koji nemaju pristup neophodnim lekovima, koji su suočeni/e sa nasiljem zatvorskih čuvara i drugih zatvorenika/ca i psihijatrijskog sistema, koji nemaju zaštitu niti imaju moć da zaštite sebe i svoj rodni identitet.

Imigrante/kinje među nama, i one sa i bez papira, one koji su suočeni sa zatvaranjem, deportacijom i brutalnošću sistema - imigracionog, policije i društva.

Trans i osobe koje se rodno ne konformiraju koje su brutalno ubijene iz mržnje, kao i oni koje su svoje živote izgubili zbog beskućništva, nedostatka zdravstvene zaštite i sredstava za život.

Obojene trans i osobe koje se rodno ne konformiraju, koje su ubijene, zatvorene, uhapšene i napadnute u ratovima, okupacijama, genocidu i u svim činovima vojnog nasilja i militarizma.

Sve trans osobe i osobe koje se rodno ne konformiraju, a koje su suočene sa problemima pristupa obrazovanju, stanovanju, zdravstvenoj zaštiti, sredstvima za život i moći da donose sopstvene odluke.

Starije trans i osobame koje se rodno ne konformiraju; oni su doživeli teške trenutke i bili svedoci mnogih nasilnih činova, oni su stvarali nove priče, borili se, i nastavljaju da sa nama dele svoje priče, mudrosti, stvaraju prostor i budu jaki/e.

Trans i osobe koje se rodno ne konformiraju a koje su drugačijih sposobnosti od nas, suočene sa nevidljivošću, nepristupačnošću, diskriminacijom i nasilno isključeni iz zdravstvenog sistema.

Zabranjena parada transrodnih osoba u Istanbulu 2017.

Turska zabranila održavanje trans parade u julu 2017. godine.⁵⁷ Turska inače, ne kriminalizuje trans-seksualnost, međutim, građanski zakonik zahteva dozvolu suda i obaveznu sterilizaciju transrodnih osoba koje žele da se podvrgnu promeni pola. Ipak, njihovo javno okupljanje u Istanbulu je ove

⁵⁶ Transserbia, 2015, Naša snaga je naša moć, 19. novembar

⁵⁷ Tanjug, 2017, Turska policija sprečila paradu transeksualaca, Blic, 2. juli

godine zabranjeno. Naime, Kancelarija guvernera u Istanbulu saopštila je 1. jula 2017. da je zabranila održavanje skupa kako bi očuvala javni red, kao i bezbednost učesnika i turista. Parada je zabranjena već druge godine za redom. Grupa za ljudska prava „Istanbul LGBTI”, uprkos zabrani održavanja skupa organizovala je osmu „Trans paradu ponosa”, marš transrodnih osoba i pored zabrane, jer „ne prepoznaje zabranu”. Okupljeni aktivisti su pevali „Mi smo transrodne osobe, ovde smo, naviknite se na to, ne idemo nigde”. Inače, gej parada se godišnje održavala u Istanbulu do 2015. godine, kada su učesnike skupa napali policajci.⁵⁸

Srbija: zahtev za donošenje zakona o rodnom identitetu

Svake godine 31. marta širom sveta obeležava se Međunarodni dan vidljivosti trans osoba - osoba čiji rodni identitet ne odgovara polu koji im je pripisan po rođenju - i tada se skreće pažnja na diskriminaciju i nasilje kojem su izloženi. Ovog 31. marta 2017.g., Gayten-LGBT, traži odgovor od Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja u vezi sa sprovođenjem mere koja se odnosi na pripremu i izradu Zakona o rodnom identitetu, koji će olakšati brojne pravne prepreke trans osobama u Srbiji. U petak 31. marta u 12 časova ispred Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja, u Nemanjinoj 22-26, održan je javni skup sa koga je predato pismo sa ovim zahtevom. Pismo se može pročitati na linku Transserbia.⁵⁹

⁵⁸ Beta - AP, 2017, Marš transrodnih osoba danas u Istanbulu uprkos zabrani, Blic, 2. juli

⁵⁹ Transserbia, 2017, Pravda za transrodne osobe u Srbiji, 31. mart

SRBIJA

Zabeleženo u Srbiji: životne priče trans osoba

*Priča trans muškarca Isaka: Sve što postoji, mora da postoji*⁶⁰

Isak je još kao dete sećao da je znatno drugačiji od ostalih tadašnjih drugarica devojčica, po ponašanju, oblačenju, razmišljanju. Što se tiče detinjstva i igre, nikada nije voleo stvari koje vole i zanimaju devojčice, naprotiv, voleo je klikere, autiće, u ono ratno i posle-ratno doba nosio je očeve uniforme, i radio sve ono što vole i rade dečaci. U osnovnoj školi je bio izričito povučen kao dete, i bio je često izložen psihičkom i fizičkom maltretiranju od strane školskih drugova dečaka, zbog oblačenja i ponašanja, i samim tim sam se povlačio u sebe, i otuđivao od okoline.

Priseća se početne zbunjenosti kada je znao da je drugačiji, ali nije znao kako to nazvati „pravim imenom“, pa se izjašnjavao kao lezbejka, najviše zbog svoje tadašnje devojke i nedostatka pravih informacija zbog izolovanosti u zatvorenoj sredini. Priznanje majci da je „drugačija“ osoba došlo je sa 17 godina. Otvoreno je seo s njom kazavši joj da je upoznao devojku i da su u vezi, te da mu je stalo do nje, i da to nije prolazna faza, već da je to ono kakvim se oseća, i da je jedino na taj način ispunjen i sretan. Došlo je do pojave na TV-u gde je prvi put javno govorio o svom životu, tada kao žena lezbejka. Kaže da je tim javnim pojavljivanjem i izjašnjavanjem izgubio mnogo, ali da je ujedno dobio unutrašnji mir, slobodu govora, i što je njemu najvažnije, slobodu kretanja.

Posle tog javnog pojavljivanja posetio je neke sarajevske organizacije koje se bave LGBT pravima. Tamo je dobio jednu knjigu isključivo vezanu za transrodne osobe, i kako je počeo da je čita, počeo je da pronalazi samog sebe, i shvatio da se celog života pita ko je, šta želi da bude, ali nije znao da je to ostvarivo, nije imao odakle da dobije informacije i nije uopšte znao da se pol može promeniti. Tako je počelo definitivno ‘otkrivanje sebe’, kroz čitanje, i informisanje preko (LGBTI) društva i organizacija u Srbiji oko čitavog procesa, i dobio željene informacije za kratko vreme. Odlučivši se za promenu pola, i krenuo na put bez povratka, na tom njegovom putu ka procesu tranzicije su ga podržali mnogi, stekao je mnogo prijatelja, i dobio punu podršku aktivista iz regije.

Nema podršku porodice ali njegov izbor je takav kakav jeste, i porodica ne mora da se slože sa tim, prihvatio je to već odavno, i da se tu ništa i nikad

⁶⁰ Životna priča transrodne osobe iz Mostara, 2017, Bila je Mostarka, a sad je Mostarac, Transsrbia.org, 27 juni

neće promieniti. Ali ipak Isak ističe, da u Mostaru nije nikad imao problema što se tiče predašnjeg i sadašnjeg opredeljenja, što u jednu ruku nazivam srećom. Mostar mu pruža slobodu, pruža mu osećaj sigurnosti, nigde čovek ne može biti sretan kao u svom gradu, i nijedan grad ne može biti veće utočište od onog u kojem smo rođeni. Nije primetio da ga ljudi gledaju drugačije, da mu upućuju poglede, reči mržnje, čak dobija komplimente, zaustavi ga tu i tamo pokoja osoba da mu čestita na hrabrosti, uputi reči podrške. On kaže da je glasnogovornik samog sebe, da nema odgovore na sva pitanja, i zbunjen je kao i svi drugi. Tom rečenicom se najviše brani.

Sada kada je zakoračio u proces tranzicije, odnosno prilagođavanja pola, Isak kaže da je potrebno mnogo rada, truda, strpljenja i novca, ali da radi na tom polju. Saznao je da su prva tri meseca najteža. Telo se ubrzano menja, grudi se smanjuju, kukovi nestaju, crte lica postaju muževnije, a također se menja i mentalni sklop. Očekuje se i period depresije. Nakon toga sledi operacija, poslednja faza preobražaja. Proces definitivne tranzicije je planirao započeti u Beogradu, jer tamo mnogi odlaze, najbolji su uslovi, psihijatri, doktori. Dobio je besplatan program psihološkog savetovanja od Gayten-LGBT, organizacije za prava transrodnih osoba iz Beograda, a i planira da se preseli i zvanično na određeno vreme u Srbiju, da tako olakša samom sebi ceo proces tranzicije.

*Priča trans žene Marije: priroda uvek pobeđi*⁶¹

Trans žena Marija u svojoj životnoj priči navodi da je za svoje parče neba morala da se bori od svojih malih nogu. Kao prvo, kritikuje upotrebu termina “promena pola”, navodeći da nikada nigde ni jedan muškarac nije postao žena, ni jedna žena nije postala muškarac. To jednostavno nije moguće, pre svega zbog same različitosti u mozgu. Ona navodi da je rođena kao žena sa “teškim fizičkim defektom, takvim da su na rođenju pretpostavili da sam muško”.

Prvi put je osetila da nešto nije u redu, sa četiri godine. U stvari nije tada shvatala šta nije u redu, ali je videla da se nešto pogrešno dešava, što ona opisuje kao nemogućnost normalnog disanja, nešto kao žeđ, glad, pa sigurno i jače od toga. Navodi da je užasno teško izaći na kraj sa osećajima kad vam svi govore da ste muško, a priroda, vaš mozak kaže da to nije tako.

Operacija je samo jedan mali deo terapijskog lečenja, ali svakako veoma važan. Odluka je došla u trenutku kad je pokušala da izvrši samoubistvo. Tad se i obratila lekarima za pomoć. Dijagnoza je bila kontatovana odmah i odmah je počela sa terapijom. Lekar je samo pitao zašto nije došla ranije, a ona je odgovorila da je mislila da može sama sa svim tim da se nosim. A u stvari,

⁶¹ Transserbia, 2010, Izazov: Promena pola, 17. februar

pravi odgovor je da „niko nije u stanju da se bori protiv sebe i svoje prirode“. Prošla je zahvate iz domena rekonstruktivne hirurgije. To su veoma teške operacije, traju po deset i više sati, ali to nije stvar želje i odluke, već borbe za život. Kao i bilo koje drugo lečenje, operativni akt kojim se spašava život pacijenta. Posle nje oseća se kao da ju je neko izvukao iz zakovanog sanduka. Objašnjava da operaciji prethodeća hormonska terapija uvodi telo u stanje puberteta, samo naravno drugog po redu, i ovaj put pravog, koja vuče sa sobom, i fizičke i mentalne promene, samo sada iz ipak jednog zrelijeg ugla. Kad prođe period puberteta (4-5 godina), nastavlja se sa terapijom do kraja života. U stvari ta terapija ih i održava u životu, nešto slično kao sa dijabetesom i insulinskom terapijom, slično teško.

Navodi da joj je najviše značila podrška njene supruge. Ona je bila uz nju sve vreme, i njena ljubav i požrtvovanost su mi bili snaga, i onda kada je iste ponestajalo. Njih dve su i dalje u braku, i imaju dete koje jeste plod njihove ljubavi. Jer, kako Marija navodi, ljubav je uvek iznad svega, iznad pola, roda, ljubav je ono što pokreće svet. Ona takođe podvlači da seksualna orijentacija nema veze sa problemom transeksualnosti, tako da osobe koje se leče mogu biti heteroseksualno ili homoseksualno rođene.

Važna je njena poruka roditeljima koji imaju decu koja su rodno različita, dakle kada vide da pate od rodne disforije, a to se vidi jako rano, da vole svoju decu, da im pruže maksimum ljubavi, da ih ne odbacuju od sebe, jer neka se deca rode heteroseksualna, neka homoseksualna, a neka od njih budu i transeksualna. Priroda nas stvara takvima a nije na nama da pitamo zašto, već da volimo svoje dete više nego što sebe volimo.

Mediji u Srbiji⁶²

Novinski tekstovi koji se odnose na trans osobe i trans zajednicu često su senzacionalistički i doprinose stvaranju i održavanju negativnih stereotipa o njima. Do takvog negativnog predstavljanja u medijima možda dolazi iz neznanja i bez diskriminativnih namere, ili možda sa željom da se udovolji pretpostavljenom negativnom stavu koji javnost ima prema njima, čime se dodatno doprinosi toj negativnoj predstavi. Ustaljena percepcija trans osoba koja se često kreira uz nedovoljno proverene informacije i kroz mitove koji su toliko prisutni u javnom prostoru da ih većina smatra činjenicama, je da se trans osobe uglavnom bave seksualnim radom, da im je transrodnost samo prolazna faza u životu, da su uglavnom istopolne seksualne orijentacije, da imaju psihičke probleme. Novinski tekstovi u kojima su trans osobe opisane kao "seksualno devijantne", "nastrane", "polno nedefinisana bića", "trandže" ili "nit muško, nit žensko" zbog toga našli se pred Komisijom za žalbe Saveta za štampu, koja odlučuje o povredama Kodeksa novinara Srbije. Takvih žalbi je do

⁶² Stjelja I, Paunović M, 2017, I mediji podstiču diskriminaciju, Danas, 20 februar

sada bilo ukupno šest, a podnete su protiv pisanja Pečata, Večernjih novosti i Srpskog Telegrafa. Komisija za žalbe Saveta za štampu je u ovim slučajevima izrekla javnu opomenu navedenim listovima zbog povreda Kodeksa, navodeći da mediji podstiču netrpeljivosti i diskriminaciju prema trans osobama i da je njima prekoračena sloboda govora. Trans osobama potrebna podrška prvenstveno od strane porodice, državnih institucija i zakona pa je etičko izveštavanje medija od ključnog značaja za kreiranje sigurnog i podržavajućeg okruženja u kom bi trans osobe mogle da ostvare svoje pravo na dostojanstven život.

Nasilje nad transrodnim osobama u Srbiji o kojima su izveštavali mediji

Transrodne osobe širom sveta i dalje su meta napada, nasilja i diskriminacije.⁶³ Prema Izveštaju o monitoringu ubistava trans osoba (Trans Murder Monitoring report, TMM)⁶⁴ najnoviji podaci otkrivaju sve ukupno 2.264 prijavljenih slučajeva ubistava trans i rodno različitih osoba u 68 država širom sveta između 1. januara 2008. i 30. septembra 2016, a prema organizaciji Human Rights Watch, čak i u razvijenim državama kao što su SAD i Kanada, sistematična stigma, marginalizacija i nasilje su i dalje prisutni. Mnoge države i dalje nemaju zakonski regulisan položaj i prava trans osoba.

Između 1. oktobra 2015. i 30. septembra 2016. prijavljeno 295 slučajeva ubistva trans i rodno različitih osoba. Najnoviji izveštaj pokazuje da su slučajevi ubistva trans i rodno različitih osoba zabeleženi u 33 države u poslednjih 12 meseci, a većina se desila u Brazilu (123), Meksiku (52), Sjedinjenim Američkim Državama (23), Kolumbiji (14), i Venecueli (14). U Aziji, najveći broj zabeleženih slučajeva je u Indiji (6) i Pakistanu (5), a u Evropi u Italiji (5) i Turskoj (5). Dok su u Brazilu, Meksiku i SAD brojke najviše, relativne cifre pokazuju podatke koji su još više zabrinjavajući a odnose se na neke države sa manjim brojem stanovnika. Takav je na primer Honduras, sa 10,77 prijavljenih slučajeva ubistva trans i rodno različitih osoba na milion stanovnika. Za Belize je ta brojka 6,02, dok je za Brazil 4,49, Meksiko 2,21 i za SAD 0,48. Važno je zapamtiti da su ovo samo slučajevi koji se mogu naći putem internet pretrage i kroz saradnju sa lokalnim trans organizacijama i aktivistima/kinjama. U mnogim državama ne vodi se sistematična evidencija podataka o ubijenim trans i rodno različitim osobama, tako da je nemoguće proceniti koliko ima neprijavljenih slučajeva.

U Srbiji nije poznat tačan broj napada na transrodne osobe jer ih oni najčešće i ne prijavljuju, a nije registrovan nijedan zvaničan slučaj zločina iz

⁶³ Transserbia, 2016, Vijetnam, Novi zakon priznaće transrodne osobe, Transserbia, 21 decembar

⁶⁴Transrespect & Transgender Europe, 2016, Izveštaj o monitoringu trans osoba

mržnje. O nekima od njih izveštavaju medji, obično kada su žrtve bile trans žene. Iz medijskih izveštaja se vide se okolnosti, po kojima se zaključuje da se radi o zločinima iz mržnje: ne podnosim trandže i volim da ih silujem. Nisi ti prva“, „Ubiću te, pederčino! Zaklaću te“, „...zatim viknuo da će me ubiti jer ja zbog mog izgleda ne smem da budem živ“, Žrtvu su krvavu na ulici ostavili i taksisti koji nisu želeli da je povezu. Taksista je navodno rekao „ne vozimo tranvestite, pedere i krvave“.

Izjava jedne prostitutke o policiji ukazuje na nasilje nad trans osobama od strane policije, dakle onih koji bi trebalo da ih zaštite: "Mene nisu tukli, to uvek rade sa trans osobama. Devojke retko kada imaju taj problem, od devojaka najčešće traže uslugu - moraš da me odradiš da te pustim. A trans osobe - njih biju".⁶⁵

Sombor, Trans ženu Ivanu Kuharić (28) silovao vozač kamiona bugarskih tablica, 10. mart⁶⁶

Policija iz Sombora uhapsila je bugarskog državljanina V. Ž. (49) zbog sumnje da je u subotu, nešto iza ponoći, uz pretnju nožem, silovao transeksualca koji se predstavlja kao Ivana Kuharić (28)! Bugarin je iste noći uhapšen i određen mu je pritvor.

U ekskluzivnoj ispovesti za Informer Ivana nam je potvrdila da je silovana u kamionu bugarskih registarskih oznaka, na parking u benzinske pumpe „Knez petrol“, na izlazu iz Sombora prema Stapar. Dala sam oglas, u kom sam jasno navela da sam transseksualna prostitutka. Bugarin me je pozvao telefonom da dođem na parking kod „Knez petrola“. Kada sam ušla u kabinu, zahtevao je da ga oralno zadovoljim, što sam i učinila, ali mu to nije bilo dovoljno - priča Ivana. Nakon toga joj je, kaže, stavio nož pod vrat, zaključao je vrata i naredio joj da se skine. - priča uplakana Ivana i dodaje da za četiri godine, koliko se bavi prostitucijom, nikada ništa slično nije doživela. - Pre nego što sam izašla iz kamiona rekao mi je: „Ne podnosim trandže i volim da ih silujem. Nisi ti prva.“ - navodi Ivana. Ona kaže za sebe da je prava žena zarobljena u muškom telu, ali „ne još dugo“. - Još sa 12 godina sam shvatila da sam drugačija od ostalih dečaka. To su i oni primetili i bili su nemilosrdni prema meni. Zbog maltretiranja sam napustila i srednju poljoprivrednu školu. Posle toga nisam mogla nikako da nađem posao. Kad god bih ga tražila, doživljavala sam uvrede i poniženja zato što sam transseksualka. Od 7.000 dinara socijalne pomoći ne mogu da živim, te sam pre četiri godine počela da se bavim prostitucijom - priča Ivana i ponosno nam pokazuje svoje, kako kaže, prirodne grudi.

⁶⁵ Pešić Danijela, 2014, MONDO s prostitutkama: "Posao kao svaki drugi", *Mondo*, 6. oktobar

⁶⁶ Informer, 2015, Držao mi je nož pod vratom i silovao me, 10. mart

Novi Sad, Fizički napad na trans ženu u Jevrojskoj ulici u Novom Sadu, 30. jul⁶⁷

Transrodnoj osobi Dajani Pospiš prećeno je u julu 2015.g. u Jevrejskoj ulici, u centru Novog Sada. Oni tvrde da je krupan muškarac, visok oko dva metra, koji je žrtvi poznat odranije, napao Dajanu uz povike: „Ubiću te, pederčino! Zaklaću te!“ - Ona je uspela da pobegne od napadača i odmah je pozvala policiju. Policijskoj patroli je trebalo 20 minuta da stigne do mesta napada – navodi se u saopštenju.

Smederevo, Androgini maneken pretučen na Čolićevom koncertu, 11. septembar⁶⁸: Uperio je prst u mene i rekao: To je taj, a onda me udario pesnicom

Androgini model Igor Ivanović (21) pretučen je u Smederevu. Maneken priča kako ga je huligan udario pesnicama u glavu i šutirao u zadnjicu, dok su i njegove prijateljice zadobile udarce pokušavajući da ga odbrane. On je zatim viknuo da će me ubiti jer ja zbog mog izgleda ne smem da budem živ. Onda me je šutnuo u zadnjicu i počeo da mi preti. Ni to mu nije bilo dovoljno, pa je nasrnuo na moju drugaricu i rukama je stegao oko vrata, a udario ju je i pesnicama. Maneken kaže da je zahvaljujući brzjoj intervenciji policije momak koji ga je napao priveden i protiv njega će biti podneta tužba za nasilničko ponašanje.

Beograd, Za ubistvo transvestita 20 godina, 1. februar⁶⁹

Danijel Vujić, zvani Komarac (47), osuđen je 31. januara 2017.g. u Višem sudu u Beogradu prvostepenom presudom na jedinstvenu kaznu od 20 godina zatvora zbog ubistva transvestita Darka Vujanovića (40) u njegovom stanu u Ulici Nikodima Milaša 12 i napada na Gorana B. u zemunskoj kafani "Široka staza", juna 2013. godine. Oba dela izvršio je samo mesec dana pošto je izašao iz zatvora, gde je proveo poslednjih 18 godina zbog ubistva. Sastanak sa Vujanovićem, koji se bavio prostitucijom, ugovorili su u stanu nadomak Novog groblja u Beogradu, koji je transvestit iznajmljivao poslednjih godinu dana. Nakon seksualnog odnosa, Vujić je pokušao Vujanoviću da podmetne novčanicu od jednog dolara, kao da je od sto, tako što ju je umotao i stavio u kutiju od cigareta između najlona i kutije, tako da se vidi samo broj jedan. Transvestit je prilikom plaćanja odmah video o čemu se radi, počeo je da viče i udario okrivljenog. Tada se Vujić iznervirao, dograbio nož i ubo ga sedam puta.

⁶⁷ Naše novine, 2015, Napad na nacistu koji je sada žena, 30. jul

⁶⁸ Kurir, 2015, Andogini maneken pretučen na Čolićevom koncertu, 11. septembar

⁶⁹ Bijelić N., Ljutić J. D., 2017, Za ubistvo transvestita 20 godina: Izbo ga nožem posle seksa za koji nije hteo da plati, *Večernje novosti*, 01. februar

Vujanovićevo iskasapljeno beživotno telo, obučeno u žensku garderobu, koje je u lokvi krvi ležalo u hodniku stana, pronašao je stanodavac. Vujić je nakon ubistva otišao u Zemun u kafanu. Pošto je popio piće, pozvao je vlasnika Gorana B. da naplati račun, a kad je ovaj prišao, uzeo je nož i nesrećnog čoveka ubo tri puta. Zatim je otišao u policiju i sam se prijavio za napad u kafani, ali se brzo otkrilo da je on izvršio i ubistvo u Ulici Nikodima Milaša.

Beograd, (navodno) Neprofesionalan odgovor policije na napad na trans osobu? 2. maj⁷⁰

Žrtvu po imenu Leona petorica muškaraca su šutirali, udarali kopčom od kaiša, gađali betonskim kockama, psovali i vređali, u subotu 30. aprila u centru Beograda. Po prijemu u Urgentni centar konstatovan joj je prelom zgloba desne šake i posekotine po licu i telu. Nakon ukazane neophodne pomoći, Leona se vratila u policijsku stanicu, a dežurni inspektor je na zahtev Leone da se otkriju krivci napada odgovorio: "Sad su praznici i za vreme njih nećemo raditi na prijavi. I Kenedi je ubijen pa se ne zna još ko je kriv". Iz MUP-a odgovaraju da će ispitati sve činjenice i okolnosti kako bi se utvrdila osnovanost iznetih primedbi. Oštećeni nije na zapisnik podneo primedbu na postupanje policijskih službenika, niti je pritužbu podneo Odeljenju za zaštitu zakonitosti Policijske uprave za grad Beograd. Žrtvu su krvavu na ulici ostavili i taksisti koji nisu želeli da je povezu. Taksista je navodno rekao - ne vozimo tranvestite, pedere i krvave. A to je vozilo javnog prevoza, mora da primi putnika.

⁷⁰ N1, 2017, Neprofesionalan odgovor policije na napad na trans osobu? 2. maj

MEĐUNARODNOPRAVNI STANDARDI

Svi ljudi – što obuhvata i osuđena lica na izdržavanju zatvorske kazne u zatvoru – imaju pravo na život bez nasilja, što uključuje i mogućnost da žive svoje autentične živote. Činjenica je da se transrodne osobe suočavaju sa povišenim nivoom nasilja i ugroženosti kada su u zatvoru, jer su u unutar tog sistema često izložene maltretiranju i raznim opasnostima. Njima se to dešava češće nego drugim osuđeničkim grupama, a njihov položaj je najslabiji ranjivom položaju maloletnika i starijih osuđenika (starijih od 65 godina) koji se po pravilu svuda izdvajaju od opšte osuđeničke populacije. Kada su u pitanju trans osobe, može se generalno konstatovati da sve vrste pritvorskih i zatvorskih institucija predstavljaju ozbiljnu opasnost za njihove živote, fizički i mentalni integritet i opštu dobrobit.

Kada su u pitanju potrebe transrodnih osoba u zatvoru, UN *Džogdžakarta principi*⁷¹ eksplicitno navode da su države u obavezi da obezbede adekvatan pristup zdravstvenoj nezi i psihološkom savetovanju, koje prepoznaje posebne potrebe osuđenika, bilo da je to njihova seksualna orijentacija ili rodni identitet, uključujući i upotrebu hormona ili drugih vidova terapije, kao i mogućnost prilagođavanja pola, ukoliko osuđenik/ca to želi. Kancelarija UN za pitanja droge i kriminala je preporučila da odgovorne osobe treba da zadovolje specijalne potrebe LGBT osuđenika/ca, kao i da im obezbede pristup terapiji za rodnu disforiju, kao što je na primer, hormonalna terapija ili operacija prilagođavanja pola, ukoliko je ona inače dostupna ljudima u toj zajednici (državi).

U Rezoluciji 1989. Evropskog parlamenta protiv diskriminacije transrodnih osoba⁷² od država članica se zahteva da preduzmu određene korake zaštite transrodnih osoba i usvoje odgovarajuće zakonodavstvo, te da, između ostalog, same države članice učine dostupnim informacije o problemima sa kojima se suočavaju transrodne osobe, naročito u odnosu sa osobljem socijalnih službi, policijom, graničnim vlastima, matičnim službama, vojnim vlastima i

⁷¹ Yogyakarta Principles on the Application of International Human Rights Law in relation to Sexual Orientation and Gender Identity. Ti Principi upućuju na potrebu poštovanja širokog spektra standarda ljudskih prava na ljude drugačije seksualne orijentacije i rodnog identiteta.

⁷² Evropski parlament je usvojio rezoluciju protiv diskriminacije transeksualnih osoba 12. septembra 1989.g. Na nju se nadovezuje dokument Parlamentarne skupštine Saveta Evrope, usvojen 22 aprila 2015. Resolution 2048(2015) "Discrimination against transgender people in Europe".

zatvorskim službama.⁷³ Na evropskom međunarodnom planu sve su češće inicijative o neophodnosti poštovanja rodnog identiteta osobe, kao i njenih izraženih preferencija u ovom kontekstu, i preduzimanja specijalnih mera kako bi trans osobe bile zaštićene od nasilja u zatvorskim uslovima.⁷⁴

Odnos sa policijom, uslovi u pritvorima i zatvorima, ne samo što mogu da budu traumatični za trans osobe, već su to često opasna mesta sa ugrožavajućim situacijama i odnosima, posebno za transrodne osobe i one koji su rodno neusaglašeni (čiji pol i rod nisu u saglasnosti). Svuda je pojava da transrodne osoba policija mnogo češće zaustavlja, legitimise i ispituje nego obične građane, jer njihova svakodnevna borba za preživljavanje uključuje neretko seksualni rad ili neka druga krivična dela vezana za promet narkoticima, imovinske delikte i sl, usled čega su suočene sa povišenim rizikom da se nađu iza rešetaka.

Evropska unija

Antidiskriminativno pravo EU ne sadrži eksplicitnu zabranu diskriminacije na osnovu ličnog rodnog identiteta i rodnog izražavanja. Odredba čl. 19. Lisabonskog ugovora, koji je najvažnija opšta pravna odredba protiv diskriminacije u Ugovoru EU, ovlašćuje EU da preduzme aktivnosti borbe protiv „diskriminacije koja se zasniva na polu, rasnom ili etničkom poreklu, religiji ili verovanju, invaliditetu, uzrastu i seksualnoj orijentaciji”, samo bez pominjanja pitanja rodnog identiteta koje se odnosi na trans osobe. Zabrana diskriminacije trans osoba ne postoji, takođe, ni u EU Povelji o osnovnim pravima. Ipak, to ne znači da trenutno nema primenljivih EU propisa o tom pitanju. Kao opštu konstataciju ne treba zaboraviti da pravo EU ne uključuje samo one antidiskriminativne odredbe koje taksativno određuju zaštićene kategorije, nego i osnovne principe ravnopravnosti i nediskriminativnosti, koji takođe igraju ulogu u slučajevima diskriminacije trans osoba. Takođe je važno napomenuti da postoje drugi oblici i dokumenti kojima se nedvosmisleno izražava potreba EU da se zaštite prava trans osoba od

⁷³ Str. 11-12, Transgender Persons' Rights in the EU Member States), dokument dostupan na http://docplayer.net/8681756-Transgender-persons-rights-in-the-eu-member-states.html#show_full_text

⁷⁴ Transserbia.org, Izveštaj: „Monitoring zločina iz mržnje nad trans osobama“. U Berlinu je od 28. do 30. aprila 2016. održan radni sastanak i trening naslovljen „Monitoring zločina iz mržnje nad trans osobama”, TGEU (TransGender Europe) i partnerskih organizacija. 19. maj 2016.

raznih oblika diskriminacije, koja sa svoje strane doprinose razvijanju EU kao nediskriminativnog ambijenta koji uključuje i kategoriju trans osoba⁷⁵.

Navedimo hronološkim redosledom različita EU dokumenta koja pozivaju na poštovanje ljudskih prava trans osoba, bez ulaženja u pitanje njihove obaveznosti. Osnovna ideja je da se njihovim navođenjem ocrta atmosfera unutar EU koja se očito intenzivno menja poslednjih godina u pravcu nastojanja ka sve efikasnijoj osudi i eliminaciji diskriminacije trans osoba.

Rezolucija Evropskog parlamenta iz 1989. (EP Resolution of 1989). Evropski parlament je 12. septembra 1989. izglasao Rezoluciju protiv diskriminacije transseksualnih osoba⁷⁶. Tom rezolucijom pozivaju se države članice da preduzmu korake radi zaštite transseksualnih osoba i da donesu odgovarajuće zakone da to ostvare. Evropski parlament je jasno pozvao:

1. Države članice da ozakone odredbe o pravu transseksualnih osoba da promene pol endokrinološki, putem plastične hirurgije i kozmetičkih tretmana, i da zabrane diskriminaciju protiv njih;
2. Savet Evrope da usvoji jednu posebnu konvenciju radi zaštite transseksualnih osoba;
3. Države članice da obezbede da troškovi psiholoških, endokrinoloških, operativnih i kozmetičkih tretmana budu nadoknađeni od strane institucija zdravstvenog osiguranja;
4. Države članice da iz javnih fondova dodele pomoć transseksualnim osobama koje su bez svoje krivice izgubile posao i/ili smeštaj zbog svog prilagođavanja (promene) pola;
5. Države članice da otvore savetodavne centre za transseksualne osobe i da daju finansijsku pomoć organizacijama samopomoći;
6. Države članice da šire informacije o problemima transseksualnih osoba, posebno među osobljem državnih socijalnih službi, pograničnim vlastima, matičnim uredima, vojnim i zatvorskim vlastima;
7. Komisiju i Savet da učine jasnim da su direktive zajednice, koje uređuju ravnopravnost žena i muškaraca na radnom mestu, takođe odredbe koje zabranjuju diskriminaciju transseksualnih osoba na radnom mestu;
8. Komisiju, Savet i države članice da osmisle identifikaciona dokumenta koja bi bila priznata u celoj Zajednici i koja bi, gde je to moguće,

⁷⁵ Mršević Z., (2013), *Zaštita rodne ravnopravnosti, Zaštita prava transseksualnih osoba, Zaštita od rasizma i antiromskih aktivnosti*, 63 -107. Ed., Stefan Purner, *Praktični uvod u Evropske standarde protiv diskriminacije IRZ-Deutsche Stiftung für internationale rechtliche Zusammenarbeit*, Nemačka fondacija za međunarodnu pravnu saradnju, Beograd.

⁷⁶ Official Journal of the European Communities No C 256/33-37 of 9.10.1989.

- ukazivala na transseksualnost imenovanog lica već tokom perioda seksualnog prilagođavanja, ako to lice zahteva;
9. Savet i države članice, da prepoznaju progon na osnovu transseksualnosti kao osnovu za azil, kada harmonizuju svoje pravo na azil;
 10. Komisiju da obezbedi fondove u oblasti programa pomoći za dalje proučavanje transeksualnosti u medicinskom domenu;
 11. Komisiju da ubrza države članice da usvoje posebne mere nalaženja zaposlenja za transseksualne osobe;
 12. Na uspostavljanje posebne kancelarije u Komisiji kojoj bi mogli da se prijavljuju slučajevi diskriminacije.

Evropska unija je 2006. godine usvojila tzv. „Recast Directive” (2006/54/EC)⁷⁷ sa ciljem da konsoliduje postojeće odredbe o primeni principa jednakog tretmana žena i muškaraca. Izreka 3. preambule te direktive uvela je izričit poziv na eliminaciju diskriminacije po osnovu „promene pola” prvi put u EU propisima. Ta direktiva je uzela u obzir teoretsko pravno obrazloženje Evropskog suda pravde Evropske unije o rodnom identitetu. Taj sud je afirmisao načelo da je jednak tretman u domenu zaposlenja i zanimanja, na jednaku zaradu i beneficije socijalnog osiguranja, potpuno primenjiv na transrodne osobe. U dodatku, teorija suda proglašava da jednak tretman transrodnih ljudi treba da se primenjuje na u skladu sa novoostvarenim polom posle genitalne rekonstrukcije/prilagođavanja pola, a ne pola koji je dobijent (pripisan) po rođenju⁷⁸.

Evropski Parlament⁷⁹ je 17. juna 2010. izdao saopštenje da u EU mora da bude više prava za transrodne osobe. Toga dana Evropski parlament je izrazio svoje snažno uverenje u korist zaštite osnovnih prava transrodnih ljudi. Parlament je službeno priznao diskriminaciju na osnovu rodnog identiteta, pozvao je na postojanje pristupačnih procedura za promenu pola i insistirao je da buduće EU inicijative u pogledu rodne ravnopravnosti treba da sadrže i pitanja koja se odnose na rodni identitet i probleme promene pola.

⁷⁷ Directive 2006/54/EC of the European Parliament and the Council of 5 July 2006 on the implementation of the principle of equal opportunities and equal treatment of men and women in matters of employment and occupation, OJEU L204, 26 July 2006, pp. 23-36.

⁷⁸ Case of P. v. S. and Cornwall County Council, Case C-13-94 (1994); Case K.B. v. National Health Service Pensions Agency, Case C-117/01 (2004); Case of Sarah Margaret Richards v. Secretary of State for Work and Pensions, Case C-423/04 (2006).

⁷⁹ Interna grupa za LGBTIQQ prava Evropskog parlamenta je 17. juna 2010. pozvala EU da treba da učini više za prava transrodnih osoba.

Figueredo izveštaj⁸⁰ evaluirajući „Put Evropske unije 2006 – 2010, ka ravnopravnosti žena i muškaraca”, pozvao je na mnogo eksplicitnije mere borbe protiv diskriminacije, bazirane na rodnom identitetu. Te mere se posebno pominju u izveštaju koji:

1. priznaje postojanje diskriminacije i višestruke diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije i/ili rodnog identiteta;
2. apeluje na EU vlasti da uključe LGBT organizacije u svoj budući rad na rodnoj ravnopravnosti;
3. naglašava da procesi promene pola treba da budu pristupačni i uključeni u programe javnog zdravstvenog osiguranja;
4. zahteva da buduće EU aktivnosti u domenu rodne ravnopravnosti eksplicitno obuhvate pitanja povezana sa rodnim identitetom i promenom pola.

Evropski parlament je 28. oktobra 2011. godine usvojio rezoluciju kojom poziva Svetsku zdravstvenu organizaciju da prestane da klasifikuje transrodne osobe kao mentalno bolesne osobe. „Poremećaj rodnog identiteta” je trenutno klasifikovan kao „mentalni poremećaj u ponašanju” prema Međunarodnoj klasifikaciji bolesti koju izdaje Svetska zdravstvena organizacija. Tekst usvojene Rezolucije poziva Evropsku komisiju i Svetsku zdravstvenu organizaciju da povuku termin „poremećaj rodnog identiteta” s liste mentalnih poremećaja i da osiguraju nepatološku reklasifikaciju u pregovorima o 11. verziji Međunarodne klasifikacije bolesti.⁸¹ Emina Bozkurt, poslanica Evropskog parlamenta i članica LGBT grupe unutar Evropskog parlamenta, autorka amandmana za ukidanje poremećaja rodnog identiteta, objašnjava: „Transrodni identiteti još uvek se smatraju mentalnim poremećajem u Svetskoj zdravstvenoj organizaciji. To se mora hitno promeniti i sigurna sam da će sledeća verzija MKB imati nepatološku reklasifikaciju da bi transrodne osobe koje žele da žive u telu koje odgovara njihovom identitetu imale pravo na medicinsko lečenje”⁸². Potpredsednik LGBT grupe unutar Evropskog parlamenta Raul Romeva Rueda poslanik Evropskog parlamenta, takođe je izneo: „Ako gledamo na transrodne osobe kao na mentalno bolesne osobe, to znači da te osobe nisu slobodne da odlučuju šta je najbolje za njih i zato često doživljavaju poniženja od strane medicinskog osoblja, poslodavaca i porodica.

⁸⁰ European Parliament, 2010, Committee on Women’s Rights and Gender Equality, Report on assessment of the results of the 2006-2010 Roadmap for Equality between women and men, and forward-looking recommendations (2009/2242(INI), 12 May.

⁸¹ Međunarodna klasifikacija bolesti (MKB) služi kao svetski priznati popis fizičkih i mentalnih oboljenja. MKB je do 1990. godine klasifikovala homoseksualnost kao mentalni poremećaj. Popis oboljenja se trenutno razmatra i revidira i sledeća verzija MKB-a treba uskoro da bude gotova nakon dugih konsultacija.

⁸² Transserbia.org, 2011, Transrodne osobe nisu mentalno obolele, 8. novembar.

Ova rezolucija šalje jasnu poruku Evropskoj komisiji i Svetskoj zdravstvenoj organizaciji da patologija rodnog identiteta mora da bude ukinuta, kao što je ukinuta 1990. za homoseksualnost". Evropska komisija učestvuje u pregovorima za sledeću verziju Međunarodne klasifikacije bolesti. Poslanici Evropskog parlamenta očekuju od Komisije da uvaži mišljenje Parlamenta, dato u rezoluciji, koju su podržale sve političke stranke u Parlamentu⁸³.

Evropska komisija je 16. jula 2012. izdala saopštenje koje se odnosi na LGBT populaciju. Naime, zemlje koje se kandiduju za članstvo u EU neće biti primljene ako u njima postoje dokumentovani slučajevi postojanja lošeg tretmana LGBT ljudi. „Prava LGBT ljudi su integralni deo kako kopenhagenskih političkih kriterijuma za pristup Uniji, tako i EU pravnog okvira za borbu protiv diskriminacije. Oni se detaljno nadgledaju od strane EU Komisije, koja svake godine izveštava o postignutom napretku u zemljama na koje se Unija širi. To su Island, Makedonija, Crna Gora, Srbija i Turska koje su službeno kandidatkinje za prijem u EU.”⁸⁴

Ipak, prilikom navođenja svih tih dokumenata i važnih inicijativa iz EU ambijenta kojima se sigurno nastoji da poboljša položaj trans populacije, ne treba ispustiti iz vida evropsku stvarnost. Tako npr. studija pod naslovom „Transgender Euro Study” koja je ispitivala medicinska iskustva transrodnih osoba u EU otkriva da je 80% transrodnih osoba u EU odbijeno kada su tražile od države da im finansira hormonski tretman, a 86% transrodnih osoba u EU je odbijeno kada su tražile da im se operacija promene pola finansira iz državnih fondova. Kao rezultat svega toga preko 50% transrodnih osoba plaća punu cenu operacije promene pola pripisanog po rođenju. Transrodne osobe takođe imaju negativna iskustva sa zdravstvenim sistemom. Gore navedena studija otkriva da je samo 30% ispitanika od onih koji su tražili pomoć ili podatke o procesu prilagođavanja pola, dobilo ono što studija definiše kao „minimalno prihvatljiv nivo pomoći”. Čest je slučaj npr. da lekar želi da pomogne, ali nema informacije o potrebnoj zdravstvenoj zaštiti transrodnih osoba. Jedna trećina je izjavila da im je tretman odbijen, jer lekar nije odobrio prilagođavanje pola.

Evropski sud pravde u slučajevima diskriminacije transseksualnih osoba

U skladu sa presudama Suda pravde Evropske unije, diskriminacija protiv trans osoba može imati dimenzije diskriminacije na osnovu pola kada su

⁸³ TransGender Europe, 2011: European Parliament asks WHO to depathologize transgender identities.

⁸⁴ Analiza propisa od značaja za pravni položaj transpolnih osoba. Ostaje činjenica da mnoge sadašnje članice EU konstantno otežavaju život LGBTIQ ljudima, pa se postavlja pitanje zašto nisu zbog toga prozване.

u pitanju osobe koje nameravaju da se podvrgnu operativnom prilagođavanju pola ili su taj postupak već prošle. Diskriminaciju zbog stanja nastalog prilagođavanjem pola sud je sa različitim obrazloženjima tretirao kao diskriminaciju na osnovu pola.

Sud je imao tri slučaja diskriminacije trans osoba: *P. v S.* (1996), *K.B.* (2004) i *Richards* (2006), u kojima je zauzeo stav da diskriminacija trans osoba predstavlja diskriminaciju na osnovu pola. Važno je, dakle, podvući da je glavni stav Suda pravde da diskriminacija osoba koje nameravaju da se podvrgu operativnom prilagođavanju pola ili su u procesu tog prilagođavanja ili su pak prošle taj proces, predstavlja diskriminaciju na osnovu pola. To znači da se zabrana te diskriminacije bazira na već postojećim relevantnim odredbama EU prava koje reguliše pitanja iz oblasti zaposlenja i profesije, zakonskog regulisanja socijalnog osiguranja zaposlene i samozaposlene osobe, kao i mogućnost korišćenja svima javno pristupačnih roba i usluga.

U slučaju P. v S., Sud pravde je našao da otpuštanje transseksualne osobe zbog prilagođavanja pola predstavlja diskriminaciju na osnovu pola i kao takvo je zabranjeno čl. 5(1) Direktive 76/207. Slučaj obuhvata transseksualnu osobu P, tipa „muškarac u ženu”, osobu koja je u hromozomskom smislu i po svojim fizičkim karakteristikama muškarac, ali sa psihičkim osećajem da je žena. U interesu identitetske kohezivnosti, P. je prošla operaciju prilagođavanja pola, promenila fizičke karakteristike u nameri da postane žena u meri u kojoj je to bilo moguće. P. je bila zaposlena kao menadžer u jednoj obrazovnoj ustanovi, ali je otpuštena za vreme trajanja procesa promene pola (P. je dobila rešenje o otpuštanju pre nego što je završna operacija bila obavljena, ali je to rešenje o otkazu proizvelo efekat tek posle operacije). P. se Sudu obratila zbog diskriminacije na osnovu pola. Domaći sud je utvrdio da je pravi razlog za otpuštanje njena namera da preduzme operaciju prilagođavanja pola. Postavilo se pitanje da li taj slučaj pripada pravnoj oblasti EU regulisane polne ravnopravnosti, tačnije Direktive 76/207 čiji čl 5(1) zahteva da će u pogledu otpuštanja „muškarci i žene imati zagarantovano iste uslove bez diskriminacije na osnovu pola”. Sud je stao na stanovište da, „obim direktive ne može da se ograniči samo na diskriminaciju koja se bazira na činjenici da je neko lice ovog ili onog pola”. U pogledu ove svrhe i prirode prava koje traži zaštita, domen direktive je takav da se primenjuje na svaku diskriminaciju do koje dolazi na osnovu pola, pa i u ovom slučaju, na osnovu pola do kojeg se došlo operacijom prilagođavanja pola. Takva diskriminacija se bazira suštinski, ako ne i isključivo, samo na polu osobe o kojoj je reč. Kada je osoba otpuštena na osnovu operacije prilagođavanja pola koju namerava ili je prošla, ona se tretira nepovoljnije u poređenju sa osobama pola kojima će ona ili on da pripadaju posle operacije. Tolerisanje takve diskriminacije je istog tipa kao propust da se poštuje dostojanstvo i sloboda koju to lice poseduje, a koje sud ima dužnost da

zaštiti. Otpuštanje takvog lica mora zbog toga da se smatra kao suprotno čl. 5(1) Direktive, osim ako je otpuštanje opravdano po čl. 2(2). Sud nema nikakvih dokaza o postojanju tih opravdanja za otpuštanje. Proizilazi iz svega rečenog, da se u smislu ciljeva Direktive čl. 5(1) sprečava otpuštanje transseksualne osobe zbog razloga koji se odnose na prilagođavanje pola” (*P. v S.*, para. 19-24). Rezime slučaja *P. v S* je: „Sud smatra da su odredbe Direktive kojima se zabranjuje diskriminacija između muškaraca i žena samo jedan ograničeni način izražavanja principa ravnopravnosti, a on je jedan od osnovnih principa Komunitarnog prava. Sud smatra da se okolnosti slučaja protive restriktivnom tumačenju tih odredaba koje su u korist primene na diskriminaciju, na osnovu promene pola zaposlenog lica. Sud je utvrdio da je ta diskriminacija bila suštinski bazirana (ako ne i isključivo) na polu osobe o kojoj je reč, tako da je to diskriminacija koja treba da bude zabranjena isto kao i diskriminacija koja se bazira na činjenici da neka osoba od rođenja pripada nekom određenom polu.

U slučaju K.B. i činjenice slučaja i pristup Suda su bili drugačiji nego u slučaju *P. v S.* *K.B.* slučaj se odnosio na ženu zaposlenu u Nacionalnoj zdravstvenoj službi (*National Health Service NHS*) Ujedinjenog kraljevstva, čiji je životni partner bio transseksualna osoba, tipa „žena u muškarac”. Zbog toga što njenom partneru nije bilo omogućeno da se u skladu sa domaćim pravom registruje kao muškarac, oni nisu mogli da sklope brak u matičnom uredu. Njen poslodavac NHS je obavestio da u slučaju da je njen partner nadživi, on neće moći da zaheva porodičnu penziju, jer samo preživeli bračni drug u slučaju venčanih parova ima tu mogućnost. Na pitanje da li je to vrsta polne diskriminacije, po pravu EU Sud pravde je odgovorio da odluka da se ograniče neke beneficije samo na venčane parove dok su druga lica koja žive zajedno isključena, ne predstavlja samo po sebi diskriminaciju na osnovu pola. Ipak, sud je dodao da tu postoji situacija da usled nejednakog tretmana postoji direktno onemogućavanje uživanja prava zaštićenog pravom EU (tada Zajednice). Situacija je da se nejednak tretman odnosi na jedan od uslova koji omogućava jedno od prava, naime pravo na sklapanje braka. Sud je onda naveo slučajeve Evropskog suda za ljudska prava (ESLJP) koji priznaju transseksualnim osobama pravo na sklapanje braka. Shodno tome, sud je zauzeo stanovište da „zakoni, kao što su oni koji se odnose na glavni predmet postupka, a kojima se krše odluke ESLJP i time sprečava par da ispuni zahteve potrebne da bi bio sklopljen brak, koji mora da postoji da bi neko bio u stanju da ima koristi od uplata u penzioni fond drugog partnera, moraju biti smatrani kao principijelno nespojivi sa zahtevima iz čl. 141. EC” (*K.B.*, para. 34; post-*Lisbon*, čl. 141. EC je čl 157 TFEU). Ipak, sud je dodao da je na državama članicama da odrede koji su uslovi za pravno priznanje promenjenog pola pojedinačnog lica.

Slučaj Richards se odnosi na odbijanje da se dodeli penzija osobi od 60 godina koja je transseksualna, tip „muškarac u ženu”, jer je za muškarce rođene pre 6. aprila 1950. važno pravilo da moraju da imaju 65 godina da bi se penzionisali. Sud je utvrdio da obim relevantne direktive koja se odnosi na ravnopravnost polova „ne može da se jednostavno primenjuje samo na diskriminaciju koja se odnosi na činjenicu da neka osoba od rođenja pripada ovom ili onom polu. Imajući u vidu njenu svrhu i prirodu prava čija se zaštita traži, domen važenja te direktive je takav da je ona primenjiva i na diskriminaciju na osnovu promene pola osobe koja je u pitanju” (*Richards*, para. 24). „Za razliku od žena čiji pol nije rezultat operativnog prilagođavanja pola, koje mogu da dobiju penziju u dobu od 60 godina, za gospođu Ričards se smatralo da nije ispunila uslov za penzionisanje koji se odnosi na starost predviđenu za penzionisanje žena, jer je rođena kao muškarac. Kako to neispunjavanje uslova proističe iz promene pola, nejednak tretman gospođe Ričards mora biti posmatran kao diskriminacija koja je zabranjena čl. 4(1) Direktive 79/7. „Sud je zaključio da postoji diskriminacija osobe koja je prošla operaciju prilagođavanja pola u pravcu „muškarac u ženu”, sa obrazloženjem da još nije napunila 65 godina pošto bi ona imala to pravo sa napunjenih 60 godina ako bi se smatrala ženom po nacionalnom pravu” (*Richards*, para. 38).

Glavna teškoća u rezonovanju suda u svim pomenutim slučajevima je bila u izboru komparatora radi odluke da li diskriminacija postoji. Sud je prvo poredio položaj osobe koja je prilagodila pol sa osobom suprotnog pola koja nije prošla tu operaciju prilagođavanja pola, a u stvari poredila se ista osoba pre i posle operacije. Ipak, sud sada poredi tretman heteroseksualnih parova gde identitet nijednog partnera nije rezultat operacije prilagođavanja pola sa tretmanom parova, gde je identitet jednog partnera doveo do namere prilagođavanja pola, koja je ili već obavljena ili je tretman u toku. Konačno, u sledećem primeru, sud je utvrdio da slučaj koji obuhvata diskriminaciju transseksualnih osoba na osnovu ostvarenog prilagođavanja pola, mora biti analiziran na osnovu poređenja ne sa ženama i muškarcima, nego na poređenju između postoperativne transseksualne osobe (npr. žene koja je tranzitirala u muškarca) i osobe toga pola (npr. žene) čiji pol nije rezultat operacije prilagođavanja pola.⁸⁵

Dok sa teoretske strane mogu postojati teškoće da se shvati zašto bi ti slučajevi bili slučajevi iz domena polne diskriminacije, njihovo sadašnje uključivanje u kategoriju polne diskriminacije je trenutno jedini pragmatičan način da se obezbedi pravna zaštita protiv diskriminacije na osnovu prilagođavanja pola po EU propisima. Ostaje činjenica da su se do sada slučajevi Suda pravde EU o trans osobama bavili isključivo diskriminativnim

⁸⁵ Ostalo je otvoreno pitanje šta sve ulazi u proces prilagođavanja pola (gender reassignment) i nijedno od shvatanja se ne odnosi na operativni status aplikanta, niti kao u slučaju K.B, partnera aplikantkinje.

posledicama prilagođavanja pola, što je samo jedan od aspekata širokog spektra diskriminacije trans osoba. Glavna vrednost sadašnjeg ciljnog tumačenja postojeće diskriminacije trans osoba od strane ovog suda, je što omogućuje da u stvarnim životnim situacijama praktično dođe do izražaja rešenost Unije da poštuje ljudsko dostojanstvo i ljudska prava, uključujući pravo osoba da pripadaju manjinama (Art. 2 TEU).

U pojedinom slučaju koji obuhvata diskriminaciju, činjenice moraju prvo da budu analizirane u nameri da se odredi koji je osnov diskriminacije i da li je on relevantan. Taj opšti koncept zaista treba da se primenjuje kao dodatni instrument, radi jačanja pozicije podnosioca pritužbi u slučajevima diskriminacije trans osoba. U tom kontekstu, važno je još shvatiti i da je režim EU antidiskriminativnog prava samo minimalni režim, koji ne sprečava države članice da omoguće zaštitu od diskriminacije i na dodatnim osnovama i bolju zaštitu žrtava diskriminacije.

Evropski sud za ljudska prava u Strazburu o pitanjima rodnog identiteta⁸⁶

Riz protiv Ujedinjenog kraljevstva⁸⁷ – 1986. U ovom slučaju transseksualna osoba ŽuM se žalio da mu Ujedinjeno kraljevstvo nije dala pravni status koji odgovara njegovom stvarnom stanju. Evropski sud za ljudska prava (u daljem tekstu: ESLJP) je smatrao da nije bilo povrede člana 8. (pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života) Evropske konvencije o ljudskim pravima. Promene koje je podnosilac zahtevao bi morale da uključe fundamentalno modifikovanje sistema za vođenje matičnih knjiga rođenih, koje bi mogle imati značajne administrativne posledice i nametnuti nove obaveze ostatku stanovništva. Štaviše, sud je pridao značaj činjenici da je Ujedinjeno kraljevstvo snosilo troškove medicinskog tretmana podnosioca predstavlke. Međutim, sud je bio svestan „ozbiljnosti problema koji utiču na transseksualne osobe i njihove patnje" i preporučio je da se „prati potreba za odgovarajućim merama predmeta razmatranja, imajući posebno u vidu razvoj nauke i društva" (§ 47 presude). Sud je takođe smatrao da nije bilo kršenja člana 12. (pravo na sklapanje braka i zasnivanje porodice) Konvencije. Utvrdio je da je tradicionalni koncept braka bio zasnovan na zajednici između osoba suprotnog biološkog pola a države imaju ovlašćenje da regulišu pravo na sklapanje braka.

⁸⁶ Factsheet – Gender identity issues April 2016.

http://www.echr.coe.int/Documents/FS_Gender_identity_ENG.pdf

23. oktobra 2016. godine.

pristupljeno

⁸⁷ *Rees v. the United Kingdom* 17. oktobar 1986.

Kozi protiv Ujedinjenog kraljevstva⁸⁸ – 1990. Sud je došao do sličnih zaključaka kao u slučaju Riz protiv Ujedinjenog kraljevstva (vidi gore) i nije pronašao nove činjenice ili posebne okolnosti koje bi dovele do toga da odstupi od ranije presude. Sud je smatrao da nije bilo kršenja člana 8. (pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života) Konvencije. Ponovio je da „operacija prilagođavanja pola nije dovela do sticanja svih bioloških karakteristika drugog pola" (§ 40 presude). Takođe, konstatovao je da stavljanje beleške u matičnu knjigu rođenih ne bi bilo odgovarajuće rešenje. Sud je takođe smatrao da nije bilo kršenja člana 12. (pravo na sklapanje braka i zasnivanje porodice). Prilog tradicionalnom konceptu braka omogućio je „dovoljan razlog za nastavljeno usvajanje biološkog kriterijuma za utvrđivanje pola osobe za potrebe braka" i da je na državama da nacionalnim zakonima regulišu ostvarivanje prava na sklapanje braka.

B. protiv Francuske⁸⁹ – 1992. U ovom slučaju sud je prvi put zaključio da je došlo do povrede člana 8. (pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života) Konvencije u predmetu koji se tiče priznavanja transseksualnih osoba. Transseksualna osoba ŽuM se žalila na odbijanje francuskih vlasti da izmene i dopune matične knjige rođenih u skladu sa njenim željama. Sud je smatrao da je došlo do povrede člana 8. (pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života) Konvencije, uzimajući u obzir faktore razlikovanja slučaja B. od slučaja Riz protiv Ujedinjenog kraljevstva i Kozi protiv Ujedinjenog kraljevstva (vidi gore), a naročito razlike između sistema vođenja matičnih knjiga te zemlje i Francuske. Dok je u Ujedinjenom kraljevstvu bilo velikih prepreka koje su sprečavale da matične knjige rođenih budu izmenjene, u Francuskoj postoji mogućnost da se ažuriraju tokom čitavog života dotične osobe. Sud je primetio da su u Francuskoj mnogi zvanični dokumenti otkrili „neslaganje između pravnog pola i očiglednog pola transseksualne osobe" (§ 59 presude), a što se takođe pojavljivalo u dokumentima socijalnog osiguranja i platama. Shodno tome, sud je smatrao da je odbijanje da joj se izmeni podatak u matičnoj knjizi, stavilo podnositeljku „u svakodnevnu situaciju koja nije bila u skladu sa dužnim poštovanjem njenog privatnog života”.

X, Y i Y protiv Ujedinjenog kraljevstva⁹⁰ – 1997. Prvi podnosilac predstavke, X, transseksualna osoba ŽuM, živeo je u stalnoj i stabilnoj vezi sa drugom podnositeljkom predstavke i ženom. Trećeg podnosioca, Z, rodila je druga podnositeljka predstavke kao rezultat veštačke oplodnje od strane donatora. Podnosioci predstavke su tvrdili da je nedostatak pravnog priznavanja odnosa između X i Z doprineo kršenju člana 8. Konvencije. Dok je sud zaključio da

⁸⁸ *Cossey v. the United Kingdom* 27. septembar 1990.

⁸⁹ *B. v. France* (application no. 13343/87) 25. mart 1992.

⁹⁰ *X, Y and Z v. the United Kingdom* (no. 21830/93) 22. april 1997.

ovde nije bilo povrede člana 8. (pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života) Konvencije, ipak je priznao postojanje porodičnog života između transseksualne osobe i deteta svoje partnerke: „X se ponašao kao Z-ov otac u svakom pogledu od rođenja. U ovim okolnostima sud smatra [de facto] da porodične veze povezuju tri podnosioca predstavke”(§ 37 presude).

Šefild i Horšem protiv Ujedinjenog kraljevstva⁹¹ – 1998. U ovom slučaju sud nije ubeđen da bi trebalo da odstupi od svojih presuda u slučajevima Riz i Kozi (vidi gore): transseksualnost nastavlja da pokreće kompleksna naučna, pravna, moralna i društvena pitanja u pogledu kojih ne postoji opšti pristup koji dele države potpisnice ugovora (stav 58. presude). Sud je smatrao da nije bilo povrede člana 8. (pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života), člana 12. (pravo na brak i zasnivanje porodice) i člana 14. (zabrana diskriminacije) Konvencije. Pa ipak, potvrdio je „da oblast treba da bude pod stalnim razmatranjem od strane država potpisnica ugovora” (§ 60 presude), u kontekstu „povećane društvene prihvatljivosti ove pojave i povećanog priznanja problema sa kojima se susreću transseksualne osobe nakon operacije prilagođavanja pola”.

Kristin Gudvin protiv Ujedinjenog Kraljevstva⁹² – 2002. Podnositeljka predstavke se žalila na nedostatak pravnog priznanja njene promene pola i posebno njenog tretmana u pogledu radnog odnosa i njenih prava iz oblasti socijalnog osiguranja, penzionih prava i nesposobnosti da stupi u brak. Sud je smatrao da je došlo do povrede člana 8. (pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života) Konvencije, zahvaljujući jasnoj i neprestanoj međunarodnoj tendenciji ka većoj društvenoj prihvaćenosti transseksualnih osoba i ka pravnom priznavanju novog rodnog identiteta transseksualnim osobama koje su prošle operaciju. „S obzirom na to da ne postoje značajni faktori od javnog interesa koji bi dali prevagu nad interesom ove podnositeljke predstavke za dobijanje pravnog priznanja njenog rodnog prilagođavanja, sud je došao do zaključka da pojam pravične ravnoteže, nerazdvojiv od Konvencije, sada odlučno podržava tendenciju u korist podnositeljke predstavke (§ 93 presude). Sud je takođe smatrao da je došlo do povrede člana 12. (pravo na sklapanje braka i zasnivanje porodice) Konvencije ali da nije „bio ubeđen da bi se još moglo pretpostavljati da se uslovi iz člana 12. moraju odnositi na određivanje roda putem čisto bioloških kriterijuma” (§ 100). Sud je smatrao da je država ta koja treba da odredi uslove i formalnosti brakova transseksualnih osoba, ali da „ne nalazi opravdanje za zabranu transseksualnim osobama da uživaju pravo na sklapanje

⁹¹ *Sheffield and Horsham v. the United Kingdom* 30. jul 1998.

⁹² *Christine Goodwin v. the United Kingdom* Grand Chamber , 11. jul 2002.

braka pod bilo kakvim okolnostima" (§ 103). Pogledati i slučaj I. protiv Ujedinjenog kraljevstva. (br. 25680/94), presude dostavljene istoga dana od strane Velikog veća, u kojem je sud na sličan način utvrdio povredu člana 8. i povredu člana 12. Konvencije. Nakon presude Velikog veća u slučaju Kristin Gudvin, Ujedinjeno kraljevstvo je uvelo sistem u kojem transseksualne osobe mogu da apliciraju za sertifikat za priznanje svog roda (rodne pripadnosti). Dva slučaja navedena dole u tekstu oba se tiču transseksualnih osoba koje su bile udate pre operacije prilagođenja roda i koje su htele da iskoriste ovaj postupak priznavanja roda.

Peri protiv Ujedinjenog kraljevstva i R. i F. protiv Ujedinjenog kraljevstva⁹³ odluka o prihvatljivosti – 2006. Podnosioci predstavke su bili prvo u braku i onda dobili decu. Onda se jedna od ovih osoba podvrgla operaciji prilagođavanja roda i ostala sa njegovim/njenim suprugom u braku. Nakon uvođenja Zakona o priznavanju roda 2004, podnosioci koji su prošli operaciju prilagođavanja roda mogu da podnesu zahtev za izdavanje sertifikata o priznanju roda, ali koji se mogao dobiti samo pod uslovom da nisu u braku a ako su bili da se razvedu. Podnosioci predstavke su se žalili posebno po osnovu članova 8. (pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života) i 12. (pravo na sklapanje braka) Konvencije da nisu bili u stanju da dobiju pravno priznanje stečenog roda bez razvoda njihovog braka. Sud je proglasio da su predstavke neprihvatljive (očigledno neosnovane). Od podnosilaca predstavke je traženo da ponište svoj brak, jer sklapanje istopolnih brakova nije bilo dozvoljeno po engleskom pravu. Ali Ujedinjeno kraljevstvo im nije onemogućilo pravno priznanje rodnog prilagođavanja s obzirom da su podnosioci mogli da nastave svoj odnos službeno priznat kao građansko partnerstvo koje je omogućavalo skoro sva ista zakonska prava i obaveze. Sud je primetio da je zakonodavac, po uvođenju novog sistema nakon presude u slučaju Kristin Gudvin, bio svestan činjenice da postoji mali broj transseksualnih osoba u braku koji se nastavio posle operacije rodnog prilagođavanja jednog od bračnih drugova, ali namerno nije napravio nijednu odredbu da se ti brakovi nastave u slučaju da jedan partner iskoristi postupak priznavanja roda. Sud je utvrdio da se ne može zahtevati dozvola za tako mali broj brakova.

Fan Kuk protiv Nemačke⁹⁴ – 2003. Podnositeljka predstavke se žalila na navodnu nepravednost nemačkih sudskih postupaka koji se tiču njenog zahteva za nadoknadu troškova potrebnih za hormonalno operativne postupke rodnog prilagođavanja od kompanije privatnog zdravstvenog osiguranja. Ona dalje smatra da je spornim sudskim odlukama povređeno njeno pravo na poštovanje

⁹³ Parry v. the United Kingdom (no. 42971/05) i R. and F. v. the United Kingdom (no. 35748/05) 28. novembar 2006.

⁹⁴ Van Kück v. Germany. 12. jun 2003.

privatnog života. Sud je smatrao da je došlo do povrede člana 6. stav 1. (pravo na pravično suđenje) Konvencije jer su nemački sudovi propustili da zatraže dodatno objašnjenje od medicinskog stručnjaka. Što se tiče obrazloženja Apelacionog suda na uzroke stanja podnositeljke predstavke („sama sebe dovela u rizično zdravstveno stanje“), ne može se reći da je bilo ičega samovoljnog ili hirovitog u odluci da se podvrgne operaciji rodnog prilagođavanja. Postupci, uzeti u celini, nisu zadovoljili zahteve pravičnog suđenja. Sud je takođe smatrao da je došlo do kršenja člana 8. (pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života) Konvencije. Pošto je rodni identitet bio jedan od najintimnijih aspekata privatnog života osobe, činilo se nesrazmernim zahtevati da podnositeljka predstavke mora sama da dokaže medicinsku potrebu tretmana koji je prošla. Nije se postavila fer ravnoteža između interesa osiguravajućeg društva s jedne strane, i interesa pojedinca, s druge.

Grant protiv Ujedinjenog kraljevstva⁹⁵ – 2006. Podnositeljka predstavke, 68-godišnja transseksualna osoba koja je imala operaciju, žalila se na nedostatak pravnog priznanja njene promene roda i na odbijanje da joj se isplati starosna penzija u godinama koja se primenjuje na druge žene (60). Sud je smatrao da je došlo do kršenja člana 8. (pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života) Konvencije. Primetio je da je podnositeljka predstavke bila u situaciji identičnoj onoj u kojoj je bila Kristin Gudvin (vidi gore, str 2-3). Iako je bilo tačno da je Vlada morala da preduzme korake kako bi ispoštovala presudu u predmetu Kristin Gudvin, a koji su uključivali donošenje novog zakona, to nije bio slučaj da bi se taj proces mogao smatrati da na neki način suspenduje status žrtve podnositeljke predstavke. Nakon presude u predmetu Kristin Gudvin nema više nikakvog opravdanja za propust da se prizna promena transseksualnim osobama koje su imale operaciju. Podnositeljka predstavke nije imala u tom trenutku bilo kakvu mogućnost dobijanja takvog priznanja. Status žrtve podnositeljke predstavke prestao je kada je stupio na snagu Zakon o priznavanju roda 2004. obezbeđujući joj načine pravnog priznanja na domaćem nivou. Shodno tome, ona je mogla tvrditi da je žrtva nedostatka pravnog priznanja od kada je doneta presuda u slučaju Kristin Gudvin i da su vlasti od tada odbile da priznaju njen zahtev, odnosno od 5. septembra 2002. Ovo odbijanje prekršilo je pravo podnositeljke na poštovanje njenog privatnog života.

L. protiv Litvanije⁹⁶ – 2007. Ovaj slučaj se odnosi na propust da se uvede zakonska regulativa kako bi se omogućilo transseksualnoj osobi koja se podvrgla operaciji prilagođavanja rodnog identiteta da u ličnim dokumentima

⁹⁵ *Grant v. the United Kingdom*. 23. maj 2006.

⁹⁶ *L. v. Lithuania (no. 27527/03)* 11. septembar 2007.

promeni oznaku svoje rodne pripadnosti. Sud je doduše, smatrao da nije bilo kršenja člana 3. (zabrana nehumanog i ponižavajućeg postupanja) Konvencije jer mu život i druge vitalne funkcije nisu bile ugrožene, iako je stepen nepodnošljivosti njegove situacije izazvao razumljivu frustraciju. Ali je Sud dalje zaključio da je došlo do kršenja člana 8. (pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života) Konvencije. Litvanski zakon je priznao pravo transseksualnih osoba samo da fizički promene svoj rod, ali ne i svoj građanski status. Naime, postoji velika pravna praznina jer nedostaju propisi koji bi u potpunosti regulisali posledice rodnog prilagođavanja. Ova pravna praznina je ostavila podnosioca predstavke u situaciji teške neizvesnosti u vezi sa njegovim privatnim životom i pravnim priznanjem njegovog identiteta. Budžetska ograničenja u javno-zdravstvenim službama možda bi mogla opravdati neka početna kašnjenja u sprovođenju prava transseksualnih osoba po osnovu Građanskog zakonika, ali ne i zakašnjenje duže od četiri godine. S obzirom na ograničeni broj obuhvaćenih osoba, budžetski teret ne bi bio preteran. Država je stoga propustila da uspostavi pravičnu ravnotežu između javnog interesa i prava podnosioca predstavke.

Šlumpf protiv Švajcarske⁹⁷ – 2009. Ovaj slučaj se odnosio na odbijanje zdravstvenog osiguranja da podnositeljki predstavke plati troškove njene operacije prilagođavanja roda jer ona nije ispoštovala uslov dvogodišnjeg perioda čekanja pre operacije prilagođavanja roda, kao što je sudskom praksom zahtevano kao uslov za plaćanje troškova takvih operacija. Sud je smatrao da je došlo do kršenja člana 8. (pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života) Konvencije. Period čekanja se mehanički primenjivao bez razmatranja starosti (67) podnositeljke podneska, na čiju bi odluku da se podvrgne operaciji verovatno uticalo to odlaganje, time narušavajući njenu slobodu da odredi svoj rodni identitet.

P.V. protiv Španije⁹⁸ – 2010. Ovaj slučaj se odnosio na transseksualnu osobu (Muž) koja je pre prilagođavanja roda imala sina sa svojom ženom 1998. godine. Oni su se razdvojili 2002. godine, a podnositeljka predstavke se žalila na sudski određena ograničenja aranžmana održavanja kontakata sa obrazloženjem da je njena emocionalna nestabilnost nakon prilagođavanja roda obuhvatala rizik uznemiravanja deteta, koje je tada imalo šest godina. Sud je smatrao da nije bilo kršenja člana 8. (pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života) u vezi sa članom 14. (zabrana diskriminacije) Konvencije. Utvrđeno je da ograničenje kontakta nije rezultiralo diskriminacijom po osnovu transseksualnosti podnositeljke predstavke. Odlučujući osnov za ograničenje

⁹⁷ Schlumpf v. Switzerland 8. januar 2009.

⁹⁸ P.V. v. Spain (no. 35159/09) 30. novembar 2010.

nametnuto od strane španskih sudova, imajući u vidu privremenu emocionalnu nestabilnost podnositeljke predstavke, bila je dobrobit deteta. Oni su stoga napravili postepeni aranžman koji bi omogućio detetu da se postepeno navikne na prilagođavanje rodnog identiteta svoga oca.

P. protiv Portugala⁹⁹ – 2009. Po rođenju podnositeljka je registrovana kao muško. Doživjevši zrelost, ona je prošla tretman prilagođavanja roda praćen operacijama. Žalila se na nedostatak pravnog priznanja njenog stanja zajedno sa navodnim odsustvom zakona o tom pitanju. Sud je odbacio podnesak sa liste predmeta (u skladu sa članom 37. Konvencije): stvar je rešena tako što je zahtev podnositeljke predstavke za zakonsko priznavanje pri domaćim sudovima konačno bio uspešan.

Kasar protiv Malte¹⁰⁰ – 2013. Podnosilac predstavke se žalio na činjenicu da malteški zakon ne priznaje transseksualne osobe kao osobe stečenog rodnog identiteta za sve namere i u sve svrhe, uključujući i sklapanje braka. Ona se žalila da joj nije dat delotvoran pravni lek (član 13. Konvencije) u odnosu na povredu njenih prava i da je stoga još bila žrtva kršenja člana 8. (pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života) i člana 12. (pravo na sklapanje braka) Konvencije. Sud je, napominjući da je poravnanje van suda postignuto između Vlade i podnositeljke predstavke, odbacio predstavku sa liste predmeta (u skladu sa članom 37. Konvencije).

Hamalajnen protiv Finske¹⁰¹ – 2014. Podnositeljka predstavke je rođena kao muško i sklopio je brak sa ženom 1996. Par je dobio dete 2002. U septembru 2009. podnositeljka je prošla operaciji prilagođavanja roda iz muškog u ženski. Iako je promenila svoje ime u junu 2006. godine, ona nije mogla da promeni svoj službeni identifikacioni ID broj koji bi ukazao na njenu rodnu pripadnost u zvaničnim dokumentima. Njen zahtev da se registruje kao žensko u kancelariji lokalnog registra (kod nas bi to bio odsek gradske uprave koji vodi matične knjige) je odbijen. Podnositeljka predstavke se žalila da je ona mogla dobiti puno zvanično priznanje svog novog roda tako što bi njen brak bio pretvoren u građansko partnerstvo. Sud je smatrao da nije bilo kršenja člana 8. (pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života) Konvencije. Utvrdio je da nije bilo nesrazmerno zahtevati konverziju braka u registrovano partnerstvo, kao preduslov za pravno priznanje stečenog roda, jer je to bio istinski (pravi) izbor koji je obezbedio pravnu zaštitu istopolnim parovima, koji je bio gotovo

⁹⁹ P. v. Portugal (no. 56027/09) 6. septembar 2011, odluka o odbacivanju podneska.

¹⁰⁰ Cassar v. Malta 9. jul 2013, odluka o odbacivanju predstavke.

¹⁰¹ Hämäläinen v. Finland 16. jul 2014. (Grand Chamber).

identičan onome koje nosi brak. Male razlike između ova dva porodičnopravna instituta nisu bile te snage da utiču da se proglasi aktuelni finski sistem manjkavim sa stanovišta pozitivne obaveze države prema članu 8. Konvencije. Pored toga, takva konverzija ne bi imala nikakve implikacije za porodični život podnositeljke predstavke, jer ne bi uticala na očinstvo nad ćerkom podnositeljke predstavke ili odgovornost za brigu, čuvanje ili izdržavanje deteta. Sud je dalje smatrao da nije iskrslilo zasebno pitanje na osnovu člana 12. (pravo na brak) Konvencije i ustanovio da nije bilo kršenja člana 14. (zabrana diskriminacije) u vezi sa članovima 8. i 12. Konvencije.

Y.Y. protiv Turske¹⁰² – 2015. Ovaj slučaj se odnosio na odbijanje turskih vlasti da izdaju dozvolu za operaciju rodnog prilagođavanja, jer transseksualna osoba koja je to zahtevala, nije bila trajno nesposobna da rodi dete. Podnositelj predstavke – osoba koja je registrovana u vreme podnošenja kao žena – požalio se posebno na povredu njegovog prava na poštovanje privatnog života. On je posebno naveo da je protivrečnost između njegove samopercepcije kao muškarca i njegove fizičke konstitucije bila utvrđena medicinskim izveštajima i žalio se na odbijanje domaćih vlasti da okončaju tu protivrečnost jer je bio u stanju da zatrudni. Napokon, u maju 2013, turski sudovi su odobrili zahtev i odobrili operaciju. Sud je smatrao da je postojalo kršenje člana 8. (pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života) Konvencije, nalazeći da je uskraćivanjem podnosiocu mogućnosti da se podvrgne takvoj operaciji dugi niz godina, turska država prekršila njegovo pravo na poštovanje privatnog života. Sud je posebno ponovio da se omogućavanje transseksualnim osobama da imaju puno pravo uživanja prava na lični razvoj i fizički i moralni integritet ne može smatrati spornim pitanjem. Smatrao je da odbijanje nije bilo zasnovan na dovoljnom osnovu, i da odbijanje zahteva podnosioca predstavke za pristup takvoj operaciji nije bilo zasnovano na relevantnom osnovu. Ne bi se moglo smatrati da je mešanje države u pravo podnosioca predstavke na poštovanje njegovog privatnog života bilo „neophodno” mešanje u demokratskom društvu.

¹⁰² Y.Y. v. Turkey (no.14793/08) 10. mart 2015.

PROMENE PRAVNOG STATUSA TRANSRODNIH OSOBA

EVROPA

Evropa ukida zakon o prisilnoj sterilizaciji trans osoba¹⁰³

Evropski sud za ljudska prava doneo je 11. marta 2015. odluku da zakon koji zahteva permanentnu sterilizaciju trans osoba pre nego što započne proces tranzicije i prilagođavanja pola nije u skladu sa ljudskim pravima. Sudije u Strazburu donele su odluku nakon što je jednoj transrodnoj osobi YY u Turskoj rečeno da će morati da bude sterilisana ukoliko želi da uđe u proces prilagođavanja pola 2005. godine. Evropski sud za ljudska prava doneo je odluku da je zabranom ovoj YY osobi da započne sa operacijom prilagođavanja pola Turska prekršila pravo te osobe na poštovanje privatnosti. Sudije su eksplicitno naglasile da takav medicinski tretman nije neophodan u demokratskom društvu i da predstavlja kršenje Konvencije o ljudskim pravima. Dodato je da trans osobe imaju pravo na sopstveni rod, jer to je „osnovni deo prava na samoodređivanje”.

Istorijska rezolucija o pravima trans* osoba doneta je 24. aprila 2015.¹⁰⁴ Parlamentarna skupština Saveta Evrope je s velikom većinom usvojila sveobuhvatnu rezoluciju o ljudskim pravima trans* osoba. Skupština je pozvala zemlje članice da poštuju, štite i ispunjavaju pravo trans* osoba da ne budu diskriminisane, da im se omogući brzo, transparentno i dostupno zakonsko priznanje zasnovano na samoodređenju. Rezolucija poziva zemlje članice da: 1) jasno i u potpunosti usvoje transinkluzivne i antidiskriminacijske zakone i mere, 2) brzo usvoje transparentne i dostupne zakonske procedure rodnog priznavanja zasnovanog na samoodređenju, bez daljih ograničenja zasnovanih na ličnim karakteristikama (kao što je starosna dob), 3) zabrane sterilizaciju i druge medicinske postupke, kao što su dijagnostifikovanje mentalnog poremećaja/stanja kao i obavezni razvod na temelju rodnog opredjeljenja nakon kojega gube zakonski priznatu zajednicu i prava osiguraju tako da se u slučajevima koji uključuju decu uvek da prioritet najboljem interesu deteta, 4) razmotre uključivanje opcije trećeg roda u ličnim dokumentima za one koji to traže, organizuju dostupnu zdravstvenu zaštitu za specifične potrebe trans*

¹⁰³ Transserbia.org, 2015, Evropa ukida zakon o prisilnoj sterilizaciji trans osoba, 10. mart.

¹⁰⁴ Istorijska Rezolucija o pravima trans* osoba, 2015, Povijesna rezolucija o pravima trans* osoba, *Libela*, 24. april.

osoba (uključujući decu), 5) osiguraju da trans* osobe ne budu označene kao mentalno obolele u nacionalnim i međunarodnim klasifikacijama, 6) budu proaktivne u smislu informisanosti, podizanja svesti i pružanja edukacije, posebno za relevantne profesionalne grupe.

Španija¹⁰⁵

Pre usvajanja Zakona 3/2007. koji reguliše ispravku u nacionalnom registru koji se odnosi na pol osobe, pravni problemi u vezi sa transrodnim osobama morali su se rešavati od slučaja do slučaja, bez jasnog pravnog okvira na koji se moglo osloniti. Novi zakon daje odraslim (punoletnim) španskim građanima/kama pravo da službeno promene svoje ime i oznaku pola u svim dokumentima. Kandidati/kinje su obavezni/e da imaju dijagnozu rodne disforije; od njih se takođe zahteva da su prošli/e dve godine „medicinskog lečenja” (obično se tumači kao hormonska terapija). Transrodne osobe u poodmakloj životnoj dobi ili one koje su lošeg zdravstvenog stanja izuzete su od poslednjeg zahteva. Pored toga, podnosilac zahteva mora da bude španski državljanin/ka. Za razliku od nekih drugih zemalja, sterilizacija se ne zahteva. Zakon je inspirisan ireverzibilnošću matičnog registra i u njemu upisanog rodnog identiteta, pa iako dozvoljava promenu imena, novoizabrano ime mora biti nedvosmisleno u odnosu na pol.

Portugalija¹⁰⁶

Portugalija je usvojila Trans zakon 18. marta 2011. Nakon što je predsednik stavio veto na odluku Parlamenta prošle godine, on je kasnije potpisao zakon koji stupa na snagu 15. marta. Tako ova zemlja ima zakon kojim se uređuje zakonsko priznanje roda, čime se popunjava pravna paznina koju su aktivisti/kinje za ljudska prava isticali dugo vremena. Sa novim zakonom, željeni rod se može dobiti u standardizovanoj administrativnoj proceduri u roku od 8 dana. Pored aplikacije potrebna je potvrda od medicinskog multidisciplinarnog tima da bi se ispunili preduslovi. Postupak je dostupan samo za osobe portugalske nacionalnosti koji su stariji od 18 godina.

Ovim zakonodavnim korakom se za trans osobe završava dug period pravne nesigurnosti u Portugaliji, čime se ova zemlja pridružuje progresivnom klubu Španije i Velike Britanije, gde sterilizacija nije zakonski obavezna prilikom službenog priznavanja rodnog identiteta. Njime se takođe šalje važan signal drugim državama u Evropi da razmotre preduslove i uklone štetne

¹⁰⁵ Méndez R. Lucas Platero, 2011, The narratives of transgender rights mobilization in Spain, *Sexualities*, 5: 597–614.

¹⁰⁶ TGEU, 2011, Portugal adopts trans law, 18. March.

elemente u zakonima za pravno priznavanje rodnog identiteta, kao što je preporučeno od strane Saveta ministara 2010. godine. „Pravo na dokumente koji odgovaraju identitetu osobe je osnovno građansko pravo. Čestitamo ILGA Portugaliji i drugim aktivistima/kinjama za ljudska prava u Portugaliji na ovom uspehu”, izjavio je Richard Keler, kopredsedavajući organizacije Transgender Europe. Ovaj zakon znatno poboljšava živote trans osoba u Portugaliji. Nakon rešenja ovih aspekata, treba rešavati i druga pitanja koja su od izuzetne važnosti za trans osobe Portugalije, kao što su mogućnost korišćenja adekvatne zdravstvene zaštite i pristup tržištu rada, kao i garantovanje života bez diskriminacije.

Portugalija 2017. g.

U Briselu je u maju 2017, povodom Međunarodnog dana protiv homofobije, transfobije i Bifobije (IDAHOBIT), koji se obeležava 17. maja, održan Forum ILGAe¹⁰⁷, na kome je Portugalija najavila donošenje zakona kojim bi se zabranile nepotrebne hirurške intervencije kod interseks beba.¹⁰⁸ Ako taj zakon bude usvojen, Portugalija bi postala treća zemlja koja je prekinula taj specifičan vid kršenja ljudskih prava, posle Malte i Čilea. Organizacije Transgender Europe i ILGA Europe oglasile su se povodom ove vesti i pozvale i druge države da reaguju na sličan način, jer to je pitanje ljudskih prava.¹⁰⁹

Evropski parlament¹¹⁰ je u februaru 2017, prilikom glasanja o ravnopravnosti u oblasti mentalnog zdravlja zahtevao više akcija za zaštitu trans i interseks osoba. Parlament je osporio stav po kome se transrodni ljudi i dalje smatraju mentalno bolesnima, i naglasio da su takve dijagnoze "izvor značajnih poteškoća za transrodne osobe". Parlament je odlučio da "svako dete treba da bude u stanju da bezbedno istražuje svoj rodni identitet i rodno izražavanje", bez izlaganja štetnim dijagnostičkim praksama.

Interseks bebe se rađaju bez jasnih muških ili ženskih genitalija - i njihovi lekari odlučuju da li će izvršiti operacije kako bi imale „normalne“ reproduktivne organe i genitalije. Danas se međutim ova praksa sve više dovodi u pitanje sa stanovišta ljudskih prava i naziva se Intersex Genital Mutilation (IGM), ili genitalno sakaćenje interseks osoba. Naime, ove operacije mogu da izazovu dugotrajne neželjene posledice, uključujući ožiljke, pokidano tkivo,

¹⁰⁷ ILGA je svetska federacija sa sedištem u Briselu, koja postoji od 1978. godine, sa više od 1.200 članskih organizacija iz 132 zemlje koje se bore za lezbejska, gej, biseksualna, trans i interseks prava.

¹⁰⁸ Admin author, 2017, Portugal Seeks To Ban Sex Reassignment Surgeries on Intersex Infants! OII USA, 19. maj.

¹⁰⁹ Gejten 2017, Portugal: zabranjuju se operacije interseks beba, 22. maj

¹¹⁰ McCormick Joseph Patrick 2017, European Parliament condemns poor treatment of trans people in mental health, Pink News, 15 February

gubitak prirodnih hormona, izostanak seksualne senzacije, pa čak i sterilitet.¹¹¹ Te operacije se najčešće sastoje od skrivanja ili uvećavanja klitorisa, uklanjanja gonada i kozmetičkih vaginalnih operacija koja ima za cilj feminizovanje izgleda tela. Mnogi ljudi koji su imali ovu vrstu operacija ukazuju na negativan fizički ili psihološki ishod, kako odmah posle operacije tako i u svom kasnijem životu. Opravdanja tih operacija zasnovana su na duboko ukoreninjenim rodnim stereotipima: da postoji isključivo binarna rodna podela, da deca treba da odrastaju kao heteroseksualna, a da će deca čija su tela neusaglašena imati psiholoških teškoća kao rezultat toga.

Velika Britanija¹¹²

U Velikoj Britaniji je moguće izmeniti lične podatke u pasošu bez dijagnoze, na osnovu samo izveštaja od lekara i navodeći postojanje lične potrebe da se živi svoj život u drugom polu.¹¹³ Zakonom 18.620 ustanovljava se pravo na rodni identitet, kao i pravo na izmenu ličnih dokumenata (lična karta, pasoš i glasačke kartice). Radi se o administrativnoj radnji o kojoj se odlučuje pred Porodičnim sudom. Mora se dokazati da ponašanje odgovara stečenom rodnom identitetu najmanje prethodne dve godine i da su promena pola dobijenog (pripisanog) po rođenju, kao i kasnije stečeni rod, stabilni i trajni. Zakon uspostavlja multidisciplinarni tim specijalizovan za rodni identitet i različitost u okviru Civilnog registra u svrhu svedočenja ponašanja stečenog rodnog identiteta. Ova grupa profesionalaca prikuplja svedočenja od ljudi koji znaju podnosioca/teljku, kao što su susedi, kolege/nice, rodbina i profesori/ke, kao i od profesionalaca koji su se sastajali sa podnosiocem/teljkom zahteva u različite svrhe. Podnosilac/teljka prijave može dostaviti dokaze koje želi, a koji se posebno uzimaju u obzir. Operacija prilagođavanja pola nije potrebna, ali ako se podnosilac/teljka podvrgao/la operaciji prilagođavanja, onda se ne traži dokaz da su živeli u ulozi novostečenog roda prethodne dve godine. Bračni status podnosioca nije relevantan. Upis promene roda omogućuje ostvarivanje svih prava vezanih za stečeni rod. Jednom kada osoba promeni svoj rod u javnim dokumentima, on/ona se može venčati u svom stečenom rodu. Zakonodavstvo ustanovljava da ta osoba treba da obavesti svog partnera/ku o promeni, ali to nije obavezno. Trans osobe mogu da promene svoje ime i rod u

¹¹¹ Marchiano Andrea, 2017, Portugal is to outlaw surgery on intersex babies, Gay Star News, 19 maj.

¹¹² HM Passport Office: Applying for a passport Additional information for transgender and transsexual customers.

¹¹³ Gov.UK Certificates, register offices, changes of name or gender Apply for a Gender Recognition Certificate, 23 September 2011.

zvaničnim dokumentima bez operacija u Argentini, Urugvaju i još nekim zemljama.

*Mladić u drugom stanju*¹¹⁴

Dvadesetogodišnji mladić iz Glostera prvi je muškarac u Britaniji koji je objavio da je u drugom stanju.¹¹⁵ Hajden Kros, koji je rođen kao devojčica, već tri godine živi kao muškarac, ali je odlučio da rodi dete pre nego što se podvrgne operaciji rodnog prilagođavanja. On je zakonski priznat kao muškarac i već prima hormonsku terapiju, a odlučio da rodi dete odmah kako ne bi morao da odlaže operaciju. Budući tata, koji je našao davaoca sperme na Fejsbuku, sada je u četvrtom mesecu trudnoće. On se obratio britanskoj Nacionalnoj zdravstvenoj službi kako bi saznao da li njegove jajne ćelije mogu da se zamrznu pre nego što se podvrgne operaciji potpune promene pola, ali je njegov zahtev odbijen. Nakon što se porodi, hirurški će mu biti odstranjene dojke i jajnici. Izjavio je da je želeo dete sada kako bih promenio pol pre nego što ostari. Detetu će saopštiti da je promenio pola jer smatra da dete ima pravo da to zna. Vaspitavaće dete u okruženju u kome transseksualnost nije ništa neobično, pa veruje da to neće biti problem jer je transseksualnost uobičajena pojava u njegovoj generaciji.

Irska¹¹⁶

Transrodne osobe u Irskoj izborile su se za zakonsko priznavanje svog statusa, pošto je usvojen zakon koji im omogućava da promene rod zakonskim putem bez ikakvih medicinskih ili administrativnih intervencija. Većina država Evrope zahteva da se transrodne osobe najpre podvrgnu operativnim zahvatima i sterilizaciji, dobiju dijagnozu rodne disforije i razvedu se ukoliko su venčane, kako bi im željeni rod zakonski bio priznat. Time se Irska pridružuje kao treća evropska nacija Malti i Danskoj, u kojima se punoletnim transrodnim osobama (preko 18 godina starosti), zakonska dozvoljava promena rodnog identiteta bez prethodnih medicinskih intervencija. Taj zakon je donet nekoliko meseci nakon što je u Irskoj podržan istopolni brak putem referenduma, koji je označio dramatičnu društvenu promenu u toj tradicionalno katoličkoj zemlji koja tek što je dekriminalizovala homoseksualnost pre 20 godina. „Ovaj zakon označava jednu neverovatnu promenu u društvu... Ovo je istorijski trenutak za trans zajednicu u Irskoj“, rekla je predsednica organizacije Transgender Equality

¹¹⁴ Amerikanac Tomas Biti postao je prvi muškarac na svetu koji je objavio da je trudan. Hajden kaže da će svom detetu reći da je promenio pol.

¹¹⁵ metro.co.uk / M.A., 2017, Trudan sam! Prvi muškarac u Britaniji koji je objavio da je u drugom stanju, Blic, 09. januar

¹¹⁶ Transserbia.org, 2015, Irska: novi zakon priznaje postojanje transrodnih osoba, 17. jul.

Network Ireland (TENI) Sara Filips. „Trans osobe treba da budu stručnjaci/kinje kada je naš sopstveni rod u pitanju. Samoodređenje je suština naših ljudskih prava“, rekla je ona u saopštenju.

Ipak, još uvek postoje razlozi za nezadovoljstvo. Naime, „Veliki deo transrodne zajednice ostaje isključen ovim zakonom. Maloletna lica, interseks osobe i osobe koje se ne određuju u odnosu na koncept rodne binarnosti (nebinarne, queer, rodnoqueer), takođe zaslužuju priznavanje“, rekao je Ričard Keler, iz organizacije Transgender Europe.

Irska 2017. g.

Irski Zakon o priznanju rodnog identiteta¹¹⁷ je 15. jula 2015. godine usvojen u Parlamentu (Oireachtas). Pošto ga je potpisao predsednik, Zakon je postao važeći u septembru 2015. godine. Irska vlada se tada obavezala da će u septembru 2017. godine početi preispitivanje Zakona o priznavanju rodnog identiteta. Taj dvogodišnji nadzor nad primenom je izričito predviđen samim Zakonom. Organizacija Transgender Equality Network Ireland -TENI formirala je Radnu grupu za razmatranje pitanja primene Zakona u saradnji sa trans-zajednicom i relevantnim zainteresovanim stranama kako bi se nastavio rad na potpunoj pravnoj prepoznatljivost za sve mlade, ne-binarne i interseksualne ljude. Ministarstvo za socijalnu zaštitu je konstatovalo da je 198 ljudi bilo legalno priznato od 4. septembra 2015. godine do 31. decembra 2016. Od ovih 8 osoba bilo je 16 ili 17 godina. Po tom sada važećem Zakonu osobe starije od 18 godina mogu da jednostavnim pravnom procedurom promene rod. Priznavanje roda omogućeno je i tinejdžerima od 16. godine, uz obaveznu dozvolu suda.

U međuvremenu se pokazala potreba širenja pava na samoodređenje i za osobe koje su napunile 16 godina, kojima bi takođe trebalo obezbediti mogućnost da dobiju potvrdu o priznanju rodnog identiteta pod istim uslovima koji sada važe za punoletne osobe, odnosno osobe koje su napunile 18 godina. Zakonsko priznanje roda za osobe mlađe od 16 godina ne treba da bude uslovljeno dobijanjem medicinske potvrde.

Novi predlog Zakona o rodnom identitetu podnet je irskom parlamentu na Međunarodni dan vidljivosti trans osoba, 31. marta 2017.¹¹⁸ Po odredbama tog predga granica samoodređenja bi bila spuštena na 16 godina, i time bi transrodnim tinejdžerima bilo dozvoljeno da promene svoj rod bez velikih zakonskih prepreka. Ovim zakonom bi bio otvoren i put ka zakonskom priznanju roda dece mlađe od 16 godina, iako uz neka ograničenja. Zakon bi se takođe posvetio i preispitivanju uključenja nebinarnih, odnosno osoba koje se

¹¹⁷ Transgender equality network in Ireland: Legal recognition in Ireland

¹¹⁸ Pink News, 2017, Transgender kids under 16 could change their legal gender under radical Irish proposals, 31. mart

rodno ne određuju u irski zakon o rodnom identitetu. Naime, to je treći element tog predloga koji se fokusira na status nebinarnih, odnosno osoba koje se rodno ne određuju u dvogodišnjoj reevaluaciji implementacije glavnog zakona iz 2015. Od ministra se posebno zahteva da uzme u obzir mogućnost obezbeđivanja potvrde o rodnom identitetu osobama koje se ne određuju kao muškarci ili žene, takođe uz teme i pitanja koje ministar bude odlučio da istraži.

Danska¹¹⁹

Od 12. juna 2014. Danska je prva evropska zemlja koja omogućuje pravnu promenu oznake roda bez kliničke dijagnoze i prethodnog medicinskog tretmana, operacije i sl. Danska je bila prva zemlja u Evropi u kojoj za pravno priznavanje željenog roda nije neophodno dobijanje dijagnoze „poremećaja rodnoeg identiteta” (*“gender identity disorder”*), niti bilo kakva psihološka procena/mišljenje. Danski parlament je otklonio preduslove poput medicinskih intervencija, obaveznih hirurških operacija i sterilizacije. Nove procedure za pravno priznavanje željenog roda stupile su na snagu 1. septembra 2014. godine, čime pojedinac postaje jedini donosilac odluke o željenom rodu, bez ikakvih uslova nametnutih od strane države – prijava za pravnu promenu roda/rodnoeg identiteta podnosi se nadležnoj instituciji i sve što je potrebno jeste da osoba nakon šest meseci jednostavno potvrdi predatu aplikaciju.

Hrvatska¹²⁰

Trans osobe u Hrvatskoj od 9. aprila 2013. mogu i pre ili bez operacije da promene pol. Ta mogućnost otvoriće se donošenjem novog Zakona o državnim maticama, koji je na predlog Ministarstva uprave Vlada uputila u Sabor. Radi se tek o prvom koraku do ostvarivanja konačnog cilja – pravne promene pola bez operativnog zahvata. U Hrvatskoj živi mnogo transseksualnih osoba koje nikad nisu operativno promenile pol, ali uzimaju hormone pa izgledom i ponašanjem odaju osobu suprotnog pola i imena od onih koji im se navode u dokumentima. Njima je, doduše, od 2011. omogućeno da promene pol u ličnim dokumentima i pre obavljene operacije genitalija, ali to niko od njih nije uspeo da ostvari. Bivša Vlada je naime, dok je na čelu Ministarstva zdravstva bio HDZ-ovac Darko Milinović, donela Pravilnik koji je pravnu promenu pola, odnosno promenu u dokumentima, dozvolio i za osobe koje nisu obavile hiruršku operaciju, ali žive u drugom rodu. To je pravo, međutim, ostalo

¹¹⁹ Transserbia, 2014, Danska prva evropska zemlja koja omogućava zakonsku promenu oznake roda bez kliničke dijagnoze, 12. jun. ILGA Europe, 2014, Denmark the first European country to allow legal change of gender without diagnosis, ILGA Europe, 1. June.

¹²⁰ Transserbia, 2013, Hrvatska: Transeksualci će i pre operacije moći u dokumentima promeniti pol, 9. april.

tek mrtvo slovo na papiru, jer je o takvim zahtevima transseksualnih osoba odlučivalo Nacionalno zdravstveno veće (NZV) koje je odbilo sve primljene zahteve transseksualnih osoba koje su tražile da im se odobri promena pola, a nisu prošle operaciju. Ustavni sud Hrvatske: „Žena može biti muškarac i bez promjene spola!” 2. april 2014.¹²¹ Odluka je doneta zbog osobe koja već dugo živi u drugom rodu i od detinjstva je znala da je „zarobljena u pogrešnom telu”. Najkasnije u sledeća tri meseca prva će osoba u Hrvatskoj u dokumente upisati promenu pola, iako nije napravila operativni zahvat. Promena pola upisaće se na osnovu odluke Ustavnog suda.

Izrael¹²²

Trans osobama se dozvoljava zakonska promena rodne pripadnosti bez operacije od 22. januara 2015. Izrael je najavio izmene u svom zakonu o priznavanju rodnog identiteta, tako da tamošnje trans osobe više neće biti primorane da prolaze kroz operativne zahvate kako bi zakonski promenile svoj rod. Izraelsko ministarstvo unutrašnjih poslova najavilo je da će od sada građanima/kama biti omogućeno da promene oznaku za rod u svojim ličnim kartama – bez zahteva da prethodno prođu kroz operacije prilagođavanja pola. Ova izmena je važna, jer veliki broj trans osoba ili ne može ili ne želi da prolazi kroz složene hirurške procedure kako bi im osnovna prava bila priznata.

Malta¹²³

Hirurški zahvati i sterilizacija izbrisani su iz novog LGBT zakona usvojenog 02. aprila 2015. Transrodne osobe na Malti više neće morati da se podvrgavaju operacijama, sterilizaciji, pa ni dobijanju dijagnoze, kako bi zakonski promenile rod, zahvaljujući zakonu koji je izglasan 1. aprila, a koji su aktivističke grupe za ljudska prava nazvale revolucionarnim i pionirskim kada su u pitanju LGBT prava u Evropi. Zakonom o rodnom identitetu, rodnom izražavanju i polnim karakteristikama, Malta je postala druga evropska država, posle Danske, koja transrodnim osobama dozvoljava zakonsku promenu bez ikakvih medicinskih ili administrativnih intervencija. Ovaj zakon zabranjuje medicinski nepotrebne operacije na genitalijama interseks beba, čime Malta postaje prva država na svetu sa ovakvim zakonom. Prošle godine, Danska je postala prva evropska država koja je transrodnim osobama omogućila zakonsku

¹²¹ Transserbia, 2014, „Ustavni sud Hrvatske: „Žena može biti muškarac i bez promjene spola!” 2. april.

¹²² Transserbia, 2015, Izrael: trans osobama se dozvoljava zakonska promena roda bez operacije, 22. januar.

¹²³ Transserbia, 2015, Malta: hirurški zahvati i sterilizacija izbrisani iz revolucionarnog LGBTIQQ zakona, 2. april

promenu roda bez prethodnih medicinskih intervencija, s tim što osoba mora da ima 18 godina i sačeka šest meseci pre nego što još jednom potvrdi svoju želju da se zakonski prizna njen izabrani rod. Malteški zakon nema ovaj period čekanja, niti određuje starosnu dob, ali umesto toga dozvoljava roditeljima ili zakonskim starateljima osobe koja je mlađa od 18 godina da od suda zatraže zakonsku promenu roda u svoje ime. Ovaj zakon omogućava roditeljima i starateljima interseks dece da odlože unošenje detetovog roda u izvod iz matične knjige rođenih, što znači da ishitreni, ozbiljni i često nepovratni hirurški zahvati mogu biti izbegnuti, kako navode u ILGA-Europe.

Nemačka¹²⁴

Od 1. novembra 2013. Nemačka je dozvolila roditeljima novorođenih beba da odaberu opciju „nijedan rod” (*no gender*) u izvodima iz matične knjige rođenih, omogućivši im na taj način da se ne opredele ni za jedan rod. Ovaj potez predstavlja korak ka kreiranju pravnog priznavanja interseks osoba ili dece rođene bez jasno utvrđenih genitalija, dakle dece čiji je pol nemoguće utvrditi. Pošto se jedna u 1500 beba rodi bez mogućnosti jasnog utvrđivanja genitalija – a mnoge interseks osobe ne ispoljavaju rodne karakteristike u ranom dobu (tek kasnije tokom života) – zakonodavni sistem teži da „oslobodi roditelje pritiska da moraju odmah po rođenju deteta da se odluče za jedan rod.“ „Ovo će biti prvi put da zakon priznaje da postoje ljudska bića koja nisu ni žene, ni muškarci ili su i jedno i drugo“. Nemačka je u ovom smislu slična Australiji, koja je krajem 2011. postala prva zemlja na svetu koja je počela da dozvoljava opciju trećeg roda ili opciju „X” u pasošima.

Poljska¹²⁵

Donji dom poljskog Parlamenta (Sejm) doneo je Zakon o rodnom usaglašavanju, Gender Accordance Act, koji je prvi takav zakon o priznanju rodne pripadnosti u toj zemlji u istoriji (23. jula 2015). Ane Grodska (*Ane Grodzka*), prva poljska otvoreno trans članica parlamenta, podnela je predlog u maju 2012, nakon čega je parlamentarna procedura dugo trajala uz neprestane kritike od strane konzervativnih medija. Zakon je usvojen preovlađujućom većinom glasova od 252 za, 158 protiv i 11 uzdržanih. Članovi poljskog Parlamenta su otvoreno podržali telesnu autonomiju trans osoba i priznali da trans građani treba da imaju obezbeđeno dostojanstvo. Iako Poljska ima već dužu istoriju u pogledu pravnog priznanja rodnog identiteta koja datira još od 1960, taj proces nikada nije doveo do ozakonjenja i dolazilo je do zbunjujućih sudskih postupaka. Ti postupci su prisiljavali trans osobe koje traže priznanje

¹²⁴ Transserbia, 2013, Nema roda! 1. decembar

¹²⁵ *Trans-Fuzja Foundation* Press Release 2015, Polish Parliament makes trans history, 23. July

svog rodnog identiteta da se suoče sa svojim roditeljima i svojom decom na sudu, da im veštaci ocene dijagnozu rodne disforije i da na kraju čekaju na odluku od 4 meseca do godinu dana. Pravna bitka nije bila ni tada završena, jer Poljska nije omogućavala svojim građanima dobijanje novog izvoda iz matične knjige rođenih i nije postojao mehanizam da se obezbedi da radni staž i dokumenta o obrazovanju budu na odgovarajući način prilagođeni novim podacima te osobe.

Novi Zakon o rodnom usaglašavanju obezbeđuje da niko, osim samog aplikanta, ne bude uključen u proces rodnog priznanja. Za prijavu priznanja rodnog identiteta aplikant treba da ispuni tri potrebna uslova: da je poljski građanin, da nije u braku i da pruži na uvid dve nezavisne potvrde, ne starije od 12 meseci, da se radi o osobi koja ima rodni identitet koji mu je pravno dodeljen (izdaju ih ili klinički psiholozi koji takođe mogu biti i seksolozi ili psihijatri i seksolozi koji su takođe lekari). Tu prijavu razmatra regionalni sud u Lođu, jedini sud za prijem takvih prijava, u roku od tri meseca od momenta podnošenja, nakon čega će pravno priznanje biti dato bez ikakve medicinske intervencije, uključujući i hormonalnu terapiju. Trans osoba će dobiti nov izvod iz matične knjige rođenih i nova dokumenta koja potvrđuju njeno obrazovanje i radnu istoriju. Trans-Fuzja je doprinela boljem razumevanju činjenice da je došlo vreme da trans osobe u Poljskoj dobiju zaista pristojan zakon koji će regulisati njihove potrebe i da većina onih koji kreiraju politiku shvati kako je priznanje rodnog identiteta važno. Ipak, ostalo je još dosta otvorenih pitanja, kao što su pitanje samoodređenja, obezbeđenje roditeljskih prava trans osoba, poništenje prinudnih razvoda i zahteva za državljanstvom, povratak državnog finansiranja zdravstvene zaštite u procesu tranzicije, poboljšanje sadašnjih standarda zaštite, kao i mnogo drugih na kojima je potrebno raditi. Ovaj zakon je samo prvi korak ka boljoj stvarnosti trans populacije u toj zemlji, važan prvi korak za koji je bilo neophodno tri godine.

Švedska¹²⁶

U Švedskoj je do 2013. godine zakonom bilo određeno da svi koji/e žele da prilagode svoje telo rodnom identitetu „nisu mogli da zadrže sposobnost da imaju decu“. To znači da je sterilizacija transrodnih osoba bila obavezna i uslov bez kog im država nije priznavala rod. U praksi stotine transrodnih osoba je bilo primorano da prođe kroz hirurške procedure sterilizacije nakon kojih više ne bi mogli da imaju decu. Više od 160 žrtava ove mere tužilo je vladu zbog ove prakse – i nakon duge političke borbe koja je trajala godinama, švedska vlada je potvrdila da će pristati na nagodbu i isplatiti oštećenima kompenzacije.

¹²⁶ Beresford Meka, 2017, Sweden to stop classifying transgender people as ‘mentally ill’, *Pink News*, 28th January

Vlada je od tada isplatila kompenzacije onima koji su bili/e „nasilno sterilisani/e“. Smatra se da će ovaj zakon stupiti na snagu jula 2018. godine, i da će otprilike 300,000 švedskih kruna (25,000 funti) biti isplaćeno po osobi. Po istom zakonu¹²⁷ transrodne osobe u Švedskoj više neće biti klasifikovane kao „mentalno obolele“, a pre trans osobe su automatski određivane kao osobe koje imaju „rodnu disforiju“. Nacionalni odbor za dobrobit najavio je svoju odluku nakon odluke Svetske zdravstvene organizacije da trans identitet obriše sa liste mentalnih oboljenja.

Francuska 2016.g.

Francuska je u oktobru 2016.g. usvojila zakonsku regulativu postupka priznavanja rodnog identiteta. Ta procedura za promenu službenog rodnog markera deo je većeg zakonskog paketa "Pravda u 21. veku". Namera zakonodavca je bila da transrodne osobe u Francuskoj mogu dobiti pravno priznanje svog rodnog identiteta putem brzog, pristupačnog, transparentnog i jednostavnog postupka koji u potpunosti poštuje njihova ljudska prava, ocenili su Amnesty International, ILGA-Europe i Transgender Europe. Francuski poslanici uzeli su primere iz nekoliko zemalja u Evropi, uključujući Dansku, Irsku, Maltu i Norvešku, koji su reformisali ili su u procesu reformi, svojih zakona i prakse kako bi se trans ljudima omogućilo legalno priznavanje njihovog rodnog identiteta na osnovu samoopredeljenja i bez potrebe da se podvrgnu medicinskim tretmanima ili da proizvedu bilo kakve dokaze.

Francuski aktivisti su ipak ostali podeljeni u proceni novog postupka, smatrajući pre svega da nije potpun i da je došao možda, prekasno. Pre 24 godine Evropski sud za ljudska prava je odlučio da je Francuska kriva zbog svoje nespremnosti da omogući izmenu identifikacionih dokumenta operisanim trans osobama. Da je tada donet ovaj zakon, zaista bi se mogao smatrao progresivnim. Međutim, četvrt veka kasnije trans ljudi imaju razloge za nezadovoljstvo, kako komentariše Izvršna direktorka TGEU Julia Ertl. A Francuska je i tokom 2016.g. bila suočena sa tri slučaja pred Evropskim ljudskim pravima za ljudska prava, i to u pogledu zahtevane sterilizacije koja je postojala u praksi priznavanja rodnog identiteta.

Novousvojena regulativa predviđa da sud odlučuje o zahtevu, koja mogućnost je dostupna odraslim licima i maloletnicima sa punom pravnom sposobnošću (emancipovanim).¹²⁸ Iako će "emancipovani maloletnici" imati mogućnost da koriste odredbe ovog zakona, on se u praksi odnosi samo na vrlo malu grupu ljudi. Naime, emancipovana maloletna lica imaju punu pravnu

¹²⁷ Transserbia, 2017, Švedska: Transrdnost više nije mentalni poremećaj, 3. februar

¹²⁸ Emancipovano maloletno lice je maloletnik koga je sud proglasio emancipovanim od roditeljskog autoriteta. To lice može odlučivati u svim oblastima građanskog prava kao punoletna osoba. U Francuskoj je vrlo malo emancipovanih maloletnih lica.

sposobnost kao odrasle osobe ako im je to priznao sud u slučajevima nesposobnosti roditelja, zanemarivanja ili maloletničkog braka. To konkretno znači da većina maloletnih trans osoba ipak neće moći da koristi tu proceduru.

Pre donošenja tog zakona, zbog nedostatka pravne regulative za priznanje rodnog identiteta, trans osobe u Francuskoj su mogle da dobiju pravno priznanje svog rodnog identiteta samo kroz dugi i neizvesan sudski postupak. Sudovi su često zahtevali od njih da donesu dokaze o tretmanu rodnog prilagođavanja, uključujući psihijatrijsku dijagnozu poremećaja rodnog identiteta i sterilizaciju. Trans ljudi u Francuskoj suočavali su se tada sa stalnom dilemom koja će u svakom slučaju rezultirati kršenjem njihovih ljudskih prava. Naime, imali su izbor, ili će se pridržavati uvredljivih zahteva o pribavljanju dokaza potrebnih za zakonsko priznanje svog rodnog identiteta, ili će nastavljaju da žive sa dokumentima koji ne odražavaju njihov rodni identitet i koji će ih dalje izlagati diskriminaciji.

Francuska je stekla istorijsku priliku da prekine te povrede ljudskih prava", rekao je Richard Kohler, viši službenik za politiku Transgender Europe. Međutim, propuštena je prilika da se donese zakon koji bi zaista bio zasnovan na samoopredeljenju. Osim toga ne omogućuje se pristup pravnom priznanju rodnog identiteta za sve transrodne osobe.¹²⁹ Član Upravnog odbora TGEU-a kritikuje činjenicu da novousvojena procedura ne omogućuje puno poštovanje principa samoopredeljenja i nastavlja da daje sudijama centralnu ulogu u utvrđivanju i prihvatanju validnosti rodnog identiteta aplikanata. Problem je i što će mladim osobama i dalje praktično biti onemogućeno da njihov rodni identitet bude službeno i po zakonu priznat.¹³⁰

Ipak njegoova glavna vrednost je da time okončava arbitrarnost i medikalizacija¹³¹ uz osiguranje da trans osobe mogu dobiti zakonsko priznavanje rodnog identiteta kroz proceduru koja im ne nameće uvredljive zahteve i koja u potpunosti poštuje njihova ljudska prava.¹³² Život mnogih trans ljudi će biti poboljšan jer sterilizacija i dokazi o lečenju više nisu potrebni za osobe koje traže da njihova identifikaciona dokumenta i zakonski odražavaju ko su. Da bi se na identifikacionom dokumentu promenio rodni marker Zakon zahteva da su aplikanti odrasli ili emancipovani maloletnici koji moraju pokazati adekvatnu kombinaciju činjenica koja dokazuje da se njihova rodna pripadnost ne poklapa sa onim u navedenim u dokumentima. To može uključiti

¹²⁹ TGEU, 2016, France adopts 1st gender recognition law – trans people continue being judged, Legal gender recognition, country report, 13 oktobar

¹³⁰ TGEU, 2016, Izjava za štampu: Slavljeni i osporavani 22. juni

¹³¹ Transserbia, 2016, Francuski proboj kao prvom zakonu, 22 jun.

¹³² TGEU, 2016, Members of the French Parliament should ensure respect for the human rights of trans people, Press release, 22 June.

javno objavljivanje njihovog rodnog identiteta; da je njegov rodni identitet poznat i da su već promenili svoja imena kako bi označili svoju pripadnost traženom rodnom identitetu.¹³³

Postoji saglasnost da je demedikalizacija ove procedure veliki i važan korak napred jer se ne traži obavezno podnošenje medicinskih nalaza kao dokaza. Činjenica da osoba nije prošla medicinski operativan tretman, niti sterilizaciju ne može se uzeti kao razlog odbijanja njenog zahteva. Ali transrodnim osobama će biti dozvoljeno da steknu zakonsko priznanje svog rodnog identiteta samo ako su u stanju da pred sudom dokazu da njihov rodni identitet ne odgovaraju njihovom službenoj rodnoj oznaci. U tu svrhu, oni će možda na zahtev suda morati da daju dokaze koji mogu uključivati i lekarske potvrde. Aktivistkinje i aktivisti ljudskih prava trans osoba se plaše pravne nesigurnosti koja bi mogla dovesti do daljeg kršenja ljudskih prava transrodnih ljudi, uključujući i njihova prava na privatnost i nečovečno i ponižavajuće postupanje. Komesar Saveta Evrope za ljudska prava i nekoliko drugih tela za ljudska prava, više puta su istakli da se zahtevom da trans osobe dobiju psihijatrijsku dijagnozu i da se podvrgavaju medicinskim tretmanima za pravno priznavanje polova krše njihova prava na privatnost i porodični život i na najviši mogući standard zdravlja", rekla je Sofi Ožan, viša funkcionerka za politiku i programe u ILGA-Europe.

Francuski aktivisti nastavljaju da rade kako bi osigurali da zakonsko priznavanje rodnog identiteta bude dostupno svim maloletnicima, ali i vode kampanju za postupak zasnovan na potpunom samoopredeljenju koji više ne bi zavisio od sudskih postupaka. Oni zato smatraju da je najpoželjnija alternativa jednostavna deklaratorna prijava pred državnim službenikom u lokalnoj kancelariji gradonačelnika.

*Vozači autobusa u suknjama*¹³⁴

Vozači autobusa u francuskom gradu Nantu, odlučili su da se na radnom mestu pojave u suknjama. Kako kažu, zbog velikih vrućina i sparine, nisu više mogli izdržati rad u pantalonama. Po letnjim vrućinama temperatura na mestu vozača iza vetrobranskog stakla doseže i 50 stepeni, a u autobusima nema klima uređaja. To je nepodnošljivo za uniformisane vozače i oni su se žalili da njihove uniforme nisu prikladne za tako visoke temperature i da je to jedan vid diskriminacije. Vozačice naime, mogu nositi suknje, a vozači ne mogu šorceve. Kako su kazali, zavide ženama koje mogu voziti autobus u

¹³³ Činjenice koje treba da budu dokazane po čl. 65.1. kao nesporne su, da ta osoba javno tvrdi da pripada rodnom identitetu koji zahteva; da je ta osoba poznata u porodici, među prijateljima i u profesionalnom okruženju kao osoba zahtevane rodne pripadnosti; da je već pribavila promenjeno ime u skladu sa zahtevanim rodnim identitetom.

¹³⁴ Klix.ba, 2017, Vozači autobusa u Francuskoj na posao došli u suknjama jer im je zabranjeno nositi šorceve, 22 juni

suknjama. I onda su odlučili, s obzirom na to da su suknje dozvoljene, a šorcevi ne, da dođu na posao u suknjama. "Semitan" je inače, jedina kompanija u Francuskoj koja je prošle godine vozačima autobusa dozvolila da nose tanju uniformu ili letnje pantalone, ali niko još ne dozvoljava vozačima da u šorcevima dođu na posao.

Belgija¹³⁵

Belgijski parlament je 24. maja 2017.g. odobrio izmene belgijskog zakona o rodnom identitetu, čime su ukinuti svi prethodno postojeći medicinski preduslovi. U pogledu promene oznake za rod predviđa se mogućnost da se odrasla osoba prijavi administrativnoj službi s izjavom o svom rodnom identitetu, gde dobije informacije o tome kako će se voditi procedura i pravnim posledicama takve promene. Tom prilikom prijavljeni moraju da izjave da su svesni pravnih posledica promene oznake za rod i predstoji im period čekanja od tri meseca. Maloletna lica će od 12. godine biti u mogućnosti da usklade svoje ime sa rodnim identitetom. Od 16. godine, maloletno lice može da se prijavi za promenu oznake roda, uz podršku roditelja (zakonskih staratelja) i ličnu izjavu. U slučaju da roditelji ne pristaju da daju saglasnost, stvara se problem jer ovakva situacija nije regulisana zakonom. Potvrdom dečijeg psihijatra potvrđuje se da je odluka doneta slobodno i bez ikakvog pritiska druge strane. Potvrda ne bi trebalo da sudi o ili daje dijagnozu rodnog identiteta osobe.

Ova reforma predstavlja korak napred u odnosu na trenutnu situaciju - sterilizacija i dijagnoza mentalnog poremećaja više nisu preduslovi za zakonsko priznanje roda, što je u skladu sa odlukom Evropskog suda za ljudska prava (april 2017) kojom se preporučuje zabrana preduslova sterilizacije. Međutim, potreba za periodom čekanja, starosne granice, kao i činjenica da se zakon ne bavi pružanjem zdravstvene zaštite i zabranom diskriminacije, uticale su na nezadovoljstvo civilnog društva u Belgiji. Smatra se naime da je potrebno uspostaviti procedure koje što više zadovoljavaju standarde brzog, pristupačnog i transparentnog procesa priznanja roda, zasnovanog na samoodređenju.

Nezadovoljstvo izaziva predviđeni period čekanja koji nepotrebno produžava čitavu proceduru, iz razloga kako bi se „sprečila zloupotreba“. Time se odustaje od poštovanja rodnog identiteta i samoodređenja kao što je to slučaj uvek kada se zakonodavac radije bavi prevencijom zloupotreba, što pokazuje da postoji nerazumevanje i nepoverenje prema trans osobama, koje često trpe optužbe da imaju lažna dokumenta kada im se lični opis i podaci u dokumentima ne slažu. Takođe se navodi i da rodni identitet ne poznaje

¹³⁵ Belgija - novi zakon o rodnom identitetu sa preprekama

stariosne granice tako da će mnoge mlade trans osobe i dalje trpeti zbog starosnog ograničenja.

Grčka¹³⁶

Grci i Grkinje koji/e žele da promene oznaku roda u identifikacionim dokumentima po važećim propisima moraju da podnesu dokumenta kojim dokazuju da su imali operaciju prilagođavanja tela rodnom identitetu i da prođu psihijatrijsku procenu. U maju 2017 grčka vlada je objavila predlog zakona koji će omogućiti građankama i građanima Grčke koji nisu u braku slobodno određivanje u pogledu rodnog identiteta, nezavisno od pola koji im je pripisan po rođenju. Predlog zakona predviđa da zvanična promena oznake roda može da se izvrši na sudu, koji će potom obavestiti nadležne za vođenje matičnih knjiga rođenih. Podaci će biti promenjeni i u pasošima i drugim ličnim dokumentima.

Amnesti internešnel¹³⁷ ocenjuje taj zakonski predlog kao neophodni prvi korak ka postizanju značajnih promena koje će omogućiti grčkim transrodnim građanima/građankama uživanje ljudskih prava bez diskriminacije, jer će im biti omogućeno priznanje njihovog rodnog identiteta uz puno poštovanje njihovog telesnog integriteta uz zaštitu od surovog, nehumanog i degradirajućeg tretmana.

Nedostaci ovog predloga su ipak znatni jer je promena rodnog identiteta moguća samo osobama koje nisu u braku, što konkretno znači da će udate i oženjene osobe u svrhu te promene biti prinuđene da se razvedu. Maloletnici mlađi od 17 godina nemaju mogućnost promene rodničkih markera u svojim dokumentima. Odredba da će se promena rodničkih markera omogućiti samo ako odgovara rodno (stereotipno shvaćenoj) spoljašnjosti osobe koja zahteva takvu promenu, otvara važno pitanje kako će se to procenjivati. Dalje, promena rodničkih markera nije omogućena izbeglicama i migrantima. Zbog svega toga, predložene zakonske novine za sada ne mogu da se smatraju kao uspešne u pogledu usaglašenosti sa standardom uspostavljanja brzog, transparentnog i pristupačnog postupka zasnovanog na rodnom samoopredeljenju.

Amnesti internešnel poziva grčku vladu da donese amandmane na predloženi zakon kako bi bio u skladu sa standardima ljudskih prava. Specifično, zahteva se da:

- Izbacivanje zahteva za nepostojanje bračne veze;
- Izbacivanje ograničenja u pogledu uzrasta uz omogućavanje maloletnicima da na osnovu njihovog najboljeg interesa budu uzete u obzir njihove sposobnosti promene, kao i pravo da se njihovo mišljenje sasluša;

¹³⁶ Ekathimerini, 2017, U Grčkoj predložen zakon o slobodnom rodnom opredeljenju, 4. maj

¹³⁷ AMNESTY INTERNATIONAL PUBLIC STATEMENT
AI Index: EUR 25/6692/2017 10 July 2017

- Izbacivanje zahteva usaglašenosti između zahtevanih rodniha markera i rodniha karakteristika spoljašnjeg izgleda;

- Omogućavanje službene pravne promene imena i rodniha oznaka u službenim dokumentima koje je izdala država, kroz brzi, pristupačan i transparentan postupak u saglasnosti sa ličnim osećajem rodnog identiteta, bez ikakvih ograničenja u pogledu faza kroz koje promena rodniha oznaka mora da se prethodno prođe;

- Omogućavanje da se pravno priznavanje rodnog identiteta neće ograničiti samo na osobe koje poseduju izvod iz matične knjige rođenih izdatog od strane Matičnog ureda Grčke, i obezbeđujući da pravno priznanje rodnog identiteta druge zemlje bude priznato i u Grčkoj, bez obaveze prolaska kroz novu proceduru pravnog priznanja rodnog identiteta u toj zemlji;

- Omogućavanje osobama koje se u rodnom pogledu ne identifikuju ni kao muškarci ni kao žene da pribave službena dokumenta koja su u skladu sa njihovim rodniha identitetom.

Jermenija¹³⁸

U Jermeniji je postupak promene ličnog imena sa tri svedoka promenjen 22. maja 2017. godine u sklopu reforme u sferi administracije i pojednostavljivanje njene prakse. Za promenu imena dovoljan je samo zahtev osobe koja se prijavljuje za tu promenu. Proces promene ličnog imena u Jermeniji sada pojednostavljen i pristupačniji osobama koje to žele da urade, što je mali korak ka brzom i pristupačnom priznanju i jako važan za trans osobe te zemlje. Jermenska organizacija koja se bavi ljudskim pravima „Right Side“ pozdravila je promene koje je donelo Ministarstvo pravde Republike Jermenije, a do kojih se došlo zajedničkom saradnjom između ove organizacije i ministarstva.

Srbija

Iako u Srbiji¹³⁹ svake godine između osam i deset osoba prilagodi pol (prva takva operacija u Srbiji je obavljena 1989. i od tada je više od 250 osoba dobilo novi polni identitet), transrodne osobe suočene su sa mnogobrojnim životnim i pravnim problemima. Počev od promene podataka u ličnoj karti, preko pronalaženja posla, pa sve do fizičkih napada, jer se neretko stavlja znak jednakosti između transrodnih osoba i prostitutki. Transpolne osobe u Srbiji nalaze u pravnom vakuumu od trenutka kad započnu život u skladu sa

¹³⁸ Transserbia, 2017, Jermenija: pojednostavljen proces promene imena trans osoba, 14. avgust

¹³⁹ Dorđević K., 2015, Lična karta promeni pola ne veruje, Politika, 15 septembar

sopstvenim rodnim identitetom, pa sve do završetka hirurške operacije promene pola, što je sve zajedno proces koji traje više godina. Tokom tog perioda ozbiljno su im ugroženi pravo na rad i zapošljavanje, obrazovanje, zdravstvenu zaštitu, kao i različiti aspekti svakodnevnog života.

Nesklad između u javnosti vidljivog roda i podataka u dokumentima znatno otežava ili u potpunosti onemogućava zapošljavanje i ostvarivanje mnogih drugih prava. Stanje dodatno komplikuje (ne)mogućnost dobijanja srednjoškolske ili fakultetske diplome sa novim podacima i osobu stavlja u nezavidan položaj na mnogim mestima, uključujući i sam sistem zdravstvene zaštite. Ostaju neregulisana i mnogobrojna pitanja iz oblasti bračnog i porodičnog života, osiguranja i nasleđivanja”. Kad govorimo o pravnom priznavanju, zabrinjava da 24 zemlje među kojima se nalazi i Srbija zahtevaju sterilizaciju pre priznavanja rodnog identiteta, kao i da su za pravno priznavanje tog identiteta neophodni uslovi – dobijanje dijagnoze mentalnog poremećaja, invazivna operacija i nemogućnost ostanka u istoj bračnoj zajednici”. Model zakona o rodnom identitetu sačinila je grupa pravника, u kojoj su i Slavoljupka Pavlović, dr Jelena Simić i dr Zorica Mršević, u saradnji sa organizacijom Gayten-LGBT i trans osobama, koji uređuje i štiti prava trans osoba. Ovim modelom zakona predviđeno je da se ubrza i olakša administrativni proces promene dokumenata, odnosno da obezbedi pravno priznavanje rodnog identiteta, štiti od diskriminacije i garantuje trans osobama prava u pogledu rada, zaposlenja, osiguranja, porodičnog i bračnog života. Zakonom se državi predlažu jasne procedure koje će trans osobama omogućiti pravnu sigurnost i smanjiti zloupotrebe. Ovde posebno treba istaći pravo na promenu imena, oznake pola i JMBG-a u dokumentima odmah po ustanovljenju trans identiteta, odnosno odmah nakon dobijanju dijagnoze transseksualizma, a ne nakon operacije promene pola. Zbog svega toga, javno izdata saopštenja odražavaju nadu da će se situacija u dogledno vreme promeniti i u Srbiji. Naime, “mnoge države u Evropi i svetu su usvojile zakonske promene koje u punoj meri omogućavaju poštovanje prava trans osoba bez ikakvih medicinskih preduslova. Želimo da Srbija bude jedna od njih.¹⁴⁰”

¹⁴⁰ Saopštenje Gejtena povodom 31. marta 2017, kada se obeležava Međunarodni dan vidljivosti trans osoba (osoba čiji rodni identitet ne odgovara polu u kom su rođeni) i tada se skreće pažnja na diskriminaciju i nasilje kojoj su trans osobe izložene.

SEVERNA I JUŽNA AMERIKA

Kanada¹⁴¹

Od 28. aprila 2015. transrodne osobe u Kanadi imaju pravo na samoodređenje u dokumentima o državljanstvu bez operacije prilagođavanja pola. Kanadani/ke više ne treba da se podvrgavaju operaciji prilagođavanja pola kako bi promenili oznaku pola u svojim uverenjima o državljanstvu shodno reformi „Državljanstva i imigracije Kanade”. Oni koji žele da promene svoj pol u skladu sa samoodređenjem treba sada samo da dostave dokumentaciju kao što je izmenjen izvod iz matične knjige rođenih. „Ova promena će dati osobama koje se identifikuju kao drugi rod, ali se nisu podvrgle operaciji (ili ne planiraju da to učine), mogućnost dobijanja odgovarajućeg uverenja o državljanstvu”, rekao je portparol Državljanstva i imigracije Kanade Bil Braun u imejlu National Post-u.

Ranije je bilo potrebno dostaviti dokaz o operaciji prilagođavanja pola, obično uključujući obe, „gornje” (grudi) i „donje” (genitalne) operacije. Bila su zahtevana i dva druga lična dokumenta kao i izjava treće osobe kao garanta koja je poznavala osobu pre i nakon operacije. Ovaj potez savezne zahteve usklađuje sa pokrajinskim, odakle se promene brzo šire u celoj zemlji. Trenutno su kanadske pokrajine Ontario, Britanska Kolumbija, Alberta i Manitoba uklonile operaciju prilagođavanja pola kao uslov za menjanje oznake pola u pokrajinskim dokumentima kao što je izvod iz matične knjige rođenih.

Pravo na samoodređenje je najvažnije. Sudovi presuđuju da svaka osoba ima pravo da definiše svoj vlastiti rodni identitet i da je rodni identitet nezavisan od fizičkog izloda tela i vrste tranzicije kroz koje su prošle. Za mnoge transrodne osobe u Kanadi pronalaženje lekara koji je u mogućnosti da pruži kompetentnu negu može da predstavlja problem. Za one koji žele operaciju prilagođavanja pola, to može biti dugotrajan i skup proces, a tačni zakonski uslovi za potpunu tranziciju nisu detaljno određeni. Imajući u vidu statističke podatke koji pokazuju da se transrodne osobe susreću sa većom stopom napada, uznemiravanja kao i diskriminacije u oblasti stanovanja i zapošljavanja, vrlo je važno što su sada u mogućnosti da imaju svoje službene identifikacione dokumente koji odgovaraju njihovim stvarnim identitetima.

¹⁴¹ STRAPAGIEL LAUREN, 2015, Transgender Canadians can now self-identify on citizenship documents without sex-reassignment surgery, National Post, 28. April.

Prvi koraci u profesionalnoj promociji trans osoba¹⁴²

Prvi transrodni sudija izabran je početkom decembra 2015. u kanadskoj provinciji Manitoba. Kajla Mekenzija, advokata potom i sudiju u Vinipegu u Manitobi, imenovala je nezavisna sudska komisija. Kanadski mediji preneli su da je Mekenzi prvi transrodni sudija u Kanadi i treći u Severnoj Americi. „Verujem da je to važno za našu zajednicu. Mislim da smo konačno probili led”, rekao je Mekenzi za lokalne medije.

Kanada Ontario¹⁴³

Transrodne osobe rođene u Ontariju mogu promeniti rod u izvodu iz matične knjige rođenih bez operacije, odlučeno je u toj pokrajini 12. oktobra 2012. Ontario je prva pokrajina u Kanadi koja je ukinula zahtev. Osobe koje žive u ulozi rodnog identiteta suprotnog od dobijenog rođenjem u Ontariju, sada mogu promeniti svoju rodnu oznaku u matičnim knjigama rođenih bez prethodne operacije prilagođavanja pola. Nova pravila koja su nedavno stupila na snagu omogućuju transrodnim osobama rođenim u toj pokrajini da se prijave za promenu dokumenta podnošenjem dopisa od lekara ili psihologa. Trans osobe će sada mnogo lakše usklađivati svoju spoljašnost u javnosti. To proizlazi iz presude Suda za ljudska prava Ontarija u slučaju žene koja je rođena kao muškarac poznata kao XY. Sud je našao da je diskriminativan zakon koje zahteva dokaz postojanja prethodne „transseksualne operacije” kako bi se promenila oznaka roda u izvodu iz matične knjige rođenih. U svojoj odluci, sud je rekao da takav zahtev uz stigmatu koju osećaju osobe koje pripadaju transrodnoj zajednici ojačava stereotipe o tome kako transrodne osobe doživljavaju svoj rodni identitet. Nakon godina pravnih nejasnoća ili otvorenih negiranja prava, transrodne osobe su prepoznate kao i druge manjinske zajednice i konačno dobijaju mogućnost ostvarenja svojih zakonskih prava i na taj način stižu druge ugrožene grupe.

Havaji SAD¹⁴⁴

Od 6. maja 2015. trans osobe na Havajima više neće morati da dokazuju da su imale operacije prilagođavanja pola kako bi promenile izvode iz matične knjige rođenih. Ističe se da to ublažavanje zahteva za ažuriranje pravne identifikacije ima širok spektar pozitivnih efekata na transrodne osobe, u

¹⁴² Beta/AFP nedelja, 2015, Prvi transrodni sudija izabran u Kanadi, B92, 20. decembar.

¹⁴³ The Canadian Press, 2012, Transgender people born in Ontario can change birth-certificate gender without surgery, province says, National Post, 12. October.

¹⁴⁴ Kellaway Mitch, 2015, Trans Hawaiians Will No Longer Need to 'Prove' Their Surgeries to Change Birth Certificate, The Advocate, 6. May.

aspektima života kao što su stanovanje i mentalno zdravlje. Ostrvo Havaji postalo je velika podrška trans osobama od kako je zakonodavac usvojio predlog zakona kojim se transrodnim osobama olakšava da dobiju nove izvode iz matičnih knjiga rođenih koje odražavaju njihov autentični rod. Državni dom i Senat odobrili su zakon kojim se ukida raniji zahtev da trans osobe obezbede „dokaz” o operaciji rodnom prilagođavanja pre nego što mogu da zakonski promene rodnu oznaku na ovom ključnom identifikacionom dokumentu. Umesto toga, trans osobe će dobijati potvrdu od lekara koja potvrđuje njihov trans identitet. Predlog zakona sada čeka odobrenje guvernera Havaja. Sprovođenjem ovih zakonskih odredaba u praksi, Havaji će se pridružiti grupi od 6 saveznih država SAD koje su znatno olakšale trans osobama zakonsko i društveno priznavanje.

Oregon SAD¹⁴⁵

Jednaka zaštita je motiv i obrazloženje zakonskih promena u Oregonu. Sastoji se u ukidanju zahteva obavljene operacije za promenu roda u izvodu iz matičnih knjiga (HB 2093) (2013). Nakon usvajanja zakona označenog sa „HB 2093” i njegovog stupanja na snagu 1. januara 2014, transrodne osobe u Oregonu više neće morati da poseduju dokaz o operaciji kako bi promenile oznaku roda u izvodu iz matične knjige rođenih tako da precizno odražava njihov rod. Ranije je zakonom u Oregonu bila propisana prethodna operacija kako bi se promenila oznaka roda u izvodu iz matične knjige rođenih, pa i za one transrodne osobe kojima nije potrebna ili je ne žele ili nisu bile u mogućnosti da pristupe operaciji iz finansijskih, medicinskih ili drugih razloga. Mnoge javne i privatne osiguravajuće kuće odbijale su da pokrivaju troškove rodnog prilagođavanja i srodnih operativnih procedura, stavljajući ih van domašaja i onim pacijentima/kinjama kojima su bile urgentne. Dakle, Oregon je decenijama propisivao transrodnim osobama ukoliko žele da dobiju odgovarajuće izvode iz matične knjige rođenih, obavezu podvrgavanja skupim hirurškim zahvatima, bez obzira na to da li ih žele ili su imale bilo kakve medicinske potrebe za operacijama. Iako se na ovaj zakon dugo čekalo, „HB 2093” usklađuje oregonsko pravo sa dobro uspostavljenim medicinskim standardima. Uz to promoviše i pravednost i ravnopravnost i čini život lakšim za transrodne osobe rođene u Oregonu. Zdravstveno osiguranje od januara 2013 pokriva u potpunosti sve operativne procedure rodnog prilagođavanja, lekove i individualno neophodne prateće tretmane za sva lica koja poseduju zdravstveno psiguranje za zaposlene u javnom sektoru. Operacija rodnog prilagođavanja od 2014 nije više neophodna za promenu rodni oznaka u izvodu iz matične knjige rođenih. U avgustu 2014 zdravstveno osiguranje u Oregonu započelo je

¹⁴⁵ Equal protection: repeal surgery requirement for gender change on birth certificate (hb 2093) (2013), aclu oregon.

pokrivanje troškova hormonske terapije i drugih tretmana povezanih sa postupkom rodnog prilagođavanja. U martu 2015 oregonski parlament je doneo zakon (koji je Senat te države potvrdio u maju a stupio na snagu u avgustu), kojim se zabranjuju tretmani promene seksualne orijentacije i rodnog identiteta (tzv konverzivne terapije), čime je ta država postala treća u SADu u kojoj su takve terapije postale zabranjene. Poslednji korak u tom nizu pravnih promena u korist ljudskih prava transrodnih osoba je odluka oregonskog okružnog suda kojom je omogućena pravna promena rodne oznake u nebinarnu stanovnicima Oregona koje se ne identifikuju ni kao žene ni kao muškarci, što je prva presuda te vrste u SADu. Ova presuda u Oregonu može da predstavlja važan korak ka vladinom priznanju nebinarnih identiteta. Doduše, nije presuda ta koja će u potpunosti rešiti ovo pitanje, ali jeste početak.¹⁴⁶

Vermont SAD¹⁴⁷

Savezna država Vermont je donela izuzetno važan zakon koji se odnosi na promene oznake roda u izvodu iz matične knjige rođenih. Iako neke druge države SAD u praksi dozvoljavaju promenu oznake roda bez dokaza o operaciji, Vermont postaje prva savezna država koja jasno u svom statutu navodi da operacija nije potrebna kako bi se ažurirao nečiji izvod iz matične knjige rođenih.

Rod Ajlend SAD¹⁴⁸

Od 27. oktobra 2014. Rod Ajlend izbacuje zahtev izvršene operacije radi promene roda u izvodu iz matične knjige rođenih transrodnih osoba. Zagovornici/e građanskih sloboda hvale državu Rod Ajlend zbog olakšavanja promene rodni oznake u matičnim knjigama rođenih za transrodne rezidente. Američka unija građanskih sloboda Rod Ajlenda i aktivistička grupa Youth Pride kažu da je Odeljenje za zdravlje uspostavilo nove propise uklanjajući uslov operacije prilagođavanja pola pre promene oznake roda u izvodu iz matične knjige rođenih. Novo pravilo će omogućiti promenu ako lekari potvrde da je osoba prošla kroz hiruršku ili hormonsku terapiju ili drugi odgovarajući tretman, ali je propisima takođe omogućeno da se novi izvodi iz matične knjige rođenih izdaju i bez pomenutih prethodnih tretmana.

¹⁴⁶ Transserbia, 2016, Nebinarni rod sada zakonski priznat u državi Oregon, 13 juni

¹⁴⁷ Mottet Lisa, Transgender rights victory in Vermont, Naitonal LGBTIQQ Task Force.

¹⁴⁸ Associated press, 2014, Rhode Island drops surgery requirement for transgender birth certificate changes, LGBTIQQ Nation, 27 October.

Ilinois SAD¹⁴⁹

Početkom 2017. godine, u Njujorku je zabeleženo da je na stotine trans osoba zakonski promenilo svoj rod, zato što je ova država pojednostavila čitav proces. Skupština američke države Ilinois usvojila je zakonski predlog 25. maja sa 20 glasova više (63 glasova za i 43 protiv) koji omogućava trans osobama da promene rod bez prethodne operacije, uz dozvolu medicinskog stručnjaka. Umesto dokazivanja da su imali operaciju prilagođavanja tela rodnom identitetu, što je trenutno preduslov pod postojećim zakonom, oni će ubuduće prvo morati da potvrde da su prošli kroz određene medicinske tretmane. Ovom merom postojeći zakon je usklađen sa prihvaćenim medicinskim standardima. Inače, 12 drugih saveznih država SAD više ne zahtevaju operacije kao preduslov kod zakonske promene roda trans osoba. Međutim LGBT aktivisti/kinje kažu da vlade država moraju da urade više i prihvate činjenicu da ne žele sve trans osobe operacije, niti sve trans osobe mogu da ih priušte.

Kalifornija SAD¹⁵⁰

Stanovnici Kalifornije koji sada žele da izmene oznaku roda u zvaničnim dokumentima moraju da prilože dokaz da su prošli kroz medicinske tretmane i operacije kojima je njihov fizički izgled izmenjen. Zakon o priznanju roda¹⁵¹, predložen u junu 2017.g. umesto toga će omogućiti ljudima da odaberu rod sa kojim se identifikuju. A pored muškog i ženskog roda, postojaće i treća, nebinarna opcija. Senat te države doneo je zakon kojim će se osobama dozvoliti da odaberu opciju trećeg roda u zvaničnim dokumentima, poput vozačke dozvole ili izvoda iz matične knjige rođenih. Ovaj zakon „omogućiće interseks, transrodnim i nebinarnim osobama da imaju lična dokumenta koje izdaju državni organi i koja pružaju potpuno zakonsko priznanje njihovog preciznog rodnog identiteta.“ To će mnogo značiti ljudima koji svakog dana koriste lična dokumenta koja ne reflektuju ko su oni zapravo. Taj zakon treba bude izglasan od strane skupštine, kao i da ga potpiše guverner te države.

Njujork SAD¹⁵²

U Njujorku je stupila na snagu odluka gradonačelnika po kojoj se ukida podela na ženske i muške toalete. Stanovnici i posetioci Njujorka od sada će moći da koriste toalete koji su u vlasništvu grada prema sopstvenom osećaju

¹⁴⁹ Ilinois 2017: unapređen zakon o rodnom identitetu i ubrzana promena dokumenata, 26 maj. 2017.

¹⁵⁰ Transserbia, 2017, Kalifornija: veliki korak ka zakonskom priznanju nebinarnih osoba, *Tarnsserbia.org*, 6. juni

¹⁵¹ Jackman Josh, 2017, California has taken a huge step towards legally recognising non binary people, *Pink News*, 1. June

¹⁵² Transserbia, 2016, Njujork ukida podelu na muške i ženske toalete, 10. maj

rodnog identiteta, a ne prema polu koji im je pripisan po rođenju. LGBT osobe, kojih u Njujorku ima oko 25.000, veruju da će ovaj potez pomoći u promovisanju njihovih prava. Odluka liberalnog gradonačelnika Bila de Blasija u praksi znači da će transrodna osoba koja se oseća kao žena, iako joj je po rođenju pripisan muški pol, moći da uđe u kabinu za žene. Odluka se odnosi i na javne bazene, garderobe i slična mesta.

*Transrodne osobe u američkoj vojsci*¹⁵³

U julu mesecu 2017.g. odjeknula je vest da američka vojska više neće primati transrodne osobe, niti će dozvoliti da one bilo šta rade u Pentagonu, po odluci američkog predsednika koji je kao razlog je naveo to da armija ne može da snosi teret troškova operacija promene pola i da prisustvo ove populacije remeti red i mir u trupama. To konkretno znači da će iz vojske biti otpuštene sve transrodne osobe kojih, zavisno od izvora, ima između 2.000 i 11.000. Mediji prenose da je šef Bele kuće potpao pod uticaj najkonzervativnijih republikanaca i generala koji su ga ubedili da vojska nije mesto za „socijalne eksperimente nauštrb borbene gotovosti”. Trampov prethodnik, Barak Obama je dozvolio zapošljavanje transrodnih i homoseksualnih osoba dajući vojnicima pravo da slobodno izražavaju svoje seksualno opredeljenje, što je bio napredak u odnosu na raniju politiku skrivanja oličenu u krilatici: „Ne pitaj (za nečiju seksualnu orijentaciju), ne govori (ništa o tome).” Ipak, uradio je to na kraju mandata, ostavljajući nasledniku da mere primeni u praksi. Demokrate su mogle da da takvu odluku donesu mnogo ranije, pre osam godina, posebno kada su imali većinu u Kongresu, tako da bi te promene dosad zaživele i Trampu bi bilo teže da ih poništava. Među negativnim komentarima koji su američke preplavili medije preovlađuju ocene da je sramno što predsednik teretom naziva ljude koji su spremni da poginu za Ameriku, da nema razloga da zdravstveno i fizički spreman borac bude odbačen samo zato što je transrodna osoba, kao i da armija koja je sebi mogla da priušti da na besmisleni birokratiju¹⁵⁴ spiska više novca nego što bilo koja druga armija (osim kineske) potroši na sve svoje potrebe, sada ne može da priušti lečenje ljudi u sopstvenim redovima.

¹⁵³ Stevanović J., 2017, Tramp izbacuje transrodne osobe iz vojske, *Politika*, 27. juli.

¹⁵⁴ Godišnji trošak hirurških zahvata i hormonskih terapija za pripadnike vojske iznosi između dva i osam miliona dolara, dok je budžet Pentagona skoro 600 milijardi dolara. Osim toga vojska na dodatnu administraciju, koju je sam Pentagon označio kao bespotrebnu, potrošila 125 milijardi dolara ili dva ruska vojna budžeta. Ministarstvo odbrane je zaključilo da je to bio bačen novac jer nije imao nikakve veze sa odbranom i drugim poslovima Pentagona.

Argentina

Argentina je legalizovala gej brakove 2010. godine.¹⁵⁵ Dve godine kasnije, parlament je usvojio Zakon o rodnom identitetu, koji dozvoljava transvestitima i transeksualcima da se izjasne o rodnoj pripadnosti onako kako je oni doživljavaju. U Buenos Ajresu je tada, 2012 otvorena srednja škola za transeksualce i transvestite sa ciljem da im pomogne da pokušaju da promene svoje živote steknu nove mogućnosti zarade izvan prostitucije. Smatra se da je 70 odsto transvestita i transeksualaca u toj zemlji uključeno je u prostituciju, čak 85 odsto odustane od školovanja, a njihov prosečan životni vek je 35 godina, zbog nasilja kojem su izloženi i opasnih bolesti koje se prenose seksualnim putem. Škola se zove Moća Selis a ime je dobila po nepismenoj transeksualnoj prostitutki koju su ubili policajci pošto je odbila da im da "novac za zaštitu". Školu finansira država, a oni koji je uspešno završe dobijaju diplome. Plan i program je organizovan tako da se nastava drži po podne.

U Argentini je Zakon o rodnom identitetu usvojen 2012. godine¹⁵⁶ i dve godine kasnije argentinske aktivisti/kinje tvrde da je Argentina trenutno vodeća u svetu kada su u pitanju prava trans* osoba¹⁵⁷, jer im taj zakon omogućava da promene svoj rod pred i službeno jer to žele, a da pre toga ne moraju da prolaze kroz sve zakonske, psihijatrijske i medicinske procedure.¹⁵⁸ Argentinske vlasti nastoje na promenama koje su bitne za demokratsko društvo žele da daleko iza sebe ostavi primere kršenja ljudskih prava iz perioda diktature (1976-1983), i paternalizam katoličke crkve. Nepostojanje medicinskih zahteva, ni operacije, ni hormonskog tretmana, ni dijagnoze, ni psihijatrijskih testova, ni sudsko odobrenje, sve to je tada bila novina i potpuno jedinstvena stvar u svetu. Argentinska Asocijaciju za Transvestite, Transeksualne i Transrodne Osobe, je organizacija koja je pomogla u pisanju nacarta tog zakona u saradnji sa međunarodnom koalicijom aktivističkih grupa koje se zalažu za ukidanje prepreka koje postavljaju zakoni država kada je u pitanju određivanje rodnog identiteta osobe. Međutim, nijedna od ovih grupa nije uspela da pronade

¹⁵⁵ Tanjug, 2013, Otvorena prva škola za transvestite u Argentini, *Telegraf*, 3. novembar 2013.

¹⁵⁶ Zakon o rodnom identitetu koji je 2012. izglasan sa 55 prema 0 u Senatu, poslednji je hrabar potez argentinske vlade kada se radi o društvenim pitanjima. U Argentini je 2010. legalizovan i gej brak čime ova zemlja postaje prva latinoamerička država koja je to uradila.

¹⁵⁷ U vreme donošenja toz zakona 2012, zaista nijedna druga zemlja nije otišla toliko daleko da priznaje rodno samoodređenje. U SAD i Evropi, transrodne osobe moraju da se podvrgnu generalnom zdravstvenom pregledu i pregledu mentalnog zdravlja i da prođu mnoge druge prepreke pre nego što im budu odobrene procedure promene/prilagođavanja pola

¹⁵⁸ Transserbia, 2014, Argentinski zakon o rodnom identitetu: novi svetski standard, 21 avgust

političare/ke koji/e su hteli/e da odu daleko koliko i Argentina. Taj zakon potvrđuje da se od ljudi više neće zahtevati da žive kao muškaraci ili kao žene, niti da menjaju svoje telo na bilo koji način. Zakon kaže da su ljudi ono što oni tvrde da su. Sem što je znatno unapredio položaj transrodnih osoba u Argentini, taj zakon je doveo u pitanje široko rasprostranjene ustajale ideje i predstave o tome šta znači biti muškarac ili žena.

Kolumbija¹⁵⁹

U Kolumbiji se dozvoljava promena roda bez operacija od juna 2015.¹⁶⁰ Vlada Kolumbije je dozvolila transrodnim osobama u ovoj južnoameričkoj zemlji da zakonskim putem promene svoje ime i rod u ličnim kartama i drugim dokumentima, bez prethodnog podvrgavanja operacijama. Ministar pravde Jesid Rejes izjavio je za *El Espectador*, kolumbijske novine, da je notarima i matičarima izdao dekret 5. juna. Ovaj dekret će omogućiti trans osobama da javno zavedu svoj novi rod putem onoga što on naziva „jednostavnom birokratskom transakcijom“ kod notara. Dobiće dokumenta sa svojim novim rodom, pošto kontaktiraju matičnu službu. „Prvi put u istoriji Kolumbije, vlada je na sebe preuzela pitanje javne politike koja trans osobama omogućava da promene rod i da on bude priznat“, izjavio je. „Trans osobe su živele u situaciji stalne nepravde, jer im rod nije bio u skladu sa identitetom navedenim u ličnim dokumentima. Ovo im je stvaralo probleme tokom studiranja, u radu, kretanju, korišćenja zdravstvenih usluga, generalno u svim aspektima ljudske svakodnevice“.

Bolivija¹⁶¹

Ta zemlja je zakonski omogućila trans osobama promenu dokumenata. Tri godine nakon što je bolivijski pokret za prava transrodnih osoba bolivijskoj skupštini predstavio predlog Zakona o rodnom identitetu, koji transseksualnim i transrodnim osobama omogućava promenu imena i roda u ličnim dokumentima – ličnoj karti i izvodu iz matične knjige rođenih, bolivijska vlada je tek krajem 2015. javno stala iza tog zakonskog predloga.¹⁶² Održana je konferencija za štampu 25. novembra 2015. na kojoj je ministarka pravde Virdžinija Velasko izjavila da će zakon sada biti poslat bolivijskoj zakonodavnoj skupštini na odobrenje. „Ministarstvo pravde sarađivalo je sa različitim institucijama na predlogu Zakona o rodnom identitetu, kojim će biti ustanovljena procedura

¹⁵⁹Transserbia, 2015, Kolumbija: Dozvoljava se promena roda bez operacija, 10. jun.

¹⁶⁰ Ibid.

¹⁶¹Transserbia, 2015, Bolivija: istorijska pobeda za trans osobe, 27. novembar.

¹⁶²Transserbia.org, 2015, Bolivija: istorijska pobeda za trans osobe, 27. novembar.

promene podataka – imena i roda – transseksualnih i transrodnih osoba“, rekla je Velasko. „One osobe koje žele da promene rod, mogle su da promene svoje podatke u matičnim službama i to je velika pomoć za sam proces priznavanja identiteta“, dodala je tom prilikom.

Zakon o rodnom identitetu odnosi se na transrodne osobe starije od 18 godina i ima pozitivan uticaj na preko 1500 samoidentifikovanih trans osoba u Boliviji, kako procenjuje nacionalni Trans, Lesbians, Gays and Bisexuals (TLGBT) kolektiv. Ovom događaju prethodila je u oktobru izjava vlade da će podržati novu video kampanju kojom bi se uticalo na povećanje poštovanja starijih LGBT osoba, inače najmarginalizovanije grupe u bolivijskom društvu. Ipak, prilikom predstavljanja Zakona o rodnom identitetu ministarka je dodala da se ovaj zakon ne odnosi na sklapanje braka istopolnih osoba, dodajući da je pitanje rodnog identiteta sasvim drugo pitanje, koje zahteva drugačiju diskusiju. Prema podacima prikupljenim od strane različitih organizacija za prava trans osoba, 1085 osoba u Boliviji zahteva donošenje ovog zakona, tvrdeći da su bili/e diskriminisani/e, posebno od strane zdravstvenog sistema kada im je bila neophodna medicinska pomoć. Diskriminacija zasnovana na seksualnoj orijentaciji i/ili rodnom identitetu, zabranjena je bolivijskim ustavom 2009. godine. Međutim, mnoge osobe iz bolivijske LGBTQ zajednice tvrde da se zakon retko primenjuje i da su diskriminacija i nasilje nad zajednicom veliki. Izveštaj iz 2014. sadrži podatak da je u protekloj deceniji zabeleženo najmanje 55 slučajeva ubistva LGBT osoba u Boliviji, od kojih je 11 trans. Na osnovu istog izveštaja, policija je verbalno, psihički ili fizički maltretirala 80% onih koji su učestvovali u istraživanju.

Meksiko¹⁶³

Statut Meksiko Sitija koji omogućava trans osobama da zakonski promene rod bez sudskog naloga, stupio je na snagu početkom 2016 godine, a maja meseca te godine, meksički predsednik Enrike Penja Nieto potpisao je ustavnu reformu kojom se otvara put istopolnom braku i pravima transrodnih osoba u ovoj zemlji. Ova inicijativa omogućiće transrodnim osobama Meksika da promene oznaku roda u svojim izvodima iz matične knjige rođenih, tako da bude u skladu sa njihovim rodnim identitetom¹⁶⁴.

Dan suknji. Učenici/e Escuela Nacional Preparatoria 6, elitne srednje škole u Kojoaki u Meksiku, su tradicionalno proslavili „Dan suknji“ (*Skirt Day*). Iako se radi samo o jednoj privatnoj srednjoškolskoj obrazovnoj instituciji, ovo je jedan od onih mogućih, prvih koraka ka većoj toleranciji

¹⁶³ Barron Alicia, 2015, BOYS WEAR SKIRTS TO SCHOOL IN MEXICO CITY TO CHALLENGE GENDER ROLES, FLAMA, 25 NOVEMBER.

¹⁶⁴ Transserbia.org, 2016, Meksiko: obezbeđena promena oznake roda za trans osobe u skladu sa rodnim identitetom, 18. maj.

različitih rodni identiteta. Naime, svake godine se obeležava taj dan kao način da se umanjí rigidnost binarne podele rodni uloga i da se učenici priviknu na rodne različitosti u pogledu odeće, mode i izgleda.¹⁶⁵ Dan suknji obeležen je 20. novembra 2015. Koncept je jednostavan: momci nose suknje ili haljine, a devojke nose pantalone, „muške” košulje i kravate. Time se relativizuju zahtevi društva koji nameću šta dečak i devojčica treba da nose, kako da izgledaju i da se ponašaju. „Svake godine, svaki momak u mojoj srednjoj školi u Meksiku nosi suknju/haljinu, a svaka devojka nosi pantalone i kravatu”, rekao je Huan, jedan od učenika. On kaže da škola želi da podstakne decu da steknu dodatno razumevanje rodne ravnopravnosti, ali i da se bore protiv rigidno nametnutih rodni uloga u društvu i iskorene seksizam i homofobiju. „To je pokret za podršku rodnoj ravnopravnosti i za prihvatanje različitih rodni uloga u društvu”, objasnio je on. Pohvalio se da je njegova škola progresivna privatna obrazovna institucija, rasno tolerantna sredina i da vršnjačko nasilje među učenicima/ama gotovo ne postoji.

Portoriko¹⁶⁶

Portorikansko Ministarstvo prosvete obavezuje sve učenike/ce da u školi nose uniforme,¹⁶⁷ ali u nameri da umanjí rigidnost binarne rodne podele, 12. oktobra 2015, donelo je nova pravila u skladu sa kojima učenici bilo kog pola mogu da se odluče da li će kao obaveznu uniformu u školi nositi suknju ili pantalone, bez rizika da budu kažnjeni. Time se želelo postizanje veće inkluzivnosti lezbejki, gejeva, i trans učenika/ca u proces nastave i školske zajednice. Naravno, nova pravila se ne odnose samo na LGBT osobe već i na svaku učenicu/učenika koje se odluče da nose suknje ili pantalone, bez obzira na svoj pol, pri čemu se zabranjuje nastavnom osoblju da protiv njih preduzima disciplinske mere.

Urugvaj¹⁶⁸

U Urugvaju ima oko 873 osobe koje se identifikuju kao trans. Popis stanovnika iz 2016. pokazao je da od tih 873 osobe, 75 procenata nije završilo srednju školu. Skreće pažnju i podatak da je 25% njih bilo odbačeno od strane

¹⁶⁵ Williams Joe, 2015, School celebrates annual “skirt day” to promote gender diversity, Pink News, 23 November.

¹⁶⁶ Duffy Nick, 2015, Boys can now wear skirts to school in Puerto Rico, Pink News. 12. october.

¹⁶⁷ Samo sa jednim izuzetkom koji se može opravdati medicinskim razlozima.

¹⁶⁸ Transserbia, 2017, Urugvaj: platiti odštetu trans osobama, Transserbia.org, 16. avgust

<https://www.transserbia.org/vesti/1273-urugvaj-platiti-odstetu-trans-osobama>

svojih porodica. Vlada Urugvaja planira da uvede izmene u zakonima koji se tiču trans osoba. Jedna od tih izmena uključuje i davanje penzije onima koji su bili/e loše tretirani/e u prošlosti, jer kako se obrazlaže, trans osobe su kroz istoriju bile žrtve stigme, diskriminacije i nasilja, zbog čega im je bilo onemogućeno da koriste svoja ljudska prava. Najavljuje se osnivanje penzionog fonda za trans osobe rođene nakon 1975. godine, kao kompenzaciju za loše ophođenje koje su doživele od strane prethodnih vlada. Trans osobe predstavljaju jednu ranjivu skupinu, a policija i država su zatvarale i mučile trans osobe tokom diktature 70ih i 80ih godina prošlog veka, i s takvim taktikama se nastavilo i u demokratskom društvu. Urugvaj je dekriminalizovao homoseksualnost još 1934, i otad i ima i jednak uzrast zakonitog pristanka na seksualne odnose. Antidiskriminacioni zakoni uvedeni su 2003, a 2008. godine istopolne zajednice su legalizovane, da bi istopolni brak usledio 2013. Neki od ponuđenih novih zakona uključuju mogućnost postojanja školarina za trans osobe i motivisanje afirmativne akcije. Ovi modeli zakona takođe uređuju i mogućnost promene ličnog imena i oznake roda u zvaničnim dokumentima, a bez odobrenja sudije.

AZIJA

Pakistan¹⁶⁹

Pakistanski transvestiti su 2009. službeno dobili posebnu rodnu oznaku. Vrhovni sud Pakistana naredio je vlastima da omoguće transvestitima i evnusima da se identifikuju kao poseban rod, što čini deo pokreta da se osiguraju njihova prava.

Poznati/e pod terminom „Hidžra” u konzervativnom muslimanskom Pakistanu, transvestiti, evnusi i hermafroditi su generalno izbegavani od strane društva. Hidžri se boje ali ih i sažaljevaju u Pakistanu. Boje ih se zbog njihove navodne sposobnosti da mogu baciti prokletstvo na ljude, a žale ih jer je široko rasprostranjeno uverenje da su oni otpadnici dece Alaha. Broj hidžri u Pakistanu nije poznat, ali lideri zajednice procenjuju da ih je oko 300.000. U junu 2009. Vrhovni sud je naredio vladi da osnuje komisiju koja će sprovesti popis hidžri. Oni često žive zajedno u sirotinjskim zajednicama i preživljavaju prosjačenjem i plešući na karnevalima i svadbama. Neki/e su takođe uključeni u prostituciju.

Iftikar Čodri, predsedavajući član Vrhovnog suda Pakistana, naredio je vladi da da lične karte članovima zajednice koje pokazuju različit rod i da preduzme korake kako bi se osigurale protiv zlostavljanja. „Vladina registracija je usmerena na uključivanje posebne kolone u ličnim kartama koje ih prikazuju kao hidžre”, rekao je Mohamad Aslam Khaki, advokat hidžri Reuters-u. „Na taj način smatra se da će dobiti poseban identitet i da će im to pomoći u ostvarivanju njihovih prava”. Udruženje hidžri pozdravilo je naredbu rekavši da će to olakšati njihove patnje. „Ovo je prvi put u 62-godišnjoj istoriji Pakistana da se ovakvi koraci preduzimaju za našu dobrobit”, kazao je predsednik udruženja, koji sebe identifikuje po imenu Bobi Almas. „To je veliki korak ka davanju poštovanja i identiteta u društvu. Mi polako zadobijamo poštovanje u društvu. Sada ljudi prepoznaju da smo i mi ljudska bića”.

Khaki kaže da je sud naložio vladi da razvije mehanizam kako bi se osiguralo da hidžre ne budu maltretirane i da se preduzmu koraci kojima će se osigurati njihova nasledna prava. Hidžrama se često uskraćuju mesta u školama ili u bolnicama dok vlasnici stanova često odbijaju da im iznajme ili prodaju imovinu. Njihove porodice im često uskraćuju pravo na fer udeo kod nasleđivanja imovine.

Transrodne osobe u Pakistanu¹⁷⁰, konzervativnoj muslimanskoj zemlji, suočene su sa nasiljem i diskriminacijom. Prošle godine (2016) jedna trans žena

¹⁶⁹ Haider Zeeshan, 2009, Pakistan's transvestites to get distinct gender, *Lifestyle*, 23. December.

je ubijena prilikom napada pošto nije pristala na seksualni odnos sa napadačem. Ipak, zabrana diskriminacije postoji i Ustav Pakistana eksplicitno obezbeđuje, između ostalog, osnovna prava na slobodan život (Član 9), jednakost građana/ki (Član 25), i nepovredivost dostojanstva, zaštitu obrazovnih institucija, zaštitu imovine, i zaštitu od diskriminacije.“ Na osnovu tih ustavnih odredaba upućena je peticija kojom se, u skladu sa Ustavom, zahteva bolji tretman trans osoba. Njena peticija predstavljala je apel pakistanskim vlastima da obezbede bolju zaštitu trans osobama u svetlu sve većeg broja napada i eskaliranja nasilja. Nakon peticije, vlada je pristala na preispitivanje prava trans osoba.

Od tad je Pakistan napravio male korake na bolje uključujući tu i odluku da se trans osobe uključe u popis stanovništva po prvi put. Početkom 2017.g., načinjen je još jedan od tih koraka poboljšanja položaja trans osoba, počelo je sa izdavanjem pasoša za “treći rod” koji su dostupni trans i osobama koje se rodno ne određuju. U takvim, rodno neutralnim pasošima na mestu za rod osobe vlasnice pasoša stoji „X“. Za sada postoji u svetu samo nekoliko zemalja koje transrodnim osobama izdaju takve, rodno neutralne pasoše, Indija, Nepal, Nemačka i Novi Zeland – a uskoro će im se pridružiti i Kanada. Iako je pakistanska zajednica trans osoba veoma zahvalna vladi na rodno neutralnim pasošima, ipak ukazuju na sledeći problem, a to je da niz zemalja u svetu ne priznaje takve pasoše, npr. Saudijska Arabija ne priznaje ni trans rodni identitet, ni rodno neutralne pasoše, niti im dozvoljavaju ulazak u zemlju za umru ili hadž.¹⁷¹

Zakon o zaštiti prava transrodnih osoba predstavljen je u avgustu 2017.g. u donjem domu. U obrazloženju zakona navedeno je da postoji potreba da se sačuvaju prava transrodnih osoba jednako kao i prava ostalih građana/ki ove zemlje, jer su oni jedna od najmarginalizovanijih i obespravljenijih zajednica u zemlji. Suočene su sa problemima kao što društveno isključivanje, diskriminacija, odusustvo zaštite u porodici, zajednici i čitavom društvu.

Južna Koreja¹⁷²

Značajna odluka za južnokorejske transrodne osobe doneta je 15. marta 2013. Odlukom suda, operacija menjanja genitalija više nije potrebna kako bi se

¹⁷⁰ Transserbia, 2017, Pakistan: zakon koji će štititi trans osobe, Transserbia.com. 12. avgust

<https://www.transserbia.org/vesti/1270-pakistan-zakon-koji-ce-stititi-trans-osobe>

¹⁷¹ McCormick Joseph Patrick, 2017, Bill aims to protect trans people in Pakistan, PinkNews, 10. August

<http://www.pinknews.co.uk/2017/08/10/bill-aims-to-protect-trans-people-in-pakistan/>

¹⁷² Um Ji-won, Park Hyun-jung, 2013, Landmark legal ruling for South Korean transgenders, The Han Kyoreh, 15 March

promenio nečiji pravni polni status. Sud je presudio 15. marta da transrodne osobe mogu promeniti svoj pravni polni status bez izlaganja genitalnoj operaciji.

Okružni sud zapadnog Seula presudio je u korist prihvatanja zahteva pet „žensko-u-muško“ transrodnih osoba da imaju pravo na izmenu u porodičnom registru da se klasifikuju kao muškarci. Nijedan od njih nije prošao kroz operaciju kojom bi se hirurški menjali polni organi. Petorka je podnela zahtev u decembru, tvrdeći da zahtev za operacijom kojom bi se prilagodili promenjenom polnom statusu predstavlja glavnu prepreku za odobrenja i krši duh pravnog sistema polne modifikacije, što se garantuje ustavnim pravima transrodnih osoba.

Jedan od te petorice, identifikovan početnim inicijalom „K“, rođen je u ženskom telu, ali je počeo da se identifikuje kao muško kad je bio tinejdžer. Devedesetih godina 20. veka podvrgao se operaciji uklanjanja grudi i materice i počeo sa uzimanjem muških hormona, što utiče da ima jaku bradu, duboki glas i snažnu telesnu građu. On je živio sa svojom suprugom u protekle dve decenije, ali nije prošao kroz završni korak promene pola koja se naziva operacijom na genitalijama. Ne samo da je procedura opasna, sa visokim rizikom da će zahtevati više operacija, već i sa troškovima koji se mere desetinama hiljada dolara.

K. izgleda kao običan muškarac, ali njegov rezidentni matični broj počinje sa „2“, što ukazuje na pravni ženski status (Muški broj počinje sa 1). On ne može da radi u firmama koje zahtevaju profesionalnu istoriju karijere sa matičnim brojem, pa se bavi isporukama i drugim privremenim poslovima. Kad je u prošlosti odlazio u bolnice i vladine kancelarije, zaposleni bi videvši njegovu ličnu kartu rekli: „Ovo ne možeš biti ti“. Pravo na glasanje ne dolazi u obzir. Zbog svega toga on i njegova supruga nisu ni podneli prijavu za brak.

K. i drugi poput njega završili su ostavljeni na vetrometini čak i nakon što je Vrhovni sud presudio 2006. godine da transrodne osobe mogu izmeniti svoj pravni polni status. Prema smernicama za odobrenje suda, osobe moraju imati „spoljašnje genitalije pola suprotnog“ od svojih bioloških.

Prema Asocijaciji za pravno istraživanje seksualne orijentacije i rodnog identiteta, organizacije advokata i aktivista za ljudska prava seksualnih manjina, nije poznato da neka zemlja, osim Japana, zahteva genitalnu operaciju kao uslov za promenu nečijeg pravnog statusa pola. Zemlje poput Velike Britanije, Nemačke, Španije i Argentine čak i ne zahtevaju operaciju za uklanjanje reproduktivnih sposobnosti. Američka federalna vlada ne zahteva nikakve operacije za sve promene polnog statusa u pasošima i imigracionim dokumentima.

Prošlog januara, Svetska asocijacija profesionalaca za transrodno zdravlje poslala je mišljenje Okružnom sudu u Seulu tvrdeći da genitalne operacije ne bi trebalo da budu uslov, jer nisu medicinski neophodne i

predstavljaju tešku proceduru sa jakim rizikom od neželjenih efekata i drugih negativnih posledica.

Čuvši vest da je zahtev odobren, uzbuđeni K. je rekao da je to „gotovo revolucionarno za pripadnike seksualnih manjina poput nas”. „Čim promenim pol u mojoj porodičnoj registraciji, prva stvar koju ću učiniti je prijava braka mene i moje supruge”, dodao je on.

Bangladeš¹⁷³

Hidžre su priznate kao treći rod u Bangladešu. Premijer Bangladeša Šiek Hasina objavio je na sastanku kabineta 11. novembra 2013. dodatak treće opcije rodnog identiteta, „Hidžra” na službenim dokumentima koje izdaje grad. Hidžre, koje su obično osobe rođene kao muškarci, a „usvoje” žensku odeću i rodni identitet, imaju dugu istoriju u pisanoj istoriji u Južnoj Aziji – još od vremena kada je napisana Kama Sutra, u kojoj se pominje „*third natured male*”. Hidžre dovode u pitanje zapadne predstave pola i roda. Većina njih rađa se kao muškarci iako neki mogu biti interseks ili su imali/e operacije, a većina sebe ne vidi niti kao muškarce niti kao žene.

Nova politika vlade Bangladeša, najavila je 11. novembra da će hidžrama osigurati pravo da se izjašnjavaju na svim službenim dokumentima, uključujući i pasoše, kao zasebni i poseban rod različit od binarnog merila. Novi zakon je kreiran s namerom rešavanja diskriminacije sa kojom se suočavaju hidžre u vezi sa javnim službama. „Postoji najmanje 10.000 hidžri u Bangladešu”, rekao je sekretar vlade Muhamad Mušaraf Hosain Buijan. „Njima se uskraćuju prava u različitim sektorima, uključujući obrazovanje, zdravstvo i stanovanje zato što pripadaju marginalnoj grupi”.

Ova odluka dolazi samo dan nakon što je Centar za zdravlje, pravo, etiku i tehnologiju na Jindal Global Pravnom fakultetu organizovao dvodnevni okrugli sto, 9-10. novembra, na temu „Ljudska prava transrodnih osoba, hidžri i drugih „nenormiranih” rodni grupa u Indiji.

Raspravi su prisustvovali učesnici iz sedamnaest zemalja, uključujući i Nepal i Pakistan, koji su razgovarali o pravnim i društvenim barijerama sa kojima se suočavaju transrodne osobe, hidžre i „van normativne” (one koje nisu priznate zakonom) rodne grupe u Indiji.

Dok nova rodna opcija u Bangladešu označava početak promene u odnosu prema queer zajednici grada, još uvek su na snazi određeni zastareli zakoni, kao što je član 377, nasleđe britanske vladavine, koji se odnosi na dobrovoljni homoseksualni akt kao „telesni odnos protivan zakonima prirode” koji se može kazniti doživotnim zatvorom.

¹⁷³ Lucien Mae, 2013, Hijras recognized as third gender in Bangladesh, FourTwoNine, 14. November.

Tajvan¹⁷⁴

Tajvan je 27. decembra 2014. uklonio postojanja operacije rodnog prilagođavanja trans osoba kao preduslov zakonskog priznavanja njihove rodne pripadnosti. S tajvanskom odlukom, broj zemalja u svetu koje ne zahtevaju dokaz operacije za promenu zakonskog roda, sada je tajvansko Ministarstvo unutrašnjih poslova objavilo je da trans osobe više neće morati da se podvrgavaju operaciji i opsežnim mentalnim procenama, pre nego što će njihov rod biti zakonski priznat, javlja Taipei Times.

Odluka poništava administrativno naređenje iz 2008. godine koje se smatra diskriminatornim od strane mnogih trans branilaca/braniteljki koje je zabranjivalo promenu rodne oznake pre evaluacije dva psihijatra i uklanjanja organa označenih kao „rodno specifični.” Tajvan se sada pridružuje sve većem broj zemalja u svetu koje priznaju da je prisiljavanje trans osoba da biraju između rodnog priznavanja i potencijalne sterilizacije kršenje ljudskih prava. Tajvanski zagovornici/ce su dugo tvrdili da svi građani treba da budu u mogućnosti da samostalno identifikuju vlastiti rod, prema Tajmsu. U decembru 2013. godine, Ministarstvo zdravlja i socijalne zaštite složilo se, preporučujući Ministarstvu unutrašnjih poslova da trans osobe ne treba da se suočavaju sa bilo kakvim medicinskim zahtevima kako bi njihov rod bio pravno priznat.

Iako prvobitno prijavljena kao zvanična politika, ova odluka, koja je zapravo revolucionarna, jer većina zemalja u svetu još uvek zahteva barem lekarsku potvrdu da je osoba transrodna, ona nikada nije bila usvojena od strane Ministarstva unutrašnjih poslova, napominje *Gay Star News*. Umesto toga, Ministarstvo unutrašnjih poslova najavilo je da će raditi sa Ministarstvom zdravlja i socijalne zaštite kako bi se došlo do alternativnih kriterijuma.

Indija¹⁷⁵

Indijski sud priznao je transrodne osobe kao treći rod 15. aprila 2014. Vrhovni sud u Indiji je priznao transrodne osobe kao treći rod, u jednoj značajnoj odluci. „To je pravo svakog ljudskog bića da izabere svoj rod”, rečeno je kod davanja prava onima koji sebe ne identifikuju ni kao muškarca ni kao ženu. Vladi je naređeno da pruži transrodnim osobama kvote kod zapošljavanja i obrazovanja u skladu s drugim manjinama, kao i kod ključnih pogodnosti. Prema jednoj proceni, Indija ima oko dva miliona transrodnih osoba.

¹⁷⁴ Keellaway Mitch, 2014, Taiwan Removes Surgical Barriers, The Advocate, 27 December.

¹⁷⁵ Yogita Limaye, 2014, India court recognises transgender people as third gender, BBC News, 15. April.

U Indiji hidžra je zajednički termin koji se koristi za opisivanje transrodnih osoba, transseksualaca, krosdresera, evnuha i transvestita. Aktivisti/kinje kažu da žive na marginama društva, često u siromaštvu, izopšteni zbog svog rodnog identiteta. Većina ih zarađuje za život pevanjem, plesom, prosjačenjem i prostitucijom. Grupe za ljudska prava kažu da se često suočavaju sa ogromnom diskriminacijom i da ponekad bolnice odbijaju da ih prime. Oni/e su bili prisiljeni da izaberu bilo muški ili ženski rod u većini javnih oblasti. „*Proud Indian*” – „Priznavanje transrodnih osoba kao trećeg roda nije društveno ili medicinsko pitanje, već je pitanje ljudskih prava”, rekao je sudija KS Radakrišnan, koji je bio na čelu dvojice sudija Vrhovnog suda.

„Transrodne osobe su građani/ke Indije”, i njima moraju biti „pružene jednake mogućnosti za razvitak”, rekao je sud. „Duh Ustava je da pruža jednake mogućnosti da se svaki građanin/ka razvija i ostvaruje svoj potencijal, bez obzira na kastu, veru ili rod”. Sudije su zatražile od vlade da se s njima postupa na isti način kao i sa drugim manjinama koje su zvanično kategorisane kao „društveno i ekonomski unazađene” i da im se omoguće kvote pri zapošljavanju i obrazovanju. U 2009. godini, u Indiji je izborna komisija preduzela prvi korak dopuštajući transrodnim osobama da biraju svoj rod kao „drugo” na glasačkom listiću. Međutim, Indija nije prva zemlja koja je priznala treći rod. Nepal je prepoznao treći rod već 2007. godine kada je Vrhovni sud naredio vladi da ukine sve zakone koji diskriminišu na temelju seksualne orijentacije ili rodnog identiteta. Bangladeš je 2013. priznao treći rod.

Osobe trećeg roda igrale su istaknutu ulogu u indijskoj kulturi i nekada su tretirane s velikim poštovanjem. Spominju se u drevnim hindu spisima a o njima se pisalo u najvećim epovima Ramajana i Mahabharata. U srednjevekovnoj Indiji imali su istaknutu ulogu u kraljevskim sudovima Mughal careva i nekih hinduističkih vladara. Mnogi od njih uspjeli su da zauzmu moćne pozicije. Njihov pad u nemilost započeo je u 18. veku za vreme britanske kolonijalne vladavine kada je Krivični plemenski zakon iz 1871. godine kategorisao celu transrodnu zajednicu kao „kriminalce” koji su „zavisni” od činjenja teških krivičnih dela. Hapšeni/e su za oblačenje u žensku odeću ili ples i sviranje muzike na javnim mestima, kao i za upuštanje u gay seks. Nakon nezavisnosti, zakon je ukinut 1949. godine, ali se nepoverenje u transrodnu zajednicu nastavilo. Čak i danas, oni/e ostaju društveno isključeni, žive na marginama društva, u getoiziranim zajednicama, maltretirani od strane policije i zlostavljani od strane javnosti. Većina preživljava pevajući i plešući na svadbama ili proslavama rođenja deteta, dok su mnoge transrodne osobe egzistencijalno zavisne od prosjačenja i prostitucije.

Nepal¹⁷⁶

Vest iz Nepala je da ta država službeno priznaje treći rod. Naime, Nepal je 7. januara 2015. objavio plan o priznavanju kategorije trećeg roda i dodavanja takve oznake u pasošima, nakon odluke Vrhovnog suda te zemlje o priznavanju trećeg roda. „Promenili smo propise u vezi sa izdavanjem pasoša i dodaćemo kategoriju trećeg roda za one osobe koje ne žele da se identifikuju kao muškarci ili žene“, rekao je Lok Bahadur Tapa, predsednik vladinog ureda za pasoše, javlja Rojters. Nepal se na taj način pridružio zemljama koje priznaju treći rod u zvaničnim dokumentima, uključujući tu i Indiju. Državljanke/Australije i Novog Zelanda takođe mogu da se odluče za jedan od tri roda u svojim pasošima – muški, ženski ili neodređeni, koji se označava sa „x“. „Čim korektna identifikacija bude formalizovana, mnogi drugi oblici sistemske diskriminacije će izbledeti, a osobe trećeg roda imajuće pristup obrazovanju, moći će da apliciraju za posao, započnu sopstveni biznis, putuju i poseduju imovinu na svoje ime“.

Vijetnam¹⁷⁷

Vijetnam se smatra jednom od najprogresivnijih država u Aziji u pogledu prava LGBT osoba, tako da ne iznenađuje i prvi korak u priznavanju prava transrodnih osoba. Naime, novi reformisani Građanski zakon koji je stupio na snagu januara 2017, po prvi put je dozvolio osobama koje su imale operacije prilagođavanja pola da budu i službeno registrovane u svom novom rodu, što je svakako korak napred kada je u pitanju zaštita prava trans osoba¹⁷⁸. Ipak, cela situacija je daleko od dobro uređene¹⁷⁹. Problem je što je prema vladinom dekretu iz 2008, operacija prilagođavanja pola striktno ograničena na one bez kompletno formiranih genitalija i one koji imaju i muške i ženske, odnosno neodređene genitalije – interseks osobe, a i te operacije mogu da se obavljaju samo u nekoliko za to određenih bolnica tako da vijetnamski transrodni građani odlaze u susedne zemlje radi takve operacije. Ostaje tek da se vidi da li će novi Građanski zakon olakšati transrodnim osobama pristup zdravstvenim uslugama. Prema medijskim izveštajima iz prošle godine, zvaničnici procenjuju da u Vijetnamu ima oko 500.000 osoba širom zemlje čiji rod dobijen (pripisan im) po rođenju nije u skladu sa njihovim rodnim identitetom.

¹⁷⁶ Wee Darren, 2015, Nepal: Priznaje se treći rod, Gay Star News, 8. January. Gayten Transserbia, 2015, Priznaje se treći rod.

¹⁷⁷ Vijetnamski zakon priznaće transrodne osobe, 2016, Transerbia, org. 21. decembar

¹⁷⁸ Hujn Min Tao, LGBT aktivista kaže: „Transrodne osobe više neće biti odbačene u školi i na poslu. Moći će da žive onako kako žele.“

¹⁷⁹ Zabrana istopolnih brakova je ukinuta 2015. godine, međutim vlada još uvek nije ponudila istopolnim parovima pravo zakonsko priznanje bračne zajednice.

Kina¹⁸⁰

U februaru 2017. objavljena je vest da je sedamdesetdvogodišnji penzioner iz Pekinga prošao operaciju prilagođavanja pola i time se ostvario kao žena. Pre operacije Sin Jue je morao da prođe niz testova i odgovori na više od hiljadu pitanja kako bi lekari bili sigurni da on zaista želi da promeni pol. Pacijent je rekao da se kao dete često oblačio kao devojčica. On se oženio 1970, a tri godine kasnije sa svojom ženom dobio je ćerku. Par se razveo 2000. godine. Bivša žena Sin Juea Len Žui rekla je da je u potpunosti podržala bivšeg muža u njegovoj nameri da promeni pol shvatajući njegovu njegovu tranziciju kao prelazak od muža do njenog bliskog prijatelja, a njihov odnosi sada su takvi kao da su sestre. Operacija vaginoplastike i ugrađivanja implanata u grudi izvršena je u gradu Hejdžou u provinciji Guangdongu na jugu Kine.

¹⁸⁰ Sputnjik, 2017, 72-godišnji penzioner iz Kine promenio pol, B92, 17. februar

OKEANIJA

Australija¹⁸¹

U toj zemlji su uveli pasoše za X pol 15. septembra 2011. Osobe koje se ne identifikuju kao muškarci ili žene postigli su formalno pravno priznanje u Australiji po prvi put, pošto je sud Novog Južnog Velsa odbacio presudu po kojoj svi moraju biti zavedeni kao muškarci ili žene u matičnoj knjizi rođenih, matičnoj knjizi venčanih i matičnoj knjizi umrlih. Interseksualci, ili dvopolne osobe koje biološki nisu sasvim ni muškarci ni žene, ubuduće će moći da navedu svoj pol u pasošu kao „X”. Osobe koje pripadaju transrodnim grupama, čija se percepcija sopstvenog pola ne podudara sa njihovim biološkim polom, moći će da odluče da li su muško ili žensko, uz lekarsku potvrdu o njihovom izboru. Transseksualci ne mogu da izaberu „X” rubriku u pasošu. Uvođenje rubrike „X” je važno, jer postoje ljudi koji su genetski neodređeni i kojima je verovatno pol arbitrarno određen na rođenju. Ovaj amandman čini život lakšim i znatno smanjuje administrativni teret za seksualno i polno različite ljude koji žele da imaju pasoš koji odražava njihov pol i njihovu fizičku pojavu.

Australija zakonski priznaje osobe koje se rodno ne određuju 4. juna 2013.¹⁸² U ovoj značajnoj odluci sa veoma značajnim implikacijama za hiljade interseks, androginih i osoba koje se rodno ne određuju širom Australije, sud je 4. juna 2013. potvrdio i prihvatio žalbu sidnejskog aktiviste Norija, protiv odluke Administrativnog tribunala, po kojoj sve osobe moraju zvanično biti registrovane kao muškarci („M”) ili žene („Ž”). Iako se ova odluka odnosi jedino na one poput Nori koji su prošli kroz proceduru potvrde pola (ranije poznatu kao „operacija promene pola”), ona otvara mogućnosti i za mnoge druge, uključujući tu i bebe koje su rođene sa neodređenim/nerazvijenim genitalijama, kao i na osobe koje se ne identifikuju kao muškarci ili žene, iako imaju muške ili ženske fizičke osobine. „Ovo je prva odluka kojom se priznaje činjenica da pol nije binarna kategorija – da ne postoji samo muški i ženski – i da to treba da priznamo zakonom i u zakonskim dokumentima omogućimo i tu opciju“.

Vrhovni sud Australije¹⁸³ je 2. aprila 2014. doneo presudu prema kojoj osoba zakonski ne mora da se vodi ni kao muškarac ni kao žena, već kao osoba „neutralnog pola”, čime je okončana duga kampanja boraca za polnu ravnopravnost u toj zemlji.

¹⁸¹ Beta, 2011, Australijanci uvide pasoše za X pol, B92, 15. septembar.

¹⁸² Bibby Paul, 2013, Australija zakonski priznaje osobe koje se rodno ne određuju, *The Sunday Morning Herald*, 4. jun.

¹⁸³ Transserbia, 2014, Australija priznala „neutralni pol“, *Transserbia*, 4. juni

*Australija 2016*¹⁸⁴

Vlada države južne Australije je usvojila zakon kojim se ukida obaveza operacije prilagođavanja pola za izmenu izvoda iz matične knjige rođenih, 4. avgusta 2016.

Osamnaestog avgusta 2016, državni pravobranilac države Viktorija predstavio je u državnom parlamentu amandman na zakon o rođenjima, smrtima i venčanjima. Zakonom „se ukida obaveza da se osobe podvrgnu operaciji prilagođavanja pola/potvrde roda, pre nego što se prijave za dobijanje novog izvoda iz matične knjige rođenih.“ Takođe, od parova se više neće zahtevati da se razvedu, ukoliko jedno od njih promeni oznaku pola na svom izvodu iz matične knjige rođenih. Trenutno nema potrebe za razvodom kako bi se izbeglo stvaranje istopolnog braka, koji zakonom nije dozvoljen u Australiji, prema federalnom zakonu o braku. Ukoliko ovaj zakon bude izglasan u parlamentu, omogućiće odraslim kandidatima da „odaberu oznaku pola, odnosno pol u svom izvodu iz matične knjige rođenih kao muški, ženski ili drugačiji odnosno nebinarni.“ Neće im biti potrebno mišljenje i potvrda lekara – umesto toga, „svaka osoba starija od 18 godina, moraće da da izjavu i priloži izjavu odrasle osobe koja potvrđuje tu izjavu, a koja osobu poznaje barem 12 meseci, kako bi mogla da aplicira za promenu oznake pola.“

Novi Zeland¹⁸⁵

Pasoši sa „X” oznakom pola, gde „X” znači „neodređen/neoznačen” dostupni su od decembra 2012. Oni su prvobitno uvedeni za osobe koje prolaze kroz tranziciju. Šta je potrebno da biste se prijavili za pasoš u svom željenom polu / rodnom identitetu? Treba da popunite obrazac New Adults za prijavu; da popunite zakonsku deklaraciju koja pokazuje pol/rodni identitet koji želite da se prikazuju u pasošu (M, Ž ili X); koliko dugo „održavate” svoj trenutni pol/rodni identitet. Kandidati/kinje moraju ispunjavati sve druge uobičajene zahteve za pasoš. X označava mesto na pasošu za transrodne putnike.

Petog decembra 2012. mala transrodna zajednica Novog Zelanda¹⁸⁶ slavila je promenu koja omogućava ljudima da promene svoj pol u pasošima prostom izjavom. Promena, koja je stupila na snagu bez javnog objavljivanja, omogućava osobama da iskažu svoj pol kao muški, ženski ili „X”, bez potrebe da promene svoje podatke u matičnim knjigama rođenih ili državljanstva. U

¹⁸⁴ Transserbia, 2016, Australija: zakonom ukinuti prepreke promeni oznake pola u dokumentima, 25 avgust

¹⁸⁵ Te Mata Ururhenua, Identity and Passports, Information about Changing Sex / Gender Identity.

¹⁰⁵ Simon Collins 2012, X marks the spot on passport for transgender travellers, *NZ Herald*, 5. December.

izveštaju Komisije za ljudska prava iz 2008. godine preporučeno je da osobe imaju pravo da promene svoj pol u pasošima i drugim dokumentima. Zakon je promenjen 2009. godine kako bi se omogućila promena od muškog ka ženskom ili obrnuto izjavom pred Porodičnim sudom, a promena bilo kog pola u „X” putem zakonske izjave. Izjava Porodičnog suda je i dalje potrebna za muško/žensko polnu promenu u dokumentima o državljanstvu, ali se i ova politika razmatra.

Portparol Kancelarije za pasoše rekao je da potpune promene polne oznake u pasošu sada mogu biti učinjene zakonskom izjavom u kojoj se navodi željeni pol ili rodni identitet kao i koliko dugo osoba ima taj identitet

POSEBNI DEO

Inkluzivnost i nediskriminativnost sporta

Zahtev da sport dosledno bude inkluzivan i nediskriminativan doveo je na početku druge dekade 21. veka do uključivanja transpolnih osoba u sportske aktivnosti, od nivoa koledžskog sporta do olimpijskih igara. Mogu se identifikovati tri perioda: prvi na početku modernog olimpijskog pokreta kada su muškarci maskirani u žene i osobe dvomosmislene polne pripadnosti uspevali da se neotkriveni takmiče u ženskoj konkurenciji, osvajaju priznanja i postavljaju rekorde; drugi u kome je obavljana rigorozna kontrola polne pripadnosti žena da bi se eliminisala mogućnost neopravdanih prednosti u ženskoj konkurenciji; i trećeg, počev od Olimpijade u Londonu 2012 od kada je biološkim muškarcima posle promene pola omogućeno da se pod određenim uslovima takmiče u ženskoj konkurenciji. Naime, za Međunarodni olimpijski komitet trans žena je žena ako ima vaginu, nema testise, koristi redovnu hormonalnu terapiju i koju su vlasti njene zemlje priznale kao ženu. Autorka izražava zabrinutost u pogledu mogućeg, postepenog potiskivanja bioloških žena iz takmičarskog sporta uopšte. Takođe, atraktivnost sportske slave i prateći finansijski aspekti možda mogu da dovedu i do pojave novih „evnuha dvadeset prvog veka“, gonjenih siromaštvom ili zbog pogrešno shvaćenih državnih „ interesa“ za promociju na sportskom planu po svaku cenu.

Transpolne (ili transseksualne) osobe su one osobe koje se nalaze u bilo kojoj fazi hormonalno operativnog procesa promene (prilagođavanja) pola, bilo da su ga tek započele, bilo da su u toku tog procesa, ili su ga okončale. Iako se pojam transpolne osobe odnosi i na biološke žene koje su hormonalno operativnim putem promenile pol u muški (tzv. trans muškarci) i biološke muškarce koji su istim putem promenili pol u ženski (tzv. trans žene), pošto se u ovom tekstu govori o sportskim takmičenjima, tu će se uglavnom raditi o trans ženama, dakle drugopomenutoj kategoriji. Relevantnost učešća prve kategorije, dakle bioloških žena u muškim sportskim takmičenjima je u istoriji sporta bila beznačajna usled nepostojanja bilo kakvih sportskih prednosti kao uostalom uvek kada i ukoliko bi se žene takmičile sa muškarcima. Moguće neopravdane prednosti međutim mogle bi da se eventualno pojave samo ako bi se ta kategorija, dakle trans muškarci takmičili u kategoriji žena, dakle sa takmičarkama svoga napuštenog, biološkog a ne novostecenog pola. Sve do poslednje Olimpijade u Londonu 2012.g. službena isključenost trans žena (kao

¹⁸⁷ Mršević (2013), Transpolne osobe u međunarodnim sportskim takmičenjima Transsexual persons in international sport competitions, *Strani pravni život*, vol 55, 1: 134-150

uostalom i svih osoba dvosmislene polne pripadnosti, interseks, hermafrodita, hibrida, osoba sa hromozomskom slikom različitom od XX ženske, hiperandroginih žena i sl) iz olimpijskih sportskih takmičenja je zvanično bila potpuna i Međunarodni olimpijski komitet je uložio znatne, višedecenijske napore u pravcu sprečavanja ulaska, kako se tada kratko definisalo, "maskiranih muškaraca" u žensku konkurenciju.

Ljubitelji fudbala znaju dobro ko je Mihael van Praag. On je jedan od dugogodišnjih predsednika amsterdamskog fudbalskog kluba Ajaks, tvorac svetskog uspeha Ajaksa, a sada je već treću godinu predsednik Fudbalskog saveza Holandije (KNVB). Između ostalog, sada se na toj funkciji zalaže za neophodnost da fudbal konačno prestane da bude mesto dozvoljene homofobije i transfobije, da se te pojave moraju ukloniti sa stadiona istim energičnim merama kao i u slučaju rasizma, da fudbaleri moraju da budu zaštićeni od diskriminacije, straha i nasilja zbog svoje seksualne orijentacije i rodnog identiteta i da moraju da imaju jednake šanse bez obzira na ta svoja lična svojstva da se usavršavaju u sportu i takmiče se. Van Praag je jedan od tvoraca i glavni promoter Akcionog plana holandskog Fudbalskog saveza protiv homofobije i transfobije, „Football for everyone“¹⁸⁸ Glavne poruke tog dokumenta mogu se sažeti u dva osnovna zahteva, da i iz fudbala, poput ostalih sportova, zaista i stvarno eliminiše diskriminacija i da konačno postane inkluzivan.

Suštinu sporta uopšte da se iz njega niko ne isključuje, niko ne diskriminiše, kao i da moraju svi da imaju jednake šanse, niko ne dovodi u pitanje, posebno kada se posmatra sa stanovišta zaštite ljudskih prava. Ali kada se dođe do nediskriminativnog uključivanja transpolnih osoba (lica koja su hormonalno operativnim putem tranzitirale u pol različit od onog definisanog prilikom njihovog rođenja), postoje barijere koje još uvek mogu da izgledaju opravdane. Postoje i pitanja na koja nije lako dati svima prihvatljive odgovore, pogotovo kada su u pitanju tzv. trans žene, tj. osobe koje su rođene kao biološki muškarci, koje su u kasnijem životu tranzitirale u ženski, novostečeni pol. Lako je teoretski tvrditi da sport mora da bude otvoren za sve pa i transpolne osobe, i da diskriminacija na osnovu rodnog identiteta više nije prihvatljiva nigde pa ni u sportu, ali da li su biološke žene ravnopravne u sportskom nadmetanju sa trans ženama, kao bivšim biološkim muškarcima, odnosno, nije li transpolnost trans žena ipak jedna nepravedna sportska prednost?¹⁸⁹ Međunarodni olimpijski komitet je posle vođenja višegodišnjih rasprava, koje su bile manje ili više nepoznate široj sportskoj javnosti, dao odgovor na to pitanje, dozvolivši 2011.g.

¹⁸⁸ KNVB, Football for everyone.

¹⁸⁹ IOC Press Release April 5, 2011

transpolnim sportistima da se, počevši od Olimpijade u Londonu 2012.g. ravnopravno takmiče¹⁹⁰

Pogled u istoriju – žene (koje to nisu bile) na olimpijskim takmičenjima

Fizičke razlike između tela prosečnog muškarca i žene učinile su da na početku 20. veka pol sportista bude vizuelno lako prepoznatljiv. Stoga tokom ranih modernih Olimpijskih igara, pitanje da li su takmičari muškarci ili žene nije bilo od velike važnosti pošto je i sama pomisao na to da bi muškarci mogli da pokušaju da se takmiče u ženskom delu igara (i obrnuto), izgledala nemoguće i smešno u to doba. Međutim, sportska javnost i mediji su već u periodu između 1932. godine i uvođenja standardnog ispitivanja pola na Olimpijskim igrama 1966. godine, javno prozvali priličan broj sportistkinja koje su se takmičile u ženskoj kategoriji, da su „maskirani muškarci“ koji se izdaju za žene radi postizanja boljih sportskih rezultata¹⁹¹. Kako je rastao broj slučajeva vezanih za neizvesnost oko pola određenih takmičara - takmičarki, pogotovo posle slučajeva žena, posebno onih velikih sportskih šampionki koje su kasnije javno otkriveni(e) kao muškarci ili interseks osobe (raniji termin hermafroditi), porasla je i potreba za jednim nepogrešivim sistemom za proveru pola takmičara/takmičarki¹⁹² radi efikasne eliminacije mogućih sportskih prevara te vrste.

1. Dora Ratjen. Olimpijada 1936.g. u Berlinu imala je za cilj da Hitler pokaže svetu superiornost arijevske rase. Nemica Dora Ratjen, poznata po svom dubokom glasu i odbijanju da deli kupatilo sa ostalim sportistkinjama, bila je nemačka nada u disciplini ženskog skoka u vis. Zauzela je četvrto mesto a ostalo je zabeležno da je britanska takmičarka, Doroti Tajler, koja je osvojila srebrnu medalju rekla da je sve vreme osećala dok su se takmičile, da je Dora muškarac. Otkriveno je da je Ratjen muškarac kada se vraćala vozom sa Evropskog šampionata na železničkoj stanici u Nemačkoj. Iako je nosila suknju, dve putnice su uočile i obelodanile da je ona muškarac i tako je njen pravi pol otkriven slučajno. Od 1938. Ratjenu je bilo zabranjeno da se dalje takmiči.

2. Stella Walsh. U jednom periodu Stela Volš, Amerikanka poljskog porekla, bila je najbrža žena na svetu. Osvojila je zlato 1932.g. na Olimpijadi u Los Anđelesu i srebro 1936.g. na 100m na Olimpijadi u Berlinu. Za vreme svoje karijere postavila je više od 100 nacionalnih i svetskih rekorda i bila je

¹⁹⁰ Gasparini W. and Talleu C., *Sport and discriminatio in Europe*, Council of Europe Publishing, Strasbourg, 2010, 11-15.

¹⁹¹ Teetzel S., Equality, Equity, and Inclusion: Issues in Women and Transgendered Athletes' Participation at the Olympics.

¹⁹² Olimpijski skandali, žene (koje to nisu bile) na olimpijskim takmičenjima

uključena u američki Hol slavnih. Provela je ceo svoj život kao žena pa je čak imala i jednu kraću bračnu epizodu sa jednim američkim muškarcem. 1980.g. Volš je stradala za vreme oružane pljačke u tržnom centru u Klivlendu, Ohajo. Posle smrti otkriveno je da imala muške genitalije. Takođe je otkriveno da je imala i muške i ženske hromosome.

3. Sin Kim Dan je oborila ženske svetske rekorde na 400m i 800m 1961/62. Bila je prva žena koja je trčala 400m za manje od 52 sekunde. Sumnje u njen ženski pol počele su da budu i javne, pa su 1963. godine u Moskvi druge trkačice čak odbile da trče sa njom jer im je svima izgledala kao muškarac. Istovremeno jedan južnokorejski muškarac tvrdio je da je ona njegov sin koji je nestao za vreme rata. Posle toga 1966.g. je uvedena obavezna provera pola, a Sin se od tada, iz nikada javno objašnjenih razloga, više nije takmičila/o.

4. Edinanci Silva, brazilska džudiskinja rođen/a je sa muškim i ženskim polnim organima, sredinom devedesetih operativno je promenila pol da bi mogla da živi i takmiči se kao žena. Ta operacija je shodno tadašnjim pravilima MOKa učinila podobnom da se takmiči u ženskoj konkurenciji tako da je nastupala na Olimpijskim igrama u Atlanti 1996, Sidneju 2000. i Atini 2004. Ostalo je zabeleženo u Sidneju kada je pobedila Australijanku Natali Dženkins, da je njena poražena protivnica protestovala zbog dvosmislenosti Silvinog pola i na konferenciji za štampu je konstantno označavala u muškom rodu.

5. Tamara i Irina Press. Sestre Tamara i Irina Pres osvojile su 5 zlatnih olimpijskih medalja za Sovjetski Savez i postavile 26 svetskih rekorda u 1960tim. Njihova karijera je iznenadno prekinuta od momenta kada je MOK uveo proveru pola. Kritičari su to smatrali dokazom da su sestre Pres u stvari bile muškarci ili hermafroditi.

6. Heidi Krieger. Danas se smatra da je najmanje oko 10 hiljada istočnonemačkih sportista bilo obuhvaćeno državnim nastojanjima da se po svaku cenu stvori vrsta komunističkih super ljudi, sportskih heroja koji su intenzivno hranjeni steroidima i drugim medikamentima radi poboljšanja sportskih rezultata. Jedna od njih bila je i Hajdi Kriger, bacačica kugle koju je njen trener, kada je imala 16 godina, stavio na intenzivnu steroidnu terapiju ali u kombinaciji sa kontraceptivnim pilulama, da bi brzo dobila na težini i izgradila mišiće. 1986.g. kada joj je bilo 20 godina, postala je evropska šampionka i osvajačica olimpijske zlatne medalje. Sredinom devedesetih Hajdi Kriger je operativno promenila pol u muški i uzela ime Andreas.

7. Ewa Klobukowska je poljska sprinterka koja je osvojila bronzanu medalju na 100 metara i zlatnu medalju u ženskoj štafeti 4x100 m. na letnjim Olimpijskim igrama u Tokiju 1964. Klobukowska je bila prva olimpijska takmičarka koja je eliminisana jer nije prošla test utvrđivanja ženskog pola. Njoj je pronađen “jedan hromozom viška” u toj ranoj fazi uvedenog hromozomskog testiranja 1967 i posledično tom nalazu, bilo joj je zabranjeno da se takmiči u ženskom profesionalnom sportu.

8. Santhi Soundarajan je srednjeprugašica iz Indije koja je 2006.g. osvojila srebrnu medalju na Azijskim igrama. Oduzeta joj je medalja jer nije prošla test utvrđivanja ženskog pola.

9. Mary Edith Louise Weston iz Velike Britanije bila je najbolja bacačica kugle između 1924 i 1930, i najbolja bacačica koplja 1927. Ona još uvek drži britanski rekord u bacanju kugle. Kada je prestala da se takmiči sredinom tridesetih godina Meri je jednostavno počela da živi kao muškarac po imenu Mark Veston.

10. Iolanda Balaš. Kada je uvedena obavezna provera pola sredinom šezdesetih godina dvadesetog veka, rumunska skakačica u vis Jolanda Balaš je odbila da se takmiči na olimpijskim igrama. Otišla je u Budimpeštu 1966 na Evropski šampionat u atletici kao posmatračica, i viđena je u gledalištu Nep stadiona sa steznikom. Rumunski sportski zvaničnici su objavili da pati od kalcifikacije tetiva i da zbog toga više neće moći da se takmiči.

11. Jarmila Kratochvílová, čehoslovačka trkačica postavila je svetske rekorde na 400 i 800 metara i osvojila je zlatne medalje na svetskim atletskim šampionatima u obe te discipline. Oborila je svetski rekord na 800 metara 1983.g. sa vremenom 1:53.28. Na Svetskom atletskom šampionatu u Helsinkiju kratko posle toga pobedila je na 800 metara i postavila novi svetski rekord na 400 metara od 47.99 seconds. Njen rekord na 800 metara je još uvek važeći kao najtrajniji rekord u atletici. Zbog svoje veoma maskuline, mišićave pojave Kratochvilova je više puta stavljana pod sumnju da koristi nedozvoljena sredstva ili da nije ženskog pola. Posle 1983. nije učestvovala na olimpijskim igrama, kako neki smatraju, da bi izbegla rigorozne olimpijske provere pola. Tako nikada nije dokazano, ni da nije žena, niti da uzima nedozvoljena sredstva.

Kada je 1966. godine osnovana Medicinska komisija MOK-a, jedan od njenih prvih zadataka je bio da ispituju metode za utvrđivanje toga da li su takmičarke u ženskim događajima zaista žene. Zapravo aktivnosti te MOKove komisije preduzimale su se uglavnom u dve oblasti: kontroli pola žena i kontroli korišćenja opojnih sredstava, i jedno i drugo sa motivom da se spreče sportske

prevare, nepoštene, neopravdane takmičarske prednosti stečene nedozvoljenim sredstvima.

Era ispitivanja pola je trajala od 1966. do juna 1999. godine, i tokom ovog 33-godišnjeg perioda takmičarke su morale da dokazuju da imaju ženske genitalne organe ili X hromosome. Zamena prvobitnog vizuelnog ispitivanja genitalija analizom hromozoma je promenila uslove koje je takmičarka morala da zadovolji da bi se takmičila u ženskom delu takmičenja. Više nije bilo dovoljno samo da takmičarka ima ženske genitalne organe da bi dokazala da je žena. U naprednijoj fazi provere pripadnosti ženskom polu, sportistkinji za dokazivanje toga da je žena bio je potreban genetski dokaz koji pokazuje da svaka ćelija u njenom telu sadrži XX hromosome. Smatralo se takmičarke čiji su rezultati ispitivanja pokazivali hromosome koji su se razlikovali od XX hromozoma nisu uspešno prošli ispitivanje i stoga im je bilo zabranjeno da se takmiče kao žene. Po tadašnjem stavu Medicinske komisije MOK-a, žene koje imaju bilo koji oblik Y hromozoma automatski su smatrane "hibridima", a ne ženama. Stoga je neprolazak na ovom ispitivanju vodilo u uskraćivanju prava toj osobi da se u svetu sporta naziva ženom i samim tim da se takmiči u ženskoj konkurenciji.

Prvo međunarodno prihvatanje transpolnih sportista - Međunarodni atletski savez

Kako su se pojavile poboljšane metode identifikacije transpolnih osoba, kao i poboljšane mogućnosti da se koriguju sve urođene polne dvosmislenosti, broj onih koji prilagođavaju (menjaju) pol je počeo da raste. Taj porast je postao posebno uočljiv od kada je u mnogim zemljama počelo usvajanje zakona koji regulišu procese prilagođavanja (promene) pola. Porast slučajeva prilagođavanja (menjanja) pola počelo je sa svoje strane da ima uticaja i na sportske aktivnosti. Iako osobe koje su prošle proces prilagođavanja pola imaju u životu da rešavaju dosta ličnih problema usled čega je malo verovatno da će se mnogi od njih baviti takmičarskim sportom, ipak ima i onih kojima je bavljanje sportom od životne važnosti. Zbog toga se početkom devedesetih godina dvadesetog veka postavilo pitanje da li je potrebno uvesti neka nova pravila za sportska takmičenja u pogledu transpolnih osoba, i ako da, koji zahtevi treba da budu postavljeni.

Međunarodni atletski savez – MAS, (International Association of Athletics Federations - IAAF) je prva međunarodna sportska organizacija koja je još 1990. jednoglasno preporučila da osobe koje su promenile pol pre puberteta treba da budu prihvaćene kao takmičari u konkurenciji svog novostečenog pola.

Osobe koje su promenile pol posle puberteta predstavljale su mnogo kompleksniji problem, jer su za vreme puberteta odrasli i formirali se pod uticajem polnih hormona. Posebno je postavljeno pitanje muškaraca koji su u toku puberteta pod uticajem testosterona stekli takve telesne osobine koje su značajno prisutne celog života bez obzira na kasniju eventualnu promenu pola u ženski. Zbog toga se tada nije formirao neki poseban stav po tom pitanju već je preporučeno da sportske vlasti svaki takav slučaj ispituju na pojedinačnoj osnovi. Ove preporuke služile su kao vodeći principi MOKu kada je odlučivao o tom pitanju.

U godinama koje su usledile pokazalo se da je individualno ispitivanje slučajeva prihvatljivosti sportista koji su prošle proces prilagođavanja pola posle puberteta nedovoljno precizna preporuka. MOK se pitao šta to ocenjivanje treba zapravo da obuhvati i koje zahteve treba da ispuni konkretna osoba da bi joj se omogućilo da se takmiči u konkurenciji svog novostečenog pola? Najviše pažnje je poklonjeno pitanjima: (A) Koliko dugo traje relevantnost uticaj hormona pre puberteta? Da li uticaj testosterona na mišićnu snagu za vreme puberteta muškaraca ikada nestaje? Koliko dugo tretman ženskim hormonima traje da bi se smatrao dovoljnim? Kako bilo ko može da bude siguran da se zahtevani hormonalni tretman ženskim hormonima uopšte desio? Sva ova pitanja ostala su otvorena za dalja istraživanja i za odgovore stručnjaka izvan MOKa i MASA¹⁹³.

Štokholmski konsenzus 2003.g. i Štokholmska deklaracija 2004.g. - razvoj olimpijske podobnosti i inkluzije¹⁹⁴

Preporuke MOKa početkom dvehiljaditih rezultat su unapređenih uputstava stručnjaka Međunarodnog atletskog saveza u pogledu prihvatljivosti u takmičarskom sportu u konkurenciji novostečenog pola onih sportista ako je promena pola izvršena posle puberteta.

Specijalna radna grupa sazvana od strane MOKove Medicinske komisije 28. oktobra 2003. objavila je dokument poznat kao Štokholmski konsenzus (Stockholm Consensus)¹⁹⁵ čime je počeo proces službenog uključivanja transpolnih sportista u olimpijska takmičenja. Ta grupa je naime, preporučila da sve "osobe koje su pre puberteta prošle proces tranzicije od muškarca u ženu, treba da budu smatrane za devojke i žene" (ženskog pola), što se takođe primenjuje i na osobe koje su tranzitirale od žene u muškarca, a koje treba da budu smatrane kao dečaci i muškarci (muškog pola). Ta grupa je preporučila da su osobe koje su prošle proces prilagođavanja pola od muškarca u ženu (i obrnuto) posle puberteta podobne da učestvuju u ženskoj sportskoj

¹⁹³ IOC approves consensus with regard to athletes who have changed sex

¹⁹⁴ 8 Statement of the Stockholm consensus on sex reassignment in sports

¹⁹⁵ 9 Ibid.

konkurenciji (ili obrnuto), ukoliko ispune sledeće uslove: 1. Završena je u potpunosti hirurška, anatomska promena, uključujući spoljašnje promene genitalija i odstranjivanje gonada. 2. Njima treba da novostečeni pol bude pravno priznat od strane odgovarajućeg, službeno ovlašćenog organa vlasti. 3. Hormonska terapija odgovarajuća za novostečni pol treba da bude sprovedena na način koji se može verifikovati i u dovoljno dugom vremenskom periodu potrebnom da se umanje polno zasnovane prednosti u takmičarskom sportu.

Po mišljenju te grupe, podobnost za učestvovanje u takmičarskom sportu treba da počne ne pre isteka dve godine posle operacije odstranjivanja testisa. Podrazumeva se da mora da se obavi poverljiva provera svakog slučaja. U slučaju da se pol takmičara dovodi u pitanje, medicinski predstavnik (ili slična osoba) relevantnog sportskog tela će imati ovlašćenje da preduzme sve odgovarajuće mere za određivanje pola takmičara.

Posle Štokholmskog konsenzusa, Međunarodni olimpijski komitet je u maju 2004.g. usvojio i objavio Štokholmsku deklaraciju, gde se navode isti uslovi pod kojima neka osoba može da se takmiči u sportskom događaju sa polom koji se razlikuje od pola koji je imala na rođenju. Na osnovu tih odluka Međunarodnog olimpijskog komiteta, Savet Evrope je u Preporukama Saveta ministara iz 2010.g. naveo da posebno kada je reč o transrodnim osobama, države bi trebalo da preduzimaju odgovarajuće mere da stanu na put njihovom isključivanju iz sportskih aktivnosti ili takmičenja, da uklone prepreke na koje transrodne osobe nailaze prilikom učešća u sportovima i da im priznaju pol koji odaberu, posebno u vezi sa pristupom sportskim treninzima, u interesu fer konkurencije¹⁹⁶.

Učešće transpolnih sportistkinja i sportista u koledžskom sportu

Dosta detaljnije i realističnije, tj. bliže svakodnevnom životu od MOKovih pravila su Severnoamerička pravila za koledžski sport, sadržana u NCAA (na srpskom, NSKS)¹⁹⁷ dokumentu "NSKS Uključivanje transrodnih studenata sportista," iz septembra 2011¹⁹⁸: "Trans osoba tipa "žena u muškarca" (ŽUM) je student, sportista koja je dobio medicinsko izuzeće za uzimanje testosterona kao tretmana za dijagnostikovani poremećaj rodnog identiteta, rodnu disforiju i/ili transeksualnost, radi učestvovanja u NSKS takmičenju može da se takmiči u nekoj muškoj ekipi ali nije više pogodan da se takmiči u

¹⁹⁶ Dokumenti Komiteta ministara, CM(2010)4 add3 rev2 (31. mart 2010.)

¹⁹⁷ The National Collegiate Athletic Association (NCAA) Nacionalni savez koledžskih sportova (NSKS) je sportska asocijacija Severne Amerike osnovana 1906, koja okuplja preko hiljadu dvesta visokoškolskih institucija članica iz SAD i Kanade.

¹⁹⁸ NCAA Policy on Transgender Student-Athlete Participation

nekoj ženskoj ekipi, osim ukoliko ne dođe do promene statusa te ekipe u ekipu mešovitog sastava.

Trans osoba tipa „muškarac u ženu” (MUŽ) je studentkinja sportistkinja koja je dobila medicinski tretman blokade testosterona zbog poremećaja rodnog identiteta, rodne disforije ili transeksualnosti, radi učestvovanja u NSKS takmičenjima može da nastavi da se takmiči u muškoj ekipi ali ne može da se takmiči u ženskoj ekipi, osim ukoliko ne dođe do promene statusa te ekipe u ekipu mešovitog sastava, sve dok ne prođe jedna kalendarska godina od završetka tretmana blokade testosterona.

Trans muškarac (ŽUM) student sportista koji više ne uzima testosteron zbog promene pola može da se takmiči i u muškoj i u ženskoj ekipi.

Trans žena (MUŽ) studentkinja sportistkinja koja nije uzimala hormonalni tretman zbog promene pola ne može da se takmiči u ženskoj ekipi.”

Politike koje određuju učestvovanje transrodnih studenata sportista treba da bude rukovođeno sledećim principima koji treba da bude uključeni u zvaničnu izjavu institucije o politici prema transrodnim studentima sportistima:

1. Učestvovanje u interkoleđžskim sportskim takmičenjima je važan deo obrazovnog iskustva svih studenata.

2. Transrodni studenti sportisti treba da imaju jednake mogućnosti da učestvuju u sportskim takmičenjima.

3. Integritet žena u sportu mora da bude sačuvana.

4. Politike koje upravljaju sportovima treba da budu zasnovane na jasnim medicinskim saznanjima koje imaju naučnu vrednost.

5. Politike koje upravljaju sportovima treba da budu objektivne i praktično sprovodljive; one treba da budu takođe date napismeno, pristupačne i primenjene na jednak način.

6. Politike koje upravljaju učestvovanjem transrodnih studenata u sportskim takmičenjima treba da budu fer u svetlu ogromnih razlika koje postoje između pojedinaca u snazi, visini, muskulaturi i sposobnostima.

7. Interes očuvanja privatnosti svakog studenta sportiste mora da bude zaštićena.

8. Medicinska privatnost transrodnih studenata mora da bude zaštićena.

9. Sportska administracija, zaposleni u sportu, roditelji sportista i sami studenti sportisti treba da imaju pristup jasnim i efektivnim obrazovnim sredstvima i treninzima koji se odnose na učestvovanje transrodnih studenata i studenata različitih polnih varijanti u sportovima.

10. Politike koje upravljaju učestvovanjem transrodnih studenata u sportovima treba da su u saglasnosti sa državnim i saveznim zakonima koji štite studente od diskriminacije na osnovu pola, invalidnosti, rodnog identiteta i rodnog izražavanja.

Na pojedinačnom univerzitetskom nivou inkluzivna politika u pogledu transrodnih osoba započela je Vašingtonska međukoleđžska sportska

organizacija (the 11 Washington Interscholastic Athletic Association - WIAA) koja je 2007.g. postala prva međukoledžska sportska organizacija koja je usvojila formalna pravila za transrodne sportiste¹⁹⁹. Za razliku od Sveameričke sportske asocijacije, vašingtonska pravila su dozvoljavala da se sportisti takmiče u konkurenciji koju izaberu sami u skladu sa svojim ličnim osećajem rodne pripadnosti, bez obzira pod kojim polom se vode u studentskoj evidenciji. Pravila ipak sadrže proceduru po kojoj Odbor za podobnost odlučuje da li je sportista koji se prijavio da se takmiči u polno podeljenim ekipama to uradio *bona fide*, tako da npr. učestvovanje u ženskoj takmičarskoj konkurenciji svakoga ko samo izjavi da se "oseća" kao žena ipak nije moguće.

Državni Univerzitet u Masačusetsu²⁰⁰ takođe ima liberalna pravila: "Standardna praksa je da svi studenti ovog Univerziteta, nastavno osoblje, zaposleni u univerzitetskim službama, diplomirani studenti (alumni), kao i pridruženi članovi fitnes centara, imaju jednake mogućnosti da učestvuju u svim unutrašnjim sportskim programima. Kada u nekom programu postoji podela po polu, osoba koja je promenila svoj pol, može učestvovati u podeli koja je u skladu sa sadašnjom rodnom pripadnosti. Ako je pojedina osoba u procesu rodne promene, učešće takve osobe u rodno kategorisanim grupama biće rešavano od slučaja do slučaja."

Odluka Međunarodnog olimpijskog komiteta, 2011.g.

Izvršni odbor Međunarodnog olimpijskog komiteta 5. aprila 2011. je potvrdio²⁰¹ potrebu da se uspostave jasna pravila koja određuju podobnost sportistkinja sa hiperandrogenizmom²⁰² (eufemizam za transpolne osobe tipa "muškarac u ženu", odnosno trans žene) da se takmiče u ženskoj konkurenciji, počevši od Olimpijskih igara u Londonu 2012.g. MOKova Medicinska komisija je preporučila nova pravila koja se zasnivaju na razrađenim principima istaknutim ranije u Štokolmskom konsenzusu. Ukratko, za Medicinsku komisiju MOKa trans žena je žena osoba koja ima vaginu, nema testise, koju su

¹⁹⁹ Buzuvis E., "Transgender student - athletes and sex – segregated spot: developing policies of inclusion for intercollegiate and interscholastic athletics", *Seton Hall Journal of Sports and Entertainment Law*, 2, 2011, 5-23.

²⁰⁰ Unutrašnja, transinkluzivna politika Univerzitet Masačusets, Amhers, Developed by Genny Beemyn, Stonewall Center, University of Massachusetts, Amhers.

²⁰¹ IOC Press Release April 5, 2011

²⁰² Iako retkost, neke žene razviju telesne karakteristike slične muškarcu zahvaljujući natprosečnom lučenju muških hormona, takozvanih "androgena." Uticaj andrgona na ljudsko telo objašnjava zašto mušarci imaju bolje rezultate u većini sportova od žena, i to je upravo razlog za razlikovanje muške i ženske konkurencije u većini sportova. Posledično tome, žene sa hiperandrogenizmom uopšteno gledano imaju bolje sportske rezultate od drugih žena.

vlasti njene zemlje službeno priznale kao ženu²⁰³ i kod koje hormonalna terapija odgovarajuća stečenom polu traje dovoljno dugo vremena da u sportskim takmičenjima minimizira prednosti biološkog pola i koja se obavlja tako da može da se verifikuje pristupačnim metodama.

Ovi kriterijumi za pripadnost ženskom polu su slični onima u doba polnog testiranja koje je vršeno sa namerom da se razlikuju genetske žene od maskiranih muškaraca. Ipak, metode koje su tada bile nekada u upotrebi sada su promenjene. Umesto utvrđivanja prisustva ili odsustva Y hromozoma kod određene osobe, ocenjivači treba da se vrate ispitivanju genitalija, ali sada zajedno sa ispitivanjem hormonskog nivoa kao i utvrđivanjem pravne priznatosti pola one sportistkinje čija se podobnost za takmičenje ispituje.

Ako sportistkinja ne prođe test ili odbije da prihvati bilo koji aspekt određivanja njene polne podobnosti, što je njeno lično pravo kao pojedinke, ona neće biti podobna da učestvuje u određenoj sportskoj disciplini kao takmičarka. Ispitivanje svakog pojedinačnog slučaja mora da se vodi na striktno poverljiv način. Dodatno je zaključeno da su detaljna pravila zaista potrebna, naglašeno je da ta pravila treba da poštuju osnovnu podelu na mušku i žensku konkurenciju i takođe da garantuju fer postupanje i integritet takmičarki kao i svih žena koje se takmiče.

Da su ovi kriterijumi za utvrđivanje pripadnosti ženskom polu usvojeni ranije vrlo je verovatno da bi mnoge sportistkinje (verovatno većina gorepomenutih u ovom tekstu) sa dvosmislenim genitalijama ili Y hromozomima mogle biti pošteđene trauma nepriznavanja njihove samoidentifikovane pripadnosti ženskom polu i odstranjivanja iz ženskog takmičarskog sporta.

Pogled na ljudska prava

Stavovi Saveta Evrope već dvocifreni niz godina izraženi su jasno u svim preporukama i rezolucijama te organizacije, i njima se ukazuje da su lezbejke, gejevi i biseksualne i transrodne osobe zaista vekovima bile i još uvek su izložene homofobiji, transfobiji i drugim oblicima rasprostranjene i trajne netolerancije – što dovodi do neprijateljskih akata u rasponu od socijalnog isključivanja do diskriminacije – širom Evrope i u svim oblastima života, na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta. Kao rezultat toga, ogroman broj ljudi mora da krije ili potiskuje svoj identitet i da živi život u strahu i

²⁰³ Pravno priznanje novostečenog pola može da bude kao uslov problematičan kada su u pitanju sportistkinje koje dolaze iz zemalja u kojima to nije moguće, tj. koje ne menjaju identifikaciona dokumenta posle operacije promene pola.

nevidljivosti, čak i unutar sopstvene porodice²⁰⁴, čime postaju tzv. „nevidljiva tela“²⁰⁵.

S tim u vezi, države bi trebalo da podstiču izradu i distribuciju kodeksa ponašanja kad je reč o pitanjima u vezi sa sportom i seksualnom orijentacijom ili rodnim identitetom za potrebe sportskih organizacija i klubova. Takođe bi trebalo da podstiču partnerstva između udruženja koja predstavljaju lezbejke, gejeve i biseksualne i transrodne osobe i sportske klubove i antidiskriminacione kampanje u svetu sporta, i da podržavaju sportske klubove koje osnivaju lezbejke, gejevi i biseksualne i transrodne osobe. Posebno kada je reč o transrodnim osobama, države bi trebalo da preduzimaju odgovarajuće mere da stanu na put njihovom isključivanju iz sportskih aktivnosti ili takmičenja, da uklone prepreke na koje transrodne osobe nailaze prilikom učešća u sportovima i da im priznaju pol koji odaberu, posebno u vezi sa pristupom svlačionici, u interesu fer konkurencije²⁰⁶.

Stav Svetskog profesionalnog udruženja za transrodno zdravlje SPUSZ (na engleskom WPATH)²⁰⁷ o neophodnosti depatologizacije transrodnosti izraženo u saopštenju maja 2010. požuruje depatologizaciju rodne nesuklađenosti širom sveta. Više se naime, ne smatraju etičkim medicinski tretmani averzije, bezuspešno pokušavani u prošlosti, radi promene rodnog identiteta neke osobe i njenog rodnog izražavanje sa ciljem da se takva osoba „normalizuje“ tj. prihvati svoj biološki pol stečen prilikom rođenja²⁰⁸. Potrebno je prihvatiti trend depatologizacije rodne neusklađenosti jer je to fenomen ljudske različitosti koji ne sme da bude osuđen kao nešto što je samo po sebi

²⁰⁴ Draškić M., „Evolucija u jurisprudenciji Evropskog suda za ljudska prava u pogledu transeksualnih osoba: evolucija i u Srbiji“, *Perspektive, implementacije evropskih standarda u pravni sistem Srbije*, 72, Knj II, Pravni fakultet, Beograd, 2012.

²⁰⁵ Blagojević M., „Nevidljivo telo i moćna bestelesnost: mediji u Srbiji 90-ih“, u: *Žene, slike, izmišljaji*, Centar za ženske studije, Beograd: 2000, 181-202.

²⁰⁶ Konferencija u Utrehtu, 11 i 12 oktobra 2014 u organizaciji Evropske gej i lezbejske sortske federacije (EGLSF), Enlarged Partial Agreement on Sport Saveta Evrope (EPAS), u saradnji sa Fakultetom za upravu Univerziteta u Utrehtu.

²⁰⁷ The World Professional Association for Transgender Health (WPATH), Svetsko profesionalno udruženje za transrodno zdravlje je međunarodno, multidisciplinarno profesionalno udruženje čija je misija da promoviše tretman baziran na činjenicama, kontinuiranom obrazovanju, istraživanjima, advokatiranju, javnoj politici i poštovanju zdravlja transrodnih osoba. Misija SPUSZ je da okupi različite profesionalce koji su rešeni da razviju najbolje prakse i najbolje podržavajuće politike širom sveta kojim promovišu zdravlje, istraživanja, obrazovanje, dostojanstvo i ravnopravnost za transpolne, transrodne i rodno neprilagođene osobe u svim kulturama.

²⁰⁸ The World Professional Association for Transgender Health, *Standards of Care for the Health of Transsexual, Transgender, and Gender Nonconforming People*, 7th Version.

negativnog ili patološkog karaktera. U skladu sa tim trendom, pojam "rodni poremećaj" treba da bude zamenjen neutralnijim terminom "rodna disforija"²⁰⁹.

Pogled u sportsku budućnost

U nameri da se udovolji stalno prisutnom, opravdanom zahtevu da sport mora da bude potpuno nediskriminativan i inkluzivan s jedne, i zahtevima transpolnih osoba s druge strane, pitalo se ali možda još uvek bez pravih istraživačkih podataka u nešto što za sada doduše još uvek nije proizvelo najgore posledice, ali one se lako mogu zamisliti. Omogućavanje trans ženama da se takmiče u ženskoj konkurenciji bez pravih istraživanja o tome koliko dugo traju fizičke prednosti rođenih muškaraca posle operacije, koliko i kakva hormonalna terapija može da ih ukloni ako uopšte može (npr. mušku visinu i veći muški kapacitet pluća sigurno ne može), može lako da dovede do toga da biološke žene postepeno budu potisnute iz vrhunskog sporta. Ili drugim rečima, moguće je da se u buduću umesto muške i ženske konkurencije formiraju dve takmičarske kategorije, "muškarci" i "bivši muškarci". Ironija takvog anticipiranog pravca budućeg razvoja sporta je u tome što bi se ženski sport time možda vratio počecima modernog olimpijskog pokreta kada su žene bile nepoželjne takmičarke. Naime, očevi modernog olimpijskog pokreta, posebno de Kuberten, su se protivili uopšte učešću žena na olimpijadama.

Pravci kritikovanja ovakvog stava MOKa su dvostruki, prvi je usmeren na kritiku održavanje rodne binarnosti i sadrži zahteve za uključivanje šireg rodno spektra u olimpijska takmičenja. Naime, savremeni teoretski pristup²¹⁰ pitanjima rodno diversiteta obično sadrže stav da dvorodni sistem nije ni urođen, niti univerzalan²¹¹. Sada transrodne sportistkinje zaista imaju

²⁰⁹ Rodna disforija je doživljaj nesklada koja osoba ima u pogledu vlastitog tela i doživljaja sopstvenog roda/rodno identiteta, u uslovima postojanja striktnih kulturnih normi koje takve osobe neprestano izlažu stigmatizaciji i nasilju, što pojačava pojavu anksioznosti, uznemirenosti i duboke patnje. Rodna neusklađenost je razlikovanje nečijeg rodno identiteta, rodne uloge, ili izražavanja rodne pripadnosti od kulturnih normi koje su propisane za ljude određenog pola a kada se javi psihička uznemirenost, najčešće izazvana društvenom stigmatizacijom i diskriminacijom rodne neusaglašenosti, postoji rodna disforija.

²¹⁰ Fausto-Sterling A., „The Five Sexes: Why Male and Female Are Not Enough“, Smatra da u kombinacijama hromozoma, genitalija i socijalnog okvira možemo prepoznati mnoštvo složenih odnosa, shodno tome, i mnoštvo polova, pored muškog i ženskog. Za opstanak neke osobe trećeg roda bitno je postojanje posebnih kategorija, jer one stvaraju mogućnost za uspostavljanje društvenih odnosa.

²¹¹ Džudit Batler napominje da polovi nisu binarni po sebi, ali način na koji su percipirani u društvu nameće binarnost ukidajući mogućnost postojanja još nekih kategorija. Batler eksplicitno izražava sumnju u biološko navođenje binarnog pola, smatrajući da polna tela po sebi jesu konstruisana regulativnim diskursom.

moгуćnost da se takmiče na Olimpijskim igrama, ali su time svi prinuđeni da izaberu jedan pol i da učestvuju u MOK-ovoj primeni binarnog razmišljanja o polu i rodu. Na taj način se odobrava MOK-ovo neprepoznavanje spektra rodova za koje se smatra da postoje ili mogu da postoje između muškog i ženskog roda.

Osim potiskivanja, čak i moguće postepene eliminacije bioloških žena iz takmičenja od strane trans žena, što je prva loša buduća mogućnost, zamislive su i druge negativne mogućnosti. Sećamo se da su evnusi vekovima bili potrebni za npr. otomanske hareme, dvorove kineskih mandarina pa i evropske operske kuće 18. i 19. veka kao pevači kastrati. Te potrebe su zadovoljavali oni najsiromašniji slojevi, prihvatajući sakaćenje svoje muške dece u nedostatku rešenja za svoja elementarna egzistencijalna pitanja. Koliko roditelja danas u gladnoj Africi, drugim zemljama trećeg sveta ili tzv „džepovima siromaštva“ na Zapadu, počinje tako da rezonuje? Nije doduše bilo dovoljno vremena da se za londonsku Olimpijadu 2012.g. brzo isprodukuju trans ženske takmičarke ali već za sledeće olimpijske igre 2016. g. u Rio de Ženeiru ima sasvim dovoljno vremena. U dodatku, može se pretpostaviti i da Kina sigurno neće propustiti šansu da uknjiži još koju medalju i na taj način.

Pogled iz 2017. g.

Pogled iz 2017.g. je donekle promenjen u odnosu na pitanja koja su se postavljala 2013. Na zabrinutost da je do promena došlo bez pravih istraživačkih podataka o trajanju uticaja hormonske terapije, istraživački podaci danas postoje i daju jasne odgovore. Ekstremna bojazan da može da dođe do “produkcije savremenih evnuha dvadeset i prvog veka” u uslovima kada je za takmičenje trans žena u ženskoj konkurenciji tražena između ostalog i postojeća operacija rodnog prilagođavanja, potpuno otpada jer, kako predviđa novo MOKovo “Pravlo 2015”, operacija kao zahtev više ne postoji.

Naime, u novembru 2015, Međunarodni olimpijski komitet je zaključio svoj sastanak konsenzusom o promeni pola i hiperandrogenizmu, donošenjem nove ažurirane politike o transrodnim i interseks sportistima. Napušteni su raniji zahtevi da su trans i hiperandrogine interseks sportisti morali proći operacije

Pretpostavljena očiglednost pola kao prirodne biološke činjenice otkriva koliko je njegovo produkovanje duboko pohranjeno u diskursu. Kada se polna tela jednom prihvate kao „prirodna“ ili kao nesumnjive „činjenice“, ona služe kao alibi za konstruisanje roda i seksualnosti, koji se kulturom neizbežno prikazuju određenijim i mogu se dalje smatrati jednako prirodnim izražavanjem ili konsekvencama fundamentalnijeg pola. Batler smatra da se na temeljima konstrukcije prirodne binarnosti pola jednako kao prirodni konstruišu binarni rod i heteroseksualnost.

rodnog usaglašavanja da bi im bilo omogućeno da se takmiče u ženskim sportskim kategorijama.²¹²

Pre novembra 2015. godine, prema Štokholmskom konsenzusu iz oktobra 2003. godine, trans ženama je bilo potrebno da su imale gonadektomiju, stekle pravno priznavanje rodne / polne pripadnosti od odgovarajućih pravnih organa svoje države, da prolaze kroz hormonsku terapiju da bi bile kvalifikovane za takmičenje u ženskoj konkurenciji i to posle dvogodišnjeg perioda čekanja. Međutim, priznajući da hirurške intervencije kao što je gonadektomija nisu ni neophodni ni proporcionalni zahtev za očuvanje poštene konkurencije, sporazumeli su se da ažuriraju svoju politiku.

Umesto Štokholmskog konsenzusa iz 2003. godine, MOKova "Pravila 2015" sadrže sledeće zahteve u pogledu trans sportistkinja:

1. Da je sportistkinja izjavila da je njen rodni identitet ženski. Ta izjava se, za sportske potrebe, ne može menjati najmanje četiri godine.

2. Sportistkinja mora pokazati da je njen ukupan nivo testosterona u serumu ispod 10 nmol / L najmanje 12 meseci pre njenog prvog takmičenja (Uz zahtev da se duži period zasniva na poverljivoj od slučaja do slučaja, proceni da li je dovoljno 12 meseci dugo vreme da bi se umanjila svaka prednost u konkurenciji žena.)

3. Ukupni nivo testosterona te sportistkinje u serumu mora ostati ispod 10 nmol / L sve vreme tokom perioda željene podobnosti za takmičenje u ženskoj konkurenciji.

4. Usklađenost sa ovim uslovima može se pratiti testiranjem. U slučaju neusaglašenosti, dozvola sportistkinja da se takmiči u ženskoj konkurenciji biće suspendovana na 12 meseci.

Sud za sportsku arbitražu iz Lozane je nedavno doneo privremenu presudu u važnom slučaju relevantnom za način na koji treba razmišljati o trans-inkluzivnom sportu: to je slučaj indijske sportistkinje Duti Čand iz 2014 u vezi sa IAAF²¹³-om 'Pravilnikom o hiperandrogenizmu', koji u većini slučajeva isključuje iz sportskih takmičenja u ženskoj konkurenciji interseks žene sa neobično visokim prirodnim, endogenim nivoima testosterona.

Prvo, Sud za sportsku arbitražu priznaje da su u većini slučajeva sportska takmičenja podeljena prema polu na samo dve kategorijalne

²¹² McKinnon R., 2015, How to think about trans-inclusive sport

²¹³ Međunarodna asocijacija atletskih federacija ili akr. skr. IAAF (International Association of Athletics Federations, IAAF) je organizacija osnovana 1912. godine na prvom kongresu održanom u Štokholmu u Švedskoj, pod nazivom Međunarodna amaterska atletska federacija ili akr. skr. IAAF (International Amateur Athletics Federation, IAAF). Kasnije je pod opštim trendom komercijalizacije sporta, pa tako i atletike, deo naziva „amaterski” 2001. godine promenjen u „asocijacija”, pa je tako skraćenica ostala ista. IAAF koordinira rad atletskih federacija, kao i upravljanje organizacijom zvaničnih takmičenja.

konkurencije: kategoriju muškaraca i kategoriju žena. Drugo, učešće u sportu prepoznato je kao univerzalno ljudsko pravo. Treće, Sud za sportsku arbitražu je presudio da oni, kao ni MOK, nisu ovlašćeni za "polne verifikacije": tj. oni nemaju politiku utvrđivanja da li je neko muškarac ili žena.

Promene koje su se desile do 2017. upućuju na sve veći broj zemalja koje omogućuju pravno priznanje rodnog identiteta bez prethodnih hirurških intervencija, štaviše, bez bilo kakve prethodne medicinske intervencije ili dijagnoze.

Potrebno je zapaziti da mnoge neobuhvaćene osobine mogu doneti konkurentske prednosti daleko iznad 10-12%. Jednostavno rečeno, postoje prirodne fizičke osobine koje daju više od 10-12% konkurentske prednosti i za njih ne postavljamo ograničenja. Po nekim mišljenjima, pre svega onih koji dolaze od trans žena sportistkinja, ne može se dati opravdanje za izdvajanje endogenog testosterona kao presudnog faktora.

Ako je učešće u sportu osnovno, univerzalno ljudsko pravo (prema UN, MOK, i Sudu za sportsku arbitražu u Lozani), svako poricanje tog prava zahteva izuzetno opravdanje. Prisustvo endogenog testosterona kod interseks ili trans žena je jedna od mnogih prirodnih fizičkih osobina koje mogu dati konkurentske prednosti. I postoji mnogo prirodnih fizičkih osobina koje donose mnogo veće konkurentske prednosti nego što se trenutno pripisuje endogenom testosteronu. Zbog toga neki autori, pre svega oni koji su i sami trans žene i sportistkinje kao npr. Rejčel Mekinon, smatraju da je došlo vreme da se podrži potpuno trans-inklusivan sport, i usvoji pravilo da su trans muškarci muškarci, a trans žene žene. Učešće u sportu je ljudsko pravo. I s obzirom da se ljude odvajaju u dve rodne kategorije, trans ljudi treba da se takmiče s onima koji odgovara njihovom rodnom identitetu. Trans ljudi koji su interseks, trans i rodno neuklopljeni izloženi su visokim nivoima diskriminaciju, uznemiravanja i nasilja širom sveta, čak i u razvijenim narodima. Dakle, dodati još jedan oblik diskriminacije ovim populacijama u službi "poštene konkurencije" (*fair competition*) često se smatra nesrazmernom štetom iako je ta šteta u službi dostojanog cilja.

Trans inkluzivna sportska kultura je očekivana budućnost za koju se danas zalažu trans žene sportistkinje i zagovornici njihovih prava. Naime, savremena sportska kultura promoviše isključivosti zbog čega je transrodnim i interseks osoba dugoročno otežano da se takmiče. Politikom koja navodno štiti žene zapravo se promovišu prevaziđene i ograničavajuće binarne rodne kategorije zbog čega se onemogućuje da sport postane snažna i inkluzivna kultura. Šta znači to za trans-inkluzivni sport? Prvo, trans žene su žene. Sud za sportsku arbitražu u Lozani je odlučio da zakonski priznati pol određuje pol bilo kog sportiste/sportistkinje. A trans žene u nizu zemalja mogu da budu legalno priznate kao žene i bez genitalne operacije ili hormonske terapije. Drugo,

najbolji podaci koji postoje o hiperandrogenim ženskim sportistkinjama je da imaju malu konkurentnu prednost u odnosu na žene (u rasponu od 2-3%). Treće, najbolji podaci koji postoje o trans ženama sportistkinjama uključujući i dodatne podatke koji se trenutno prikupljaju - je da proces tranzicije rezultira gubitkom performansi u rasponu od 10-12%, što slabo da može da upućuje na bilo kakvu dugotrajna konkurentnu prednost. Četvrto, nikakvo se opravdanje ne može dati za izdvajanje endogenog testosterona kao prirodne fizičke osobine po kojoj se može ograničiti konkurentna sposobnost. I dalje je realnost takva da su, za razliku od muškaraca u sportu, načini na koji elitne sportistkinje smeju biti fiziološki nadarene su i dalje vrlo ograničeni.²¹⁴ Mora se prihvatiti da su tela različita. Neke osobe prirodno imaju konkurentske prednosti u odnosu na druge. Endogeni testosteron - bilo u trans ili cisrodnoj žene pripadaju ženskom sportu. Trans muškarci pripadaju muškom sportu.

Upotreba rudimentarnog razumevanja biologije ne otvara prostor samo seksizmu, već najviše i pre svega služi kao plodno tlo transfobiji. Muškarci generalno gledajući, imaju 10-12% prednost u sportu u poređenju sa ženama. Većina žena ima nivo testosterona 0,5-3,0 nmol / l, dok muškarci imaju > 10nmol / L. (Međutim, neki muškarci, čak i elitni konkurentni sportisti, nalaze se u 'normali' ženskog opsega.) U stvarnosti, postoji medicinski konsenzus da transrodne žene i devojke nemaju konkurentsku prednost nad svojim cisrodnim rivalima nakon izvršenja jednogodišnje hormonske terapije. Naime, žene sa >10nmol/L nivoa testosterona će imati samo 2-3% takmičarske prednosti, koja nigde nije ni blizu 10-12% prosečne muške prednosti nad ženama. Sud za sportsku arbitražu je odlučio da tih 2-3% ne bi bilo dovoljno za razmatranje neophodnosti donošenja Pravila za regulisanje hiperandrogenizma. Raspon varijansi datih osobina (visina, snaga, VO2maks, itd.) je mnogo širi kod ljudi istog pola nego između polova. Dakle, dok je prosečan muškarac 10-12% brži ili jači od prosečne žene, razlika između najslabijeg muškarca i najjačeg muškarca je mnogo veće magnitude. Razlika između polova daleko manja od one unutar istog pola.

Dalje, potrebno je kritički uočiti i analizirati da u rodnom smislu, sport i dalje priznaje, poput sistema zatvorskih institucija isključivu binarnost²¹⁵: muško i žensko, devojke i mladići, muškarci i žene, i time se ulazi u domen seksizma. Seksizam ima tri pretpostavke: postoje samo dva biološka pola, rodni identitet uslovljen je biološkim polom, rodni identitet određuje načine rodne prezentacije. Sportska kultura neguje sve tri pretpostavke kao određenu vrstu kulturnog odraza i na taj način sprovodi seksizam slaveći i učvršćujući superiornost hegemonističkog maskuliniteta i tako konzervira postojeće stanje striktno binarne rodne podele. Termin čije je značenje povezano s biološkim

²¹⁴ Zato trans sportistkinje smatraju da MOKova Pravila 2015. godine koja zahtevaju da trans žene imaju endogene nivoe testosterona ispod 10 nmol / L treba preispitati.

²¹⁵ Transserbia, 2015, Sportska kultura ne voli binarne podjele, 22 juli

polom koriste se uporedno s onima koji opisuju rodni identitet. Ova praksa znatno pojednostavljuje komplikovanu stvarnost osnažujući ideju kako je biološki pol lako odrediti i kako je taj biološki pol neraskidivo povezan s rodnom identitetom. Biološki pol se u sportskom svetu određuje preko genitalija, hromozoma ili prisutnih hormonalnih nivoa umesto kao međudelovanje različitih faktora. A ako u sportu postoji samo ženska i muška konkurencija onda je opravdan i dalje prisutan strah od muškog infiltriranja u ženski sportski prostor.

Istina je da treba širom sveta podsticati i ohrabrivati više sportistkinja i sportista da se takmiče bez straha od progona. Istina je i da sport mora da ostane inkluzivan i nediskriminativan. Ali u situaciji postojanja striktno binarne podele sportistkinja i sportista, put za inkluzivnost i nediskriminativnost trans žena ne bi trebalo da bude njihovo uključanje u žensku konkurenciju. Možda je upravo iz razloga nediskriminativnosti i inkluzivnosti potrebno konačno dovesti u pitanje neprikosnovenu binarnost sportskih takmičenja i omogućiti pripadnicama i pripadnicima "trećeg roda" učešće. Putevi dekonstrukcije sportske binarnosti i njene praktične primene mogu da budu zajedničko takmičenje trans sportista sa cisrodnom sportistima, ali posebno, odvojeno računanje njihovih rezultata, (što bi, uzgred budi rečeno, omogućilo i vrlo zanemarenim trans muškarcima da se takmiče)? Jedan od mogućih puteva razvoja sporta uopšte možda su takmičenje grupa sastavljenih od svih rodni kategorija. Time se već uveliko eksperimentiše u američkom koledžskom sportu, što izaziva veliko zadovoljstvo učesnica/učesnika, kao i povećan interes publike, sve više zainteresovane za ta rodno inkluzivna takmičenja. Ukratko, ulazak trans žena u žensku sportsku konkurenciju ne predstavlja doprinos inkluzivnosti sporta, već je samo još jedan doprinos održavanju rodne binarnosti sportskih takmičenja koja već treba da bude prevaziđena.

Upravo suprotno inkluzivnosti, to može da dovede do sve manjeg učešća cis sportistkinja, i do postepenog formiranja dve kategorije sportskih takmičenja, konkurencije trans žena i muškaraca, dakle do postepenog nestanka cis sportistkinja. Zbog svega rečenog, prihvatanje trans žena u žensku sportsku konkurenciju ne može da bude prihvatljiva opšta budućnost sporta, možda tek prelazna situacija koja ukazuje, alarmira, na neophodnost dekonstrukcije rodne binarnosti sportskih takmičenja svih sportova svih nivoa.

UPOREDNOPRAVNA ANALIZA PROPISA I JAVNIH POLITIKA KOJI REGULIŠU STATUS TRANSRODNIH LICA NA IZDRŽAVANJU ZATVORSKE KAZNE

Modeli pravne regulative

Države kojima nedostaju pravna i praktična rešenja regulisanja položaja transrodnih lica u zatvorima

(Austrija, Bugarska, Ukrajina, Rusija, Turska)

Austrija²¹⁶

Komitet protiv mučenja Saveta Evrope (CPT) je po prvi put spomenuo diskriminaciju na osnovu rodnog identiteta u svom izveštaju objavljenom 11. novembra 2015, u kome se preporučuje Austriji da omogući transrodnim osobama u zatvoru pristup zdravstvenoj nezi specifičnoj za transrodne osobe.²¹⁷

Jedna austrijska transrodna osuđenica navela je da joj je dozvoljeno da nosi žensku odeću, ali samo dok je u svojoj ćeliji i to kada su vrata zatvorena, dok je u prisustvu drugih morala da nosi mušku odeću. Ona je javno izjavila da je žena odavno, praktično već dve godine i nije imala nikakve probleme sa drugim osuđenim licima na izdržavanju zatvorske kazne. Problem je što je morala u zatvoru da prekine hormonsku terapiju, pri čemu njen zatvorski terapeut odbija da razgovara o njenom rodnom identitetu. Rekla je da je želela da prođe pravnu proceduru rodnog prilagođavanja, hormonsku terapiju i operaciju rodnog prilagođavanja, ali je obaveštena da ne može početi tretman preparatima ciproteron acetat i estrogen u zatvoru, te da zbog toga ne može u potpunosti da se izvrši operativno i pravno rodno prilagođavanje.

U Austriji su procedure prilagođavanja roda, kao što su hormonska terapija, operacija i psihološka podrška dostupne transrodnim osobama, i postoje procedure vezane za promenu imena i pola transrodne osobe na ličnim kartama ili drugim zvaničnim dokumentima. Prema Komitetu protiv mučenja Saveta Evrope, nema nikakvog razloga da osobe lišene slobode prestanu da koriste te tretmane i pravne procedure propisane zakonom za transrodne osobe u Austriji.

Komitet je preporučio da austrijske vlasti preduzmu korake kako bi transrodne osobe u zatvoru (kada je prikladno, i u drugim zatvorskim

²¹⁶ Anti torture Committee scolds Austria over treatment of trans inmates, 2015, TGEU Transgender Europe, 12 November.

²¹⁷ Council of Europe anti-torture Committee report on Austria, 2015, Council of Europe, 6. November.

institucijama) mogle da koriste pomoć i tretman svog rodnog identiteta i, ako žele, omogućavanje da koriste i pravne procedure rodnog prilagođavanja. Preporuka Komiteta je takođe da budu kreirane i implementirane u praksi politike za borbu protiv diskriminacije i isključivanja transrodnih osoba u zatvorenim institucijama.

Odgovor austrijskih vlasti odnosi se pre svega na prioritarno garantovanje bezbednosti i reda kad je u pitanju tretman trans osuđenika, pri čemu je uočeno da u svakodnevnoj praksi, često postoji nedostatak znanja o fenomenu zvanom „transseksualnost”²¹⁸ i njegovim manifestacijama. Prema postojećoj praksi, premeštaj u zatvor u kome kaznu izdržavaju lica pola koji je željen od strane transrodne osobe smeštene u zatvorsku instituciju namenjenu licima pola koji je to lice dobilo prilikom rođenja moguć je samo onda kada je pravno promenjen građanski status osuđenika/ce.

Odvojeni zatvor za ženske i muške osuđenice/ke određen zakonom ne omogućava da se izađe u susret potrebama transseksualnih osoba u njihovoj fizičkoj i društvenoj realnosti. Činjenica da je u Austriji od 2009. godine promena roda u matičnoj knjizi moguća i bez operativnog rodnog prilagođavanja, predstavlja dodatni problem za izvršenje zatvorske kazne. Upravo zbog toga se ističe da moraju biti razvijeni kriterijumi za nove klasifikacije imajući u vidu da se povezanost bioloških polnih karakteristika i pravnog, građanskog statusa više ne mora podudarati. Predlaže se nova kriterijumska osnova klasifikacije prema tzv. „društvenom rodu” ili rodu u kom je osoba živela pre zatvora, koji može pomoći transrodnim osuđenima i zatvorskom osoblju.

Bugarska²¹⁹

Bugarska je primer države u kojoj ne postoje ni regulative, niti pozitivni primeri dobrih praksi postupanja sa transrodnim osobama u zatvorima. Ne postoje ni podaci o toj specifičnoj grupi osuđenih lica o čemu se saznaje posredno iz nedavnog izveštaja koji se odnosi uopšte na položaj cele LGBT populacije u zatvorskim institucijama.

²¹⁸ Pojam „transeksualnost” Svetska zdravstvena organizacija (World Health Organisation) definiše u svojoj Međunarodnoj klasifikaciji bolesti (International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems (Tenth Revision), ICD 10) kao „želju da se živi i da se bude prihvaćen kao osoba suprotne polne pripadnosti, što je obično praćeno osećajem nelagode i neprilagođenosti svom anatomskom polu, i željom da se pomoću operacije i hormonalnog tretmana postigne što je veća telesna podudarnost sa željenim polom”.

²¹⁹ Transgender persons rights in EU member states, 2010, Str. 18-19.

U izveštaju iz aprila 2014. godine²²⁰, navedeno je da su osuđene LGBT osobe na izdržavanju zatvorske kazne u Bugarskoj ekstremno ranjive, te da su češće percipirane sve kao gej osobe usled opšteg nedostatka svesti o suštini šta znači biti biseksualna ili transrodna osoba, kao i da su u zatvorima predrasude i stereotipi jače izraženi, što ih i čini izrazito ranjivom grupom. Dalje, navodi se da ne postoje dostupne informacije o broju osuđenih LGBT lica na izdržavanju zatvorske kazne, pošto, s jedne strane, neki od njih, s obzirom da su LGBT, plaše se da to priznaju usled straha od različitih oblika uznemiravanja (nasilja, seksualnog uznemiravanja, maltretiranja) dok sa druge strane, zatvorska administracija ne sakuplja informacije o seksualnoj orijentaciji osuđenih lica na izdržavanju zatvorskih kazni, iako takve informacije mogu biti korisne prilikom rešavanja problema koji proizilaze iz njihove ranjivosti. Izveštaj navodi da se njihova ranjivost ogleda naročito u aspektima smeštaja, pretresa tela, izloženosti nasilju i diskriminaciji.

U Bugarskoj se smeštaj osuđenih lica na izdržavanju zatvorske kazne ne vrši na osnovu adekvatne klasifikacije njihovih ličnih karakteristika, niti se rodni identitet uzima u obzir. Štaviše, postoji šansa namernog smeštaja LGBT osuđenika sa osuđenima sa istorijom nasilnog ponašanja. Ne postoje informacije o slučajevima smeštaja transrodnih lica na izdržavanju zatvorske kazne.

U pogledu pretresa tela ne postoje posebna pravila za pretres tela LGBT osoba, niti takve osobe imaju eksplicitno pravo da zahtevaju da budu pretresane od strane zatvorskih čuvara odgovarajućeg roda i sa maksimalnim poštovanjem njihovog ličnog dostojanstva.

U pogledu izloženosti nasilju, navodi se da je za LGBT osuđena lica na izdržavanju zatvorske kazne mnogo verovatnije da budu žrtve seksualnih napada i silovanja, nego da budu izvršitelji ovakvih dela. U zatvorskom okruženju je uobičajeno za muškarce koji se pre smeštaja u zatvor nikada ne bi upustili u seksualne odnose sa drugim muškarcima da imaju seksualne veze bez pristanka sa drugim muškarcima. Pošto silovanje osuđenika na izdržavanju zatvorske kazne od strane drugih osuđenika u ovakvim slučajevima uključuje osobe istoga pola, njihovi izvršiocu su bez razmišljanja etiketirani kao homoseksualci. U stvari, većina silovatelja među osuđenim licima na izdržavanju zatvorske kazne sebe vidi kao heteroseksualce, a žrtve kao supstituciju za ženu. Ovakvi odnosi ne uključuju samo seksualne odnose, već i prisilnu potčinjenost lica koje je percipirano kao slabije od agresora, često kako bi se dokazala i ojačala pozicija muške hijerarhije unutar zatvorske

²²⁰ Re-Socialisation of offenders in the EU: Enhancing the role of the civil society (re-soc) Workstream 3: Vulnerable groups of inmates, country report – Bulgarias, 17. April 2014, Dimitar Markov, Maria Yordanova, Miryana Ilcheva, Maria Doichinova

podkulture.²²¹ Zatvorsko osoblje se meša u odnose između osuđenika samo da bi obezbedilo zaštitu u slučaju kada se krše zatvorska pravila. Osuđena LGBT lica na izdržavanju zatvorske kazne mogu se obratiti za psihološku podršku. No, suočavaju se sa rizikom da time izazovu dodatno nasilje protiv sebe samih. U slučaju silovanja, potrebna je zaštita mentalnog zdravlja.

Diskriminacija je uobičajeni problem svih ranjivih grupa u bugarskim zatvorima, bez obzira na osnov po kojem su diskriminirani. LGBT osuđena lica na izdržavanju zatvorske kazne suočena su sa još jačim stereotipima, podložni/e su nejednakom tretmanu i od strane drugih osuđenih lica i od strane zatvorskog osoblja. Zatvorska administracija ne prikuplja podatke o seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu osuđenih lica na izdržavanju zatvorske kazne, što rezultira nedostatkom bilo kakvog drugačijeg ili obazrivijeg tretmana po toj osnovi. Ne uzima se u obzir ni jedna od ovih vrsta ranjivosti kada je reč o LGBT osuđenim licima na izdržavanju zatvorske kazne. Štaviše, oni zbog cele situacije, najradije skrivaju svoju seksualnu orijentaciju i rodni identitet iz straha od različitih oblika zlostavljanja.

Ukrajina

LGBT osobe lišene slobode

Po izveštajima civilnog društva, postoje sistematični i široko rasprostranjeni slučajevi zlostavljanja LGBT osoba u Ukrajini od strane policije,²²² uključujući arbitrarno lišenje slobode, ucene, pretnje, maltretiranje i loše uslove u ustanovama za pritvor.²²³ Ističe se da su ovakve situacije pogoršane „odsustvom prijavljivanja ili vođenja evidencije”.²²⁴ Izveštaji o arbitrarnom lišenju slobode LGBT osoba često uključuju navode o psihičkom i fizičkom zlostavljanju u pritvoru.²²⁵ Kao što navodi ukrajinska NVO *Insight*,²²⁶ „postoje konstantni izveštaji zanemarivanja pravnih procedura, uključujući neopravdano prikupljanje i diseminaciju ličnih informacija, kao što

²²¹ United Nations Office on Drugs and Crime, Handbook on Prisoners with special needs, New York: United Nations, 2009, p. 105.

²²² Insight NGO and Heartland Alliance Global Initiative for Sexuality and Human Rights, Human Rights Violations of Lesbian, Gay, Bisexual, and Transgender (LGBTIQQ) People in Ukraine: A Shadow Report, 2013.

²²³ Ibid. vidi takođe, Op Cit, Amnesty International, Nothing to be Proud of.

²²⁴ Ibid and Ibid.

²²⁵ Op Cit, Insight NGO and Heartland Alliance Global Initiative for Sexuality and Human Rights. Vidi takođe Amnesty International, Ukraine: Don't Stop Halfway, 2013, p 2.

²²⁶ Str. 4, ibid.

su seksualna orijentacija i otisci prstiju”.²²⁷ Ovo je posebno zabrinjavajuće u svetlu izveštaja o učenama i iznudi.²²⁸

Nijedno državno telo ne monitoriše položaj LGBT osoba lišenih slobode bilo da se radi o pritvoru bilo o izdržavanju zatvorske kazne. Zatvorsko osoblje nema treninge iz oblasti seksualne orijentacije, rodnog identiteta i izražavanja rodnog identiteta. Izveštaji navode da se transrodne osobe smeštaju u skladu sa svojim rodnim identitetom samo ako su dobile pravno priznanje tog identiteta, ali to priznanje je veoma tegoban proces koji može trajati i godinama. Smatra se da transrodne osobe čiji identifikacioni dokumenti odražavaju rod dobijen pri rođenju, ujedno i pripadaju tom rodu, pa su u skladu sa time i smeštene. Rodno nebinarne osobe, koje ne traže pravno priznanje, bilo kao muškarci ili kao žene, ne mogu odlučiti u koji će zatvor biti smeštene. Ne postoji mogućnost da transrodne osuđene osobe na izdržavanju zatvorske kazne nastave hormonsku terapiju dok su u zatvoru.

*Transrodne osobe u psihijatrijskim institucijama*²²⁹

Nedavno objavljena zakonska analiza naslovljena „Psihijatrija i procedure zakonskog priznanja roda u Evropi“ identifikovala je ukrajinsku Naredbu 60 kao najrestriktivniju proceduru u Evropi zbog jake uključenosti psihijatrije. Zakonski uslov dijagnoze psihijatrijske bolesti ili podvrgavanje psihijatrijskoj proceni u proceduri zakonskog priznanja roda i dalje ostaje problematičan i u drugim evropskim zemljama. Dokument pokazuje da prisilna dijagnoza i psihijatrizacija nisu u skladu sa ljudskim pravima, kao što je pravo na privatnost (Član 8 Evropske konvencije o ljudskim pravima), pravo na odsustvo diskriminacije (Član 14 zajedno sa Članom 8), i potencijalno pravo na slobodu od nehumanog i degradirajućeg tretmana i mučenja (Član 3).²³⁰ Tridesetog decembra 2016, “Naredba 60” koji reguliše zakonsko priznanje roda i pristup zdravstvenoj zaštiti trans osoba u Ukrajini je povučen. Umesto toga, novi protokol kojim se ukida obavezan boravak od 30 do 45 dana u zatvorenoj psihijatrijskoj ustanovi je stupio na snagu.²³¹

Nema još dovoljno podataka o praktičnoj primeni ove zakonske novine ali ima dosta podataka o praksi koja joj je prethodila. Naime, procedura da transrodne osobe dobiju pravno priznanje svog rodnog identiteta je izuzetno složena. Potrebno je mnogo godina da se ona okonča i u međuvremenu može da

²²⁷ Ibid, Op Cit, Insight NGO and Heartland Alliance Global Initiative for Sexuality and Human Rights.

²²⁸ Ibid.

²²⁹ Str. 4, ibid.

²³⁰ Ukrajina ukida arbitrerne i okrutne zdravstvene protokole, 2017, Transserbia, 25 januar

²³¹ TGEU, 2017, Ukraine abolishes arbitrary and cruel trans health protocol, Press, 25 January

rezultira teškim kršenjima ljudskih prava, koja idu čak i do torture i maltretiranja. To se odnosi naročito na period nakon konsultacija sa seksopatologom, psihologom ili psihijatrom, kada se od transrodnih osoba zahteva da provedu između 30 i 45 dana u psihijatrijskoj ustanovi, kako bi se pokazalo da osoba „zaista” živi drugačiji rod od onog koji joj je dodeljen pri rođenju.²³² Svrha ovoga je dobijanje medicinske dijagnoze „transseksualnosti”²³³ koja onda omogućava transrodnim osobama pristup hormonskoj terapiji i hirurškom tretmanu.²³⁴ No, ti medicinski tretmani nisu stvar izbora, već preduslov za pravno priznanje rodnog identiteta, jer će Komisija za rodno prilagođavanje (*sex reassignment Commission*), koja kontroliše da li transrodna osoba može započeti proceduru promene svojih dokumenata, dati dozvolu samo ako odluči da je obim prethodnih medicinskih intervencija bio „dovoljan”.²³⁵ Istraživanje NVO *Insight* pronašlo je da je samo 7 od 27 anketiranih osoba „želelo, ili su im bile potrebne, ove operacije koje su im bile ponuđene (i često forsirane) od strane medicinskih stručnjaka”.²³⁶ Dalji preduslov²³⁷ za pravno priznanje je da se transrodna osoba podvrgne sterilizaciji,²³⁸ i relevantni

²³² Procedura je propisana Uredbom br. 60 Ministarstva zdravlja od 3. februara 2011. godine.

²³³ U originalnom dokumentu se navodi da je „transseksualnost” termin korišćen za „poremećaj rodnog identiteta”, „formalna dijagnoza u Međunarodnoj klasifikaciji bolesti (in the International Classification of Disease) koju koriste psiholozi i lekari da opišu i daju dijagnozu transrodnim osobama, onima koje doživljavaju značajnu disforiju (nezadovoljstvo polom i rodnom dodeljenim pri rođenju) (discontent with the sex and gender they were assigned at birth)”. Dijagnoza je odbačena kao zastarela i neprikladna, i SZO je predložila njeno uklanjanje iz Međunarodne klasifikacije bolesti. Originalni dokument nalazi se na linku <http://tgeu.org/who-publishes-icd-11-beta/>. Vidi *Insight* NGO, Discrimination of transgender people in access to healthcare and legal gender recognition.

²³⁴ U praksi, većina transrodnih osoba sama započne hormonsku terapiju, na svoju ruku, pre zvanične procedure usled ekstremnog manjka kvalifikovanih endokrinoloških stručnjaka u Ukrajini, zato što je mnogo lakše dobiti dijagnozu Komisije ukoliko im je izgled već u skladu sa željenim rodnom. Op.cit., *Insight* NGO, p 38-43.

²³⁵ Ibid, op. cit, ibid, p 9-10.

²³⁶ Sve anketirane osobe, međutim, izjavile su da je hormonska terapija bila važna ili ključna za njihovu tranziciju (njihov lični proces usklađivanja sa svojim identitetom i telom (their personal process of coming to terms with their identity and body). Op. cit, ibid, p 33.

²³⁷ Str. 5, ibid.

²³⁸ Op. cit., ibid, p 32.

pravni izvori nabrajaju listu ekstremno širokih kriterijuma koji bi vodili ka negativnoj odluci Komisije.²³⁹

Iskustva transrodnih osoba u prihijatrijskim ustanovama tokom njihovog „dobrovoljnog” boravka značajno variraju.²⁴⁰ Negativne karakteristike boravka uključuju konfiskaciju ličnih stvari i sredstava komunikacije, ograničenje slobode kretanja, dehumanizujuće medicinske procedure (kao što je postavljanje neprijatnih pitanja, nametanje rodni stereotipa, objektivizacija i obavezno svlačenje), nesmeštanje u bolničko krilo željenog roda ili nedozvoljavanje korišćenja kupatila po izboru (što takođe osobu izlaže otvorenom maltretiranju i diskriminaciji) i odbijanje da se transrodnim osobama obraća željenim imenom ili željenom zamenicom.²⁴¹ Pravni izvori koji regulišu pravno priznanje roda navode da „intenzivni psihoterapeutski rad ima za cilj pacijentovo odbijanje promene (korekcije) pola”.²⁴² Kao posledica toga, „terapijsko preobraćanje” je deo državne politike i može se sprovesti u bilo kojoj psihijatrijskoj ustanovi.²⁴³

Pa ipak, ovi negativni aspekti se ne primenjuju u svim slučajevima i ponekad medicinsko osoblje može biti veoma podržavajuće i dozvoliti transrodnim osobama da provedu kraće vreme u psihijatrijskim ustanovama nego što se to pravno zahteva.²⁴⁴ Glavni izazovi u ovom smislu su nepostojanje propisanih testova ili protokola, nedostatak znanja o pitanjima rodnog identiteta kod medicinskog osoblja ili nedostatak pravnog okvira koji se odnosi na pravno priznanje rodnog identiteta.²⁴⁵ Sistem pravnog priznanja rodnog identiteta zahteva obimnu reformu, kako bi garantovao nediskriminaciju, transparentnost i slobodu od maltretiranja. Dok se zahtevi poput prinudne i nametnute institucionalizacije, sterilizacije i (hirurških) operacija moraju eliminisati, od suštinskog je značaja da transrodne osobe nastave da koriste medicinske službe i tretmane.

Rusija

Situacija transrodnih osuđenika na izdržavanju zatvorske kazne u Rusiji se, u nedostatku podataka, istraživanja i analiza oslanja uglavnom na nedavno

²³⁹ Uz listu uslova koji se moraju ispuniti da bi se dobila pozitivna odluka Komisije, Uredba br. 60 daje i kontra-indikatore. Oni uključuju roditeljstvo nad decom ispod 18 godina starosti, brak, biti gej i “grubo kršenje socijalne adaptacije” (uključujući nezaposlenost ili nemanje stalnog prebivališta. Op. cit., ibid, p 20.

²⁴⁰ Op. cit., ibid, p 62.

²⁴¹ Op., cit., ibid, p 62-65.

²⁴² Uredba br. 60 Ministarstva zdravlja od 3. februara 2011. godine, paragraf 3.

²⁴³ UN tela naglašavaju da takve „terapije” mogu da imaju intenzitet torture, videti A/HRC/29/23, para 52.

²⁴⁴ Op. cit., ibid, p 65-67.

²⁴⁵ Ibid, p 68-69.

obraćanje Evropskom sudu za ljudska prava u Strazburu u slučaju Bogdanova iz 2013. Iako presuda u tom slučaju još nije doneta, činjenice na koje se ukazuje u tom podnesku su sledeće: transrodnim licima na izdržavanju zatvorske kazne se uskraćuje hormonska terapija koja je prethodno godinama primenjivana. Hormonska terapija može da se odobri samo ako tako osuđeno lice samo može da je plati. Službeno propisani medicinski postupci ne sadrže na listi rodnu disforiju tako da ne postoje ni propisani tretmani. Poverljivost postojanja operacije rodnog prilagođavanja se ne poštuje i time osuđeno lice dolazi u situaciju da bude izloženo pretnjama, nasilju i raznim oblicima maltretiranja.

Slučaj Jelene Bogdanove

Podnesak²⁴⁶ Evropskom sudu za ljudska prava, pod brojem 63378/13, podnet je 19. septembra 2013. godine od strane Jelene Anatolijevne Bogdanove (Yelena Anatolyevna Bogdanova), rođene 18. juna 1976. godine, koja je na odsluženju zatvorske kazne u Krasnojarskoj oblasti. Podnositeljka je transrodna žena, koja je imala operaciju rodnog prilagođavanja iz muškog u ženski rod 2011. godine, a koja je godinama pre kao i posle operacije, a pre hapšenja²⁴⁷, primala hormonsku terapiju. Nakon hapšenja, nadležni su odbili da joj omoguće korišćenje lekova za hormonsku terapiju uprkos njenim mnogobrojnim žalbama i činjenice da se nakon operacije ovakva doživotna terapija ne može osporavati. Aplikantkinja je navodila da je propust da dobije ovu terapiju doveo do razvoja rodne disforije, odnosno povratka sekundarnih (muških) karakteristika, kao i da se njeno mentalno zdravlje značajno pogoršalo. Takođe, nije dobila terapiju za hepatitis B, što joj je dijagnostikovano nakon hapšenja. U odgovoru na njene pritužbe, rečeno joj je da sama mora da plati hormonsku terapiju, za koju ona nije imala neophodna finansijska sredstva. U aprilu 2013. godine premeštena je u bolnicu Krasnojarsk, gde je prvi put nakon hapšenja bila na pregledu kod endokrinologa, gde joj je prepisano korišćenje hormonske terapije, ali je troškove morala da snosi sama iako za to nije imala sredstava. Oslanjajući se na pisane izjave dva zatvorenika navela je kako je, nakon što je prebačena u bolnicu za tuberkulozu, uprava zatvora informisala sva osuđena lica na

²⁴⁶ Bitno je naglasiti da je ovaj podnesak deo podneska koji se nalazi pred Evropskim sudom za ljudska prava, u slučaju Aleksandra Anatolijeviča Nikulina protiv Rusije, zajedno sa 20 drugih podnesaka (Application no. 30125/06 Aleksandr Anatolyevich NIKULIN against Russia and 20 other applications).

²⁴⁷ Uhapšena je 9. juna 2012. godine pod sumnjom pokušaja trgovine drogom, da bi mesec dana kasnije bila proglašena krivom i osuđena na dve godine zatvora od strane suda okruga Leninski; presuda postaje pravosnažna 4. septembra 2012. godine, i poslata je na odsluženje kazne u kaznenopopravnu koloniju, u oblast Primorje, u selu Gorni, gde ostaje do 15. marta 2013. godine, kada je prebačena u bolnicu za tuberkulozu u grad Minusinsk. Čini se da je tamo ostala sve do puštanja na slobodu.

izdržavanju zatvorske kazne da je ona trans seksualka. Kao posledica toga, postala je predmet ismejavanja, pretnji i nasilja u zatvoru, te je bila odvojena od drugih osuđenih lica na izdržavanju zatvorske kazne i smeštena u medicinsko odeljenje kao „sigurno mesto”. Julia 2013. godine zatražila je od suda da joj dozvoli privremeno puštanje na slobodu s obzirom na njeno loše zdravstveno stanje i nemogućnost da prima hormonsku terapiju. Regionalni sud Krasnojarska je 17. oktobra 2013. godine, odbacio njen zahtev, zaključivši da njeno stanje nije uključeno u listu bolesti koja omogućava privremeno puštanje na slobodu. Inače, žalila se, između ostalog, po osnovu članova 3. i 13. Konvencije o izostanku neophodnog medicinskog tretmana, uključujući i hormonsku terapiju, kao i nepostojanju efektivnog pravnog leka kojim bi se žalila; nadalje, kao i na uslove svog zatvora, a kao rezultat toga što su vlasti obelodanile informaciju o njenoj operaciji rodnog priagođavanja.

Tim povodom, postavljena su sledeća konkretna pitanja pred Evropskim sudom za ljudska prava, i to:

1. Da li je informacija o operaciji prilagođavanja pola obelodanjena ostalim osuđenim licima na odsluženju zatvorske kazne od strane uprave? Ako jeste, da li je podnositeljka žalbe segregisana od ostatka zatvorske populacije? Da li je ona, usled toga, bila podvrgnuta tretmanu koji predstavlja kršenje člana 3. Konvencije?
2. S obzirom da su vlasti odbile da aplikantkinji pruže hormonsku terapiju i/ili obelodanile informaciju zatvorskoj populaciji o njenoj operaciji promene pola, da li je time došlo do kršenja prava na poštovanje njenog privatnog života, a što je suprotno članu 8. Konvencije?

Inače, bitno je naglasiti da je ovim povodom u slučaju Bogdanove protiv Rusije, 10. juna 2015. godine, usledila intervencija treće strane, podnošenjem²⁴⁸ zajedničkih pisanih komentara od strane TGEU²⁴⁹, ILGA-Europe²⁵⁰, EPATH²⁵¹ i NVO Coming-Out.²⁵² U ovim pisanim komentarima, podnosioci su ukazali na sledeća tri bitna aspekta slučaja²⁵³:

²⁴⁸ Što je učinjeno na osnovu odobrenja datog od strane Predsedavajućeg dana 21. maja 2015. godine, a u skladu sa članom 36. §2 Konvencije. Pogledati paragraph 1. na strani 1.

²⁴⁹ Transgender Europe

²⁵⁰ The European Region of the International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex Association.

²⁵¹ The European Professional Association for Transgender Health

²⁵² TGEU, 2015, Celokupan tekst slučaja Bogdanova protiv Rusije dostupan na http://tgeu.org/wp-content/uploads/2015/07/Bogdanova-v-Russia_third-party-intervention-FINAL.pdf, pristupljeno 15. marta 2016. godine.

²⁵³ Ibid, str. 1, paragraf 3.

- a) medicinski aspekt, obrazlažući međunarodno priznate profesionalne i pravne standarde koji se odnose na tretman rodnog prilagođavanja, apostrofirajući slučajeve u kojima je ovakav tretman medicinski neophodan, posledice na fizičko i mentalno zdravlje prekidanja hormonske terapije, kao i najboljih praksi koje se odnose na obezbeđenje tretmana rodnog prilagođavanja u zatvorima,
- b) ranjivost transrodnih osoba od nasilja u zatvorima,
- c) diskriminatorni odnos prema transrodnim osobama u Rusiji, a koji se manifestuje u javnoj sferi, u neadekvatnim procedurama za pravno priznanje rodnog identiteta i neispunjenju njihovih medicinskih potreba.²⁵⁴

Turska

Ne postoje pouzdane informacije o tačnom broju LGBTIQ zatvorenika/ca u Turskoj, kao ni o problemima sa kojima se oni/e suočavaju. Podaci DGP-a navode da se trenutno na izdržavanju zatvorske kazne nalazi 79 LGBTIQ osoba, ali taj broj je sigurno mnogo veći. Ipak, fondacija Civilno društvo u kaznenom sistemu (The Civil Society in the Penal System Foundation) sproveda je istraživanje o zatvorenicima/ama sa specijalnim potrebama, uključujući i LGBTIQ osobe. Pisma koja su LGBTIQ pritvorenici/e poslali/e organizacijama civilnog društva otkrivaju još informacija. Pismo jedne trans žene, pritvorene u Bajrampasa Cezaevi zatvoru, koje je objavila organizacija Hjuman Rajts Voč, opisuje kako je bila izložena fizičkom nasilju i ponižavanju od strane zatvorskih čuvara, uključujući i silovanje, pritvor u samici i jako loše zdravstvene uslove za život.

Lične izjave LGBTIQ osoba potvrđuju da se u zatvorima vodi politika segregacije i izolacije. Na primer, u svom pismu iz zatvora Bafra (Samsun), jedna transrodna osuđenica kaže da je delila ćeliju sa još 7 transrodnih osuđenika. Dalje, izveštaj *CISST*-a je takođe ustanovio da, kako bi osigurala mesto u odvojenom krilu, LGBTIQ osoba je morala da pristane na medicinski pregled kako bi se ustanovio njen rodni identitet ili seksualna orijentacija.

Država transrodnim osuđenima/ama ne obezbeđuje upotrebu hormona i drugih oblika terapije, niti im te troškove refundira sistem zdravstvenog osiguranja. Transrodne osobe mogu da dobiju hormone uz odobrenje zatvorskog lekara, ali nemaju mogućnost da biraju vrstu hormona koja je

²⁵⁴ Ibid. Kako je u samom dokumentu navedeno, ovaj treći aspekt ukazuje da je slučaj Bogdanove simptom dubljih društvenih problema, koji sugeriše da efektivni pristup pravnim lekovima mora da uključi ne samo pristup terapiji rodnog prilagođavanja, već i potrebu za podizanjem svesti i treninzima zatvorskih službi na ovu temu, kao i za izmenu kodeksa ponašanja i operativnih procedura.

najpogodnija za njihove potrebe. Takođe, u zatvorima nisu zadovoljene ni druge potrebe, kao što je omogućavanje nošenja odgovarajuće odeća. Na primer, transrodna osuđenica u Bafra zatvoru žalila se u svom pismu kako joj nije omogućeno nošenje odgovarajuće odeće. Takođe, transrodni osuđenici/e često pominju i probleme poput ograničene mogućnosti korišćenja usluga advokata i zabrane bračnih poseta.

Države u kojima postoje praktična rešenja, normativne prakse, i eksperimenti

(Francuska, Nemačka, Španija, Italija, Poljska, Kanada, Sjedinjene Američke Države, Škotska, Tajland)

Francuska

U Francuskoj je Opšti supervizor (*the General supervisor of places of detention*) kao ustanova za izdržavanje zatvorske kazne objavila 2010. godine rezultate istraživanja o problemima sa kojima se suočavaju transrodne osobe lišene slobode. Supervizor je zaključio da nema dovoljno informacija o zdravstvenoj nezi transrodnih osoba, da transrodne osobe nemaju mogućnost da koriste istu negu koju bi imale van zatvorske institucije i da, u nedostatku adekvatnih uputstava, različiti zatvori različito pristupaju problemu transrodnih osuđenika. Supervizor je ovu priliku iskoristio i da objasni da se član 46. Kaznenog zakona iz 2009, na osnovu kojeg se osuđenici/ama garantuje kvalitetna i kontinuirana nega kakvu bi imali/e i van pritvora, odnosi i na transrodne osuđenike/ce, koji imaju pravo na zdravstvenu negu u zatvoru, ali takođe i van njega, ukoliko je to potrebno.

U Francuskoj²⁵⁵ transrodne žene koje nemaju promenjena lična dokumenta, a ne mogu ih imati ako nisu operisane, moraju da izdržavaju kaznu zatvora smeštene u muškom zatvoru. Kao i svuda u svetu, izložene su seksualnom i drugim vidovima nasilja od strane drugih osuđenika i grubom ismevanju i raznim vidovima ponižavanja od strane zatvorskog osoblja. Kako je smeštaj sa drugim muškarcima nebezbedan, a u ženski zatvor ne mogu, jer su one još uvek zvanično muškarci, zatvorske vlasti rešenje problema vide u smeštanju transrodnih žena u zatvoreničke bolnice ili izolaciju.

Transrodna osuđena lica u francuskim zatvorima dolaze u bolnice i zbog raširene pojave samopovređivanja. Naime, nemoguće je da osuđeno lice na izdržavanju zatvorske kazne dobije dozvolu za operativni zahvat rodnog prilagođavanja, a bez operacije nije moguće promeniti civilni status, odnosno dobiti lična dokumenta sa oznakama željenog roda, različitog od anatomske. Iz

²⁵⁵ Millot Ondine, 2010, En prison, les transsexuelles sont harcelées, parfois privées de traitement. A Fleury, on nous isole sinon on se fait violer et massacrer. Liberation, 18 fevrier.

tog razloga mnogi od njih pribegavaju samopovređivanju i samokastraciji nastojeći da možda tim putem dobiju željenu operaciju.

U bolnici i izolaciji nisu omogućene radne aktivnosti. „Ne možeš da radiš, znači ne možeš da zaradiš novac. Nemaš pravo da se prošetáš... Ali najgori je pretres. Tokom svakog pretresa, moramo da se skinemo gole ispred nadzornika koji se smeju. Tu je jedan koji me tretira kao da sam vanzemaljac. Drugi koji galami: „Prļjava trandžo, sram te bilo. To što imaš nisu sise, uzeću nož i sve ti to ukloniti”. Izluđuje ih što vide nekog ko istovremeno ima ženske grudi i muške genitalije.”

Sledeći problem je pristup hormonima. „Većini osoba je onemogućen hormonski tretman od trenutka kada stignu u zatvor”. Zavisno od ličnosti zatvorskih lekara, mogu se dobiti hormoni, ali se oni takođe proizvoljno, mogu i povremeno uskraćivati, tako da se dešava po fizičko i psihičko zdravlje razarajući jo-jo efekat. Što se tiče ostalih predmeta, postoje podaci da postoji praksa (evidentirana makar u jednom zatvoru), gde im je dozvoljeno da kupuju i koriste kozmetičke proizvode. „To u stvari izgleda bedno, ali ipak, kada se depiliramo, kada stavimo malo hidratantne kreme, to nas smiruje”. Nošenje ženske odeće nije dozvoljeno. Postavlja se pitanje, zašto je to nemoguće makar u samici, makar noću, kad npr. ljudi na slobodi ceo dan provode u muškoj odeći, a kad dođu kući sa posla, u svom stanu, oblače žensku odeću?

Nemačka

U Nemačkoj²⁵⁶ su ime i pol navedeni u službenim dokumentima (*Personenstand*) osnova za odlučivanje da li da se neko smesti u muški ili ženski zatvor ili zatvorsko odeljenje/blok. Postoji imperativno odvajanje po osnovi polne pripadnosti i taj službeni pol je kriterijum odlučivanja u koji zatvor će neko lice biti smešteno. To znači, na primer, da će MuŽ osobe koje nisu promenile svoj pravno priznati pol, a većina pripada toj kategoriji, biti smešteni u muški zatvor.

U praksi su moguća odstupanja od tog generalnog pravila/politike. Poznati su primeri dve MuŽ osobe koje su promenile svoja prva imena (jedan u Bavarskoj i jedan u pokrajini Severna Rajna Vestfalija) a koji izdržavaju kazne u ženskim zatvorima. Poznati su i neuspešni pokušaji. U Berlinu tokom 2002. godine, jedna trans žena zatvorena u zatvor Moabit je podnela pritužbu protiv svog smeštanja u zatvor za muškarce i dobila je slučaj u prvoj instanci. Uprava zatvora, je međutim odbila transfer te žene a uprava ženskog zatvora odbila je da je primi. Žena je tada izgubila u drugom stepenu i ostala je za sve vreme trajanja kazne u muškom zatvoru u izolaciji. Poznat je i slučaj dve trans žene zatvorene u muškom zatvoru u Hamburgu koje se sve vreme drže u izolaciji.

²⁵⁶ Lockdown: prison, repression and gender nonconformity.

Može se reći da u principu, većina zatvorskih uprava nije spremna da se nešto trudi oko transrodnih lica na izdržavanju zatvorske kazne kako bi im olakšala život. Ne postoje zajednički programi ni dogovori za transrodne osobe u zatvoru. U većini slučajeva, one su smeštene u izolaciji da bi ih zaštitili od drugih osuđenika. Ova takozvana zaštita se sastoji od 24 sata u samici, gde čak i u zatvorskom dvorištu može da se šeta samo kada je sama. Transrodni zatvorenici su često ostavljeni da sami brinu o svojoj bezbednosti, uz obrazloženje da bi se oni suočili s manje opasnost kada bi se potrudili da izgledaju “malo manje provokativno”, odnosno kada bi više ličili na muškarce, a manje na žene.²⁵⁷ U pogledu predmeta koji transrodne žene u zatvoru žele da imaju i koriste, one nemaju pravo da nose željenu odeću ili da koriste kozmetiku. Nošenje ženske odeće u muškom zatvoru je uglavnom potpuno uskraćeno, jer se tvrdi da bi to ugrozilo bezbednost ustanove. To se čak odbija i trans ženama u izolaciji.

Medicinski tretman rodne disforije je u zatvorskim institucijama moguć, ali je po pravilu teže da se počne tranzicija u zatvoru nego da se nastavi taj proces ako je započet pre zatvora. Pošto Krivični zakon samo određuje da o pravu na medicinski tretman odlučuje zatvorski lekar, to je na njegovoj diskrecionoj oceni šta spada u takav tretman. Dužina kazne obično igra važnu ulogu kada je reč o pitanju tranzicije. Kod kratkotrajnih kazni promena ličnog imena ili zahtev da se dobije hormonska terapija su često uskraćeni. Operativno prilagođavanje rodnog identeta tek uopšte ne dolazi u obzir, a osuđenom licu se obično savetuje da sačeka da bude pušteno na slobodu. Poznat je ipak, slučaj uspešnog dobijanja operacije rodnog prilagođavanja koji se desio 2004. godine, kada je osuđena trans žena u zatvoru Kemnic dobila sudski spor protiv zatvora koji je odbio da plati njenu operaciju. Ovo je trenutno jedini poznati primer uspešno dobijenog slučaja. Osuđena transrodna lica na izdržavanju zatvorske kazne koja zahtevaju hormonsku terapiju imaju više uspeha ako su već ranije uzimala hormone, pre nego što su došla u zatvor.

U Nemačkoj nema policijskih smernica koje mogu da upute policiju kako da se sa poštovanjem odnosi prema transrodnim osobama.²⁵⁸ Transseksualne seksualne radnice su posebno izložene seksualnom nasilju od strane policije. Pod lažnim izgovorom provere identiteta, često su odvedeni u policijske stanice radi potpunog telesnog pretresa. Kako ti pretresi moraju biti obavljeni od strane pripadnika istog pola, a to je onaj pol koji je označen u njihovim ličnim ispravama, trans žene su često primorane da se skidaju u prisustvu velikog broja muškaraca. Tokom pretresa one se suočavaju sa transfobičnim uvredama a pošto mnoge od seksualnih radnica rade ilegalno, one retko zbog toga podnose pritužbe protiv policije.²⁵⁹

²⁵⁷ Op. cit. str 9 i 10.

²⁵⁸ The situation in Germany, Article contributed by a.r.a.p. str. 8

²⁵⁹ Godine 2002. jedna žena je podnela pritužbu protiv policije, ali nažalost bez uspeha.

Aktivistkinje i aktivisti za prava transrodnih osoba nastoje da se menja i poboljša odnos koji policija i pravosuđe imaju prema transrodnim osobama. Oni smatraju da je potrebno da se javno objavljuju, ako treba i skandalizuju, slučajevi diskriminacije i nasilja od strane policije, zatvorskih i pravosudnih institucija, da se vodi borba da transrodne osobe ne budu više izložene na milost i nemilost policiji i pravosuđu koji mogu da proizvoljno donose odluke u situacijama u kojima su transrodne osobe lišene svojih prava. Iz tog razloga je trenutno njihova glavna aktivnost da prikupe izveštaje o iskustvima iz prve ruke od krosdresera, transrodnih i transseksualnih osoba. Dokumentacija o iskustvima, mišljenjima i događajima može da posluži da se istakne ono što treba da se menja i formira osnovu za kampanje protiv diskriminacije i nasilja bezbednosnih službi.

Španija

U Španiji²⁶⁰ ne postoje statistički podaci o tome koliko je transrodnih osoba na izdržavanju zatvorske kazne. Još manje postoje bilo kakve posebne državne politike dizajnirane da se odgovori na njihove potrebe. Ipak, Španija je odličan primer kako se regulativa i praksa menjaju nabolje makar ako se radilo samo o jednoj jedinoj osobi. Zatvorski put Marije Hezus Lastre i borba za njena prava doveli su do promena. Bila je prva transseksualna osoba koja je, bez prethodne operacije rekonstrukcije pola, bila prebačena u ženski zatvor. Tada je napravljen poseban pravilnik kako bi se rešio njen slučaj smeštaja u zatvorsku ustanovu rodnog identiteta. Španska Kaznena institucija (*Instituciones Penitenciarias*) je kreirala interni pravilnik (no. 7/2006) koji dozvoljava transseksualnim zatvorenicama/ama kojima se rod ne slaže sa onim u ličnoj karti da budu smešteni/e u odeljenje koje odgovara njihovom polu. Međutim, u praksi, ovaj sistem ne funkcioniše uvek jer transrodne osobe nisu dovoljno obavestene o ovoj mogućnosti. U nekim slučajevima zatvorskom osoblju nije dovoljno jasan protokol. Protokol nije poznat u potpunosti u svim kaznenim centrima.²⁶¹ Neophodno je uraditi poseban trening za zatvorsko osoblje.²⁶²

Povrh toga, Marija Hezus Lastra je par godina kasnije, izdejstvovala da zdravstveno osiguranje pokrajine Austrije finansira njeno hirurško prilagođavanje pola u zatvoru, doduše tek nakon njene sudske pobede. Prvi put se našla u zatvoru Viljabona 1998. godine, gde je bila ponovo zatvorena 2005. Od prvog trenutka počela je bitka za to da transrodne osobe prepoznaju svoja prava i u zatvoru, čak i ako nisu imale hirurško prilagođavanje pola ili iako

²⁶⁰ La realidad de los transexuales en las cárceles españolas – Sara Montero, 22.01.2016.

²⁶¹ Programa LGTBI de la Comunidad de Madrid.

²⁶² FELGTB. Federacion, Estatal de Lesbianas, Gais, Transexuales, y Bisexuales

lična karta ne odražava njihov pravi rodni identitet. Od tih njenih prvih zatvorskih koraka, situacija se mnogo promenila iako još uvek ne postoji posebna procedura za ovu specifičnu grupu osuđenih lica lišenih slobode.

Kada je 1998. godine ušla u zatvor, nije bilo nikakvog drugog modela smeštaja osim prisilnog smeštaja u muški zatvor za sva transrodna lica lišena slobode koja nisu bila prethodno operisana. Trans ženama su oduzimate šminka, helanke, suknje... sve što je bilo ženstveno. Gospođa Lastra je to prijavila i uspeła u tome da im vrate sve te predmete. To je bio njen prvi sudski trijumf. Kasnije je postigla novi cilj: prebacili su je u ženski zatvor, iako je nekoliko meseci kasnije morala opet da traži transfer u mušku zonu zbog loših odnosa sa stražarima.

Činjenica da se transseksualna žena smešta u muški zatvor, može dovesti do konfliktnih situacija već tokom prvog pretresa ili kada je nazivaju imenom koje se nalazi u njenim dokumentima. Postoje i problemi vezani za hormonsku terapiju. Kada je transrodnim licima na izdržavanju zatvorske kazne potrebno da idu na konsultacije izvan zatvora, kod endokrinologa, ne retko se dešava da stalno izmišljaju opravdanja da ih ne vode tamo. Ipak, to nije uobičajna praksa i tretmani se normalno obavljaju, jer je nezakonito uraditi tako nešto, pa ovakvi problemi nisu česti.

Inače, Maria Hesus Lastra nije imala problema sa ostalim zatvorenicima, zapravo je tokom služenja kazne jedan od njih postao njen suprug. Međutim, transfobija u zatvorima je postojeća u istoj meri kao i napolju: „Razlika je u tome što si u zatvoru između četiri zida i ne možeš da pobegneš”.

Italija²⁶³

Uvod u dinamiku italijanskih promena

Italija je primer dinamičnog menjanja zatvorskog sistema u nameri traženja najpovoljnijeg smeštajnog i tretmanskog rešenja za transrodna lica na izdržavanju zatvorske kazne. Iako je evidentan nedostatak jasnog konsenzusa oko „najboljeg” modela za zatvorski smeštaj transrodnih lica, važno je da se rešenja traže i na opštiji način menjanja javnih politika ali i kroz praksu pojedinih zatvorskih institucija. Specifičnost italijanskog iskustva je veliki broj transrodnih osuđenika koji su smešteni u tzv. zaštićeni režim u zatvorima Alba, Beluno, Bergamo, Bolate, Firenze Solicano, Milano S. Vitore, Napoli, Podoreale, Rimini, Roma, i Rebibbia NC, gde je smešteno ukupno oko 80 transrodnih osuđenika od oktobra 2009. godine.²⁶⁴

²⁶³ Dias Vieira Adriana; Ciuffoletti Sofia, Section D, 2016, a Tertium Genus of Incarceration? Case-study on the Transgender Inmates of Sollicciano", Journal of Law and Criminal Justice, December 2014, Vol. 2, No. 2, pp. 209-249

²⁶⁴ Iako noviji podaci nisu dostupni, taj broj sigurno nije manji, zapravo, vrlo je verovatno da se povećava, imajući u vidu da se radi u većini slučajeva o transrodnim

Dok zakonodavstvo predviđa isključivo muškarce i žene kao osuđena lica na izdržavanju zatvorske kazne (i kao rezultat toga samo tretmane koji se tiču muškaraca i žena), mnoge ustanove za izvršenje krivičnih sankcija suočavaju se poslednjih godina sa zabrinjavajućim situacijama povećavanja broja transrodnih osuđenika. Javlja se naime, visok procenat transrodnih osuđenika iz zemalja van EU, i u okviru ove grupe, dominantnost lica iz Latinske Amerike, sa značajnom većinom iz Brazila. Oni predstavljaju tipične primere individualnih, dobrovoljnih radnih migracija, tj. oni nisu žrtve međunarodne mreže radne eksploatacije. Osuđeni su uglavnom za dela vezana za prostituciju, ali i nanošenje telesnih povreda, krađe, pljačke i iznude. Nakon što su uhapšeni, postali su vidljivi u svom statusu nelegalnih migranata. U Italiji se javlja kriminalizovan status i sa sobom nosi dvostruki nivo stigmatizacije i društvenog i pravnog tipa.

U Italiji, do narušavanja muškog zatvorskog monizma (monopola),²⁶⁵ pojavom treće kategorije transrodnih osuđenika, strukturalno je upravljanje zatvorskom populacijom rešeno odvajanjem osuđenih lica na izdržavanju zatvorske kazne po osnovu polne pripadnosti. Prateći muško/ženski normativni binarizam, ova binarna podela oslanjala se na postojeće pravne kategorije i, u isto vreme je, indirektno rešila problem poznat u zatvorskom žargonu kao „promiskuitet” (odnosno, seksualno/emotivne veze) putem strategije „izbegavanja rizika”.

Mnogo godina je način smeštaja u zatvor transrodnih lica bio neformalno definisan procedurama usvojenim u pojedinačnim ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija. U početku je odlučivano na osnovu identiteta dodeljenog pri rođenju i genitalija gde i kako će ova lica biti zatvorena. U skladu sa ovom običajnom procedurom transrodne osobe koje nisu imale operacije rodnog prilagođavanja obično su bile smeštene u zajedničkim (opštim) odeljenjima muškog krila. Pa ipak, neke zatvorske ustanove sa većom populacijom transrodnih osuđenika, razvile su različita pragmatična rešenja, pre svega usled nužnosti i s obzirom na potpuno odsustvo pravne regulative ovog pitanja.

U italijanskim zatvorima se danas transrodna lica klasifikuju shodno odgovoru na pitanje da li su bili „hirurgizovani” („*surgerized*”), pa su one

migrantima. Kako se migratorni procesi samo intenziviraju, verovatno raste i broj transrodnih osoba koje migriraju, pa samim tim i onih koji dolaze u sukob sa zakonom.

²⁶⁵ Usled malog broja žena u zatvorima, stanje ženskih osuđenih lica na izdržavanju zatvorske kazne se smatra manjim interesom u odnosu na muškarce osuđene na izdržavanje zatvorske kazne, i, kao posledica toga, dodeljuju im se manji ekonomski i kulturni resursi; pitanje brojnosti još više utiče na transrodna lica na izdržavanju zatvorske kazne i čak je uvećano njihovim većim stepenom marginalizacije.

osobe koje su prošle operaciju rodnog prilagođavanja u svrhu pravnog priznanja svog rodnog identiteta, dodeljene ženskim odeljenjima, dok su ona lica koja nisu imala operaciju rodnog prilagođavanja smeštena u posebna odeljenja namenjena trans ženama.

Rešenje smeštaja neoperisanih trans žena je putem posebnih zaštitnih nadzornih jedinica²⁶⁶ ali i dalje smeštenih u okviru muških krila.²⁶⁷ Ova procedura je ozvaničena putem Odeljenskog memoranduma²⁶⁸ iz 2001. godine nazvanog „Takozvana zaštićena odeljenja – kriterijumi za smeštaj osuđenih lica na izdržavanju zatvorske kazne”, u kom se navodilo da su zaštitna odeljenja „ustanovljena kako bi se izašlo u susret potrebi zaštite posebnih kategorija osuđenih lica na izdržavanju zatvorske kazne usled objektivnih razloga iako su oni ponekad zasnovani na subjektivnim karakteristikama tih lica (na primer, na transseksualnosti)”.

Na nacionalnom nivou 2008. Odeljenje zatvorske uprave donelo je Akcioni plan čiji je cilj bio da se „razradi model tretmana transseksualnih lica”, a što je učinjeno slanjem upitnika svim zatvorima u kojima su takve osobe smeštene. Analiza upitnika je omogućila radnoj grupi da identifikuje dva osnovna zahteva za razradu modela njihovog zatvorskog tretmana: pre svega, kreiranje adekvatnih struktura (objekata, kao i odeljenja) za njihov smeštaj i kao drugo, adekvatan trening osoblja.

Neke ustanove za izvršenje krivičnih sankcija uvele su alternativne oblike zatvorskog smeštaja tih lica, dodeljujući im što je moguće više autonomnog prostora – slučaj zatvora Solićijano je odličan primer ovog trenda,

²⁶⁶ Ukaz Predsednika Republike 230/200 član 32.

http://www.penale.it/legislaz/dpr_30_6_00_230.htm Koncept „zaštitnog nadzora”: Čl. 32. Smeštaj i grupisanje iz mera predostrožnosti.

1. Osuđena lica na izdržavanju kazne zatvora zahtevaju posebnu negu; iz razloga kao što je zaštita od drugih osuđenih lica na izdržavanju zatvorske kazne od potencijalne povrede, dodeljena su specifičnim institucijama ili odeljenjima napravljenim kako bi se olakšala primena gorepomenutih mera predostrožnosti.
2. Postojanje potrebe za merama predostrožnosti verifikuje se svakih 6 meseci.
3. Štaviše, ona osuđena lica na izdržavanju zatvorske kazne koja su u riziku da budu povređena od strane drugih osuđenih lica na izdržavanju zatvorske kazne, treba da budu prebačena u pogodniji smeštaj. U ovu svrhu, mogu se koristiti specijalna odeljenja, ali se smeštaj u ovakva odeljenja mora češće preispitivati u svakom pojedinačnom slučaju kako bi se potvrdila potreba izdvajanja pojedinca/ke iz zajednice.

²⁶⁷ Govorimo o muškim odeljenjima zato što je pitanje smeštaja u zatvor transrodnih osoba na izdržavanju zatvorske kazne bilo (i još uvek jeste) okarakterisano prevalencom transrodnih osuđenih lica na izdržavanju zatvorske kazne koja su u procesu tranzicije iz muškog u ženski rod.

²⁶⁸ Departmental Memorandum of the Penitentiary Administration Department, Prot. N. 500422, 2. maj 2001. godine.

kao odeljenja za transrodne osobe koje je prvobitno bilo ustanovljeno u okviru muškog krila, u delu zgrade namenjene medicinskom odeljenju. Rešenje je funkcionisalo u skladu sa logikom „klasifikacije po osnovu genitalija”, gde je prvo razlikovanje pravljeno po osnovu identiteta muških genitalija transrodnih osuđenika.

Teškoće integracije lica „trećeg roda” smeštenih u zatvoru mogu se naći u najbanalnijim, svakodnevним procedurama: distribuciji odeće, mogućnosti kupovanja sredstava za ličnu higijenu, mogućnosti korišćenja i vrste frizerskih usluga, kao i načinu na koji im se uprava zatvora obraća. Za transrodne osuđenike, svi ovi aspekti svakodnevnog života u zatvoru shvaćeni su kao stalno uskraćivanje slobode identitetskog samodefinisanja i prava da njihov identitet bude priznat i poštovan. Kao još veći problem pokazao se ograničen ili uskraćen pristup osnovnim zatvorskim programima: kao što su npr. školovanje, radne aktivnosti, razne terapije i biblioteke. Segregacija transrodnih osuđenika od muških i ženskih odeljenja iz razloga bezbednosti pretvara njihovu marginalizovanost u pravu getoizaciju.

Slučaj zatvora Empoli

Krajem 2008. godine, ministarski ukaz²⁶⁹ određuje promenu namene zatvora u Empoliju kao prethodno ženskog zatvora sa srednjim merama bezbednosti u „mušku ustanovu za izvršenje krivičnih sankcija” za „takozvane zaštićene transseksualne osobe”. Definicija data u ovom ukazu otkriva kako institucije, u pokušaju da obezbede precizne naznake po ovom pitanju, nisu uspele da razviju odgovarajući jezik kojim bi imenovale, i time konstruisale, zajedničku društvenu realnost. Umesto toga, one su se još jednom oslonile na postojeće binarne kategorije. Empoli je prebačen iz ženske u mušku ustanovu za izvršenje krivičnih sankcija, a transrodni osuđenici definisani su birokratskom frazom „takozvana zaštićena transseksualna lica” gde zbunjujuća kombinacija otuđujućeg atributa „takozvanih” sa terminima „zaštićena” i „transseksualna lica” u zajedničkoj kombinaciji osporava identitet i realnost pojave koju ova fraza treba da definiše.

Rekonstrukcija ustanove za izvršenje krivičnih sankcija Empoli počela je 2009. godine. Strukturalne promene su imale za cilj da „povećaju nivo bezbednosti”. Druga faza projekta predviđala je dolazak drugih transrodnih

²⁶⁹ Ministarski ukaz 20-10-2008 - V° U.C.B. 30-10-2008 – Pretvaranje u mušku ustanovu za izvršenje krivičnih sankcija: "Od datuma ovog Ukaza, ženska ustanova za izvršenje krivičnih sankcija Empoli pretvorena je u mušku ustanovu za izvršenje krivičnih sankcija za takozvana zaštićena 'transseksualna' lica" (D.M. 20-10-2008 - V° U.C.B. 30-10-2008 Conversion to male correctional facility "As from the date of this decree, the female correctional facility in Empoli is converted to a male correctional facility for so-called protected 'transgender' subjects").

osuđenika iz izvan regionalnih ustanova sve dok sva 24 kreveta ne budu popunjena. Poslednji stadijum bi imao svrhu da „proširi ciljanu populaciju ustanove”. Sa Odeljenjem za andrologiju i medicine seksualnosti Univerzitetske bolnice u Kaređi, Firenca, sklopljen je formalni dogovor o saradnji, koji im je stavio u nadležnost dijagnostičke, terapijske, i, po mogućstvu, hirurške procedure za transrodne osuđenike u Empoliju. Razvijen je program treninga: „pomoć osuđenima lišenim slobode sa dijagnozom poremećaja rodnog identiteta” čiji je cilj bio da „zatvorskom osoblju obezbedi znanje, veštine i ponašanje adekvatnog upravljanja potencijalnim problemima” do kojih može doći.

Rad tima orijentisao se uglavnom ka medicinskom pristupu tretmanu, umesto da u planiranje projekta Empoli bude uključeno i osoblje pravničke, sociološke, kriminološke i penološke ekspertize za zatvorski sistem u Italiji. Tom projektu je takođe nedostajala direktna i trajna veza sa NVO-ima i udruženjima koja promovišu prava LGBT osoba na lokalnom i nacionalnom nivou. Ovi nedostaci su uticali i na teorijski i metodološki okvir projekta u kome je preovlađujuće dominirao medicinski diskurs (koji fenomen razmatra kao „poremećaj rodnog identiteta”) nasuprot diskursa rodnog identiteta u društvenim naukama.

Ministarstvo pravde i region Toskane sačinili su Memorandum o razumevanju 27. januara 2010. godine, imajući u vidu pravni okvir relevantnih izvora, kao i činjenicu da je „zatvorska populacija, lica koja je osuđena na alternativne kazne i maloletna lica protiv kojih se vodi krivični postupak, tokom poslednjih godina pretrpela značajne promene” u smislu sve veće pojave lica transrodnog identiteta. Ministarstvo i Regija Toskane se obavezuju da uspostave zdravstvenu zaštitu i lečenje transrodnih osoba, bilo da su na izdržavanju zatvorske kazne ili izvršenju alternativne sankcije, obezbeđujući naročito uvođenje grupa podrške i adekvatnih zdravstvenih usluga, na koje imaju pravo bez ikakve diskriminacije.

Trening osoblja zatvora Empoli počeo je 4. marta 2010. godine, prva osuđena lica na izdržavanju zatvorske kazne su bila premeštena iz zatvora Soliđijano 9. marta i na kraju, 13. marta je bio završen transfer transrodnih osuđenih iz Soliđijana. Nepredviđenim obrtom okolnosti, projekat je propao, paralizovan političkim vetima. Odsustvo realizacija ovog projekta i njegovo obustavljanje dobilo veoma malu medijsku pokrivenost. Novom ministarskom Uredbom odlučeno je da je „usled trenutnih potreba zatvorske uprave, neophodno izvršiti konverziju (pretvaranje) te ustanove u ustanovu za izvršenje krivičnih sankcija za žene” i da je „od datuma ove Uredbe, muška ustanova za izvršenje krivičnih sankcija Empoli za takozvana „transrodna” lica pretvorena u ustanovu za izvršenje krivičnih sankcija za žene”.

Slučaj zatvora Soliċijano

Praksa „Odeljenja D” Okružnog zatvora Soliċijano (*Sollicciano*) u Firenci²⁷⁰ smatra se neformalnim sistemom zatvorskog smeštaja i služi kao primer mogućeg rešenja problema.

Topografiju zatvora Soliċijano karakterišu dva makro-područja: odeljenje za muškarce i odeljenje za žene, pri čemu ovo drugo uključuje i izdvojeno Odeljenje D, koje se koristi za smeštaj transrodnih osuđenika, uprkos nedostatka relevantnih pravnih izvora. Soliċijano je jedan od svega nekoliko italijanskih zatvora u kojima je neformalno, a ne putem zakona, uspostavljen zatvorski smeštaj trećeg roda (*tertium genus*²⁷¹).

Sve je počelo od kraja 2005. godine kada je nakon reorganizacije same ustanove, uveden novi pristup koji je doveo u pitanje automatizam smeštaja na osnovu muških genitalija, ali čuvajući pritom koncept unutrašnjeg odvajanja. Odabrani prostor je lociran u ženskom odeljenju, iznad jedinice gde su smeštena osuđena lica na izdržavanju zatvorske kazne sa lakšim mentalnim oboljenjima. Samo odeljenje je odvojeno od ženskog dela, koji zauzima čitavo krilo. Od početku, ovaj prostor nije mogao da funkcioniše autonomno. Kao posledica toga postoje značajni propusti i strukturalni nedostaci, a najpre odsustvo prostora namenjenog socijalizaciji, kao i soba posebno namenjenih za susrete sa advokatima i drugim profesionalnim osobama poput socijalnih i zdravstvenih radnika, tako da se ta struktura pokazala kao najproblematičniji aspekt života transrodnih lica u zatvoru.

Prelazak iz muškog u žensko odeljenje dovelo je do teorijske i praktične promene načina postupanja i tretmana tih lica u zatvoru Soliċijano. Promena je, pre svega, motivisana željom da se stvori prostor odvojen od muškog odeljenja, kako bi se smanjio rizik od “promiskuiteta”, i da bude što autonomniji i što je moguće nezavisniji od uprave ženskog odeljenja, o čemu svedoči izbor službenih lica dodeljenih tom odeljenju. Kao i u drugim slučajevima, upravljanje Odeljenjem D je bilo regulisano praksom i traženjem kompromisnog rešenja između zahteva bezbednosti, pritužbi podnetih od strane osuđenika kao i službenih lica u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija, i administrativne dinamike njihovih tretmana, u situaciji nepostojanja pravnih referenci koje bi zvanično definisale smeštaj *trećeg roda* (*tertium genus*) u zatvor. Trenutno među službenim osobama u Odeljenju D preovlađuju muškarci unutar strukture zadužene za bezbednost, a žene u administraciji.²⁷²

Nedostatak pravne regulative kriterijuma koji bi odlučili ko jeste, a ko

²⁷⁰ Odeljenje D: Smeštaj u zatvor trećeg roda (a *Tertium Genus* of Incarceration)

²⁷¹ *Tertium genus* (treći rod, prim. prev.) je latinski izraz koji ukazuje na treći pravac između dve utvrđene realnosti.

²⁷² U trenutku pisanja studije, leto 2014.

nije transrodna osoba, i nedostatak smernica i jasnijih procedura koje regulišu smeštaj transrodnih osuđenika u Odeljenje D, pogoršavaju konflikte identiteta unutar samog odeljenja. Tako postoje slučajevi samoproglasnih transrodnih osoba koje nisu dodeljene Odeljenju D usled nedostatka primarnih spoljašnjih znakova transrodnosti ili transeksualnosti na način kako ih shvata Registraciona zatvorska služba. Ustanovljena je praksa da transrodna lica u tranziciji iz ženskog u muški rod nisu dodeljena Odeljenju D, čak i kada su primarni spoljašnji znaci ukazivali da je prisutan muški rodni identitet. Dolazilo je i do drugih problema, transrodni osuđenici su se žalili da je odeća distribuirana u Odeljenje D za „muškarce”, sredstva za ličnu higijenu su „neznatna”, frizerske usluge uglavnom nedostupne, dok osoblje Odeljenja D u semantičkom i lingvističkom smislu koristi kategorije muškog roda.

Povrh tih problema, Odeljenje D se suočilo sa pretrpanošću, koja je trebalo da bude privremena, ali je postala stalna nakon što je ukinut projekat Empoli. Prenaseljenost je dovela do prekida prakse povremenih zajedničkih aktivnosti transrodnih osuđenika i osuđenih žena. Problem odnosa sa ženama je taj što one suštinski ne prihvataju transrodne žene. Problemi odnosa sa muškim osuđenima su seks, nasilje, razne iznude i zloupotrebe. Praksa Solicijana je dezavuisala hipotetičku opciju „mešovitoz zatvora” koja je već u samom svom začetku prekinuta. U zatvoru Rebibija takođe postoji odeljenje za transrodne osuđenike; uprava zabranjuje sve oblike kontakta sa muškarcima i ženama, ali obrazovna nastava je organizovana zajedno sa muškarcima.

Ostala je činjenica da ni sami transrodni osuđenici nemaju jednoglasan stav u pogledu najpoželjnijeg zatvorskog smeštaja i tretmana. Oni poseban zatvor ne žele zbog getoizacije, jer izdvajanje znači njihovo svrstavanje u kategoriju „nenormalnih”, ali i zbog stalnog trvenja, rivalstva i zavisti unutar relativno malobrojne transrodne zajednice što bi eskaliralo ako bi ostala zatvorena. Plaši ih to hipotetičko stvaranje zatvorene zajednice bez „drugih”, što bi pogoršalo interpersonalne konflikte i tenzije u zajednici. Zbog svega toga, sama ideja centralizovanog „okupljanja” svih transrodnih osuđenih lica na izdržavanju zatvorske kazne u Italiji, u jednu ustanovu, doživljava se kao alarmantna.

Poljska²⁷³

U Poljskoj ne postoji pravno regulisano omogućavanje hirurškog rodnog prilagođavanja osuđenih lica na izdržavanju zatvorske kazne. To ne znači da je tako nešto nemoguće. Aktivistima iz Poljske je poznato da su neke osobe uspele da dobiju neke od tretmana, za transrodne osobe specifične zdravstvene zaštite, npr. nastavak hormonskog tretmana započetog na slobodi.

²⁷³ Dynarski Wiktor Dynarski, 2016, No laws that cover this topic in Poland, 14. april. Trans-Fuzja Foundation. 00-666 Warsaw, Poland.

Naglašava se da su to samo individualni, sporadični slučajevi i da je postojanje i obim tih tretmana rešavan od osobe do osobe, da se sve strane drže diskretno jer ne žele mnogo da „talasaju“ odnosno privlače pažnju javnosti, medija, i možda mnogih drugih, potencijalno (neopravdano) zainteresovanih za te tretmane i sl. Glavni problem je što su zdravstveni tretmani rodne disforije pravno neregulisani i kada su u pitanju lica na slobodi, pa je tim teže bilo šta konkretnije preduzeti na njihovoj primeni kod transrodnih lica na izdržavanju zatvorske kazne.

Kanada

Pretpostavka da postoje samo dva roda, duboko je ukorenjena u kanadskom pravnom sistemu, što je slučaj i u kanadskom društvu.²⁷⁴ Istorijski posmatrano,²⁷⁵ kanadsko pravo se dugo opiralo da konceptualizuje rodni identitet kao pitanje samoopredeljenja, već se rigidno oslanjalo na anatomiju prilikom određivanja kako neko treba da bude shvaćen i tretiran. Zbog toga se previđa da je zatvor naročito težak za transrodna lica kada se radi o smeštaju u ustanove koje odgovaraju njihovom biološkom polu a ne njihovom rodnom identitetu, koje se omogućava samo u slučajevima postojanja operacije rodnog prilagođavanja. Trenutne politike smeštaja u zatvor još uvek definišu pojedince/ke po osnovu njihove polne anatomije, dajući prioritetsnu validnost esencijalističkom shvatanju da ono što se nalazi između nogu neke osobe predstavlja samu tu osobu i određuje je. Ova logika ljude svodi na samo jedan aspekt njihovih tela. Čineći to briše aspekt identiteta koji je jedan od najosnovnijih delova ljudskog dostojanstva.

U Kanadi preoperativna osuđena lica na izdržavanju zatvorske kazne sa poremećajem rodnog identiteta (*GID – gender identity disorder*), koja su započela tranziciju iz muškarca u ženu biće smeštena u muške institucije, a preoperativne osuđenice sa poremećajem rodnog identiteta koje su započele tranziciju iz žene u muškarca biće smeštene u ženske institucije²⁷⁶ u skladu sa Direktivom Poverenika kanadske Službe za izvršenje krivičnih sankcija.²⁷⁷ Za sve odluke koje se tiču smeštaja i programa, treba da se izvrši individualna

²⁷⁴ Findlay Barbara, "Transsexuals in Canadian prisons: An equality analysis" (Paper delivered at the Justice and Equality Summit, 1999) at 9, [unpublished], [findlay, "Equality analysis"].153

²⁷⁵ Smith Allison "STORIES OF Os: TRANSGENDER WOMEN, MONSTROUS BODIES, AND THE CANADIAN PRISON SYSTEM.

²⁷⁶ Chapter IV – The treatment of the persons when under state care, whether as a man or woman). str. 33, paragraf 118, Poglavlje IV

²⁷⁷ Canada Commissioner's Directive 800, Gender Identity Disorder, Section 35. Correctional Service Canada.

procena, kako bi se osiguralo da su osuđena lica na izdržavanju zatvorske kazne sa dijagnozom poremećaja rodnog identiteta tako smeštena da se dužna pažnja poklanja njihovim potrebama, uključujući i pitanja njihove bezbednosti i privatnosti.²⁷⁸ Inače, sve Direktive Poverenika su standardne širom zemlje.²⁷⁹

Pravo na operaciju rodnog prilagođavanja biće razmatrano tokom boravka u zatvoru samo kada je priznati specijalista rodnog identiteta potvrdio da je osuđeno lice na izdržavanju zatvorske kazne prošlo „test stvarnog života” (*satisfied the real life test*), kao što je to opisano u Standardima nege Harija Bendžamina (Harry Benjamin Standards of Care), najmanje jednu godinu pre upućivanja u zatvorsku ustanovu, kao i ako priznati specijalista za pitanja rodnog identiteta preporučuje operaciju tokom boravka u zatvoru.²⁸⁰

Slučaj Kavena

(prekid hormonskog tretmana, dozvola operativnog prilagođavanja pola, dozvola premeštaja u ženski zatvor, ali tek posle operacije)

Slučaj Sintije Kavena (*Synthia Kavanagh*) iz 2001. godine (preoperativne transrodne žene koja je bila smeštena u ženski zatvor) od velikog je značaja za uspostavljanje politika u Kanadi, po kojoj će transrodna lica na izdržavanju zatvorske kazne biti smeštena po osnovu svojih genitalija, a ne rodnog identiteta, pošto je odluka u ovom slučaju jasna: transrodnim ženama koje nisu prošle operaciju rodnog prilagođavanja neće biti dozvoljen smeštaj u ženskim zatvorima.

Činjenice vezane za slučaj Kavena: Sintija Kavena je bila transrodna žena u procesu tranzicije iz muškarca u ženu kada je bila osuđena na doživotnu kaznu i smeštena u muški zatvor. Rođena je sa muškom anatomijom, ali je živela kao žena od svoje 13 godine. Prvo je bila smeštena u muški zatvor gde joj, iako je prethodno bila na hormonskoj terapiji nisu dozvolili da ovu terapiju nastavi. Ona se žalila na to i što ne može dobiti operaciju promene pola, pa je sve to dobila i na kraju je smeštena u ženski zatvor. Ta odluka, koliko god je velika pobjeda, potvrdila je pravilo da transrodnim ženama, ako nisu imale operaciju prilagođavanja pola, neće biti odobreno smeštanje u ženski zatvor.

²⁷⁸ Kanadske Službe za izvršenje krivičnih sankcija, Direktiva Poverenika 800, Poremećaj rodnog identiteta, Odeljak 36 (Correctional Services Canada, Commissioner's Directive 800, and Gender Identity Disorder Section 36

²⁷⁹ Poglavlje IV. paragraf 119, Str. 33. The treatment of the persons when under state care, wheter as a man or woman), u LGBTIQQ Pravni komitet Međunarodne advokatske komore: G-din & G-đa X: Prava transrodnih osoba globalno, Kratki pregled istraživanja

²⁸⁰ Chapter III – Right to undergo gender reassignment surgery) LGBTIQQ Pravni komitet Međunarodne advokatske komore: G-din & G-đa X: Prava transrodnih osoba globalno, Kratki pregled istraživanja. Poglavlje III paragraf 90, Str. 27– Pravo na operaciju rodnog prilagođavanja

Kavena je 1993. godine podnela tri pritužbe Komisiji za ljudska prava Kanade (*the Canadian Human Rights Commission*), jer je zbog prekida hormonskog tretmana, došlo do promena njenog tela koje je počelo da se vraća u predašnje, neželjeno muško stanje. Njena pritužba o kršenju ljudskih prava zasnovana je na navodnoj diskriminaciji na osnovu pola i invaliditeta. Temelj pritužbe po osnovu invaliditeta ležao je u činjenici da je imala dijagnozu rodna disforija, te da je diskriminisana od strane kanadske Službe za izvršenje krivičnih sankcija jer su joj uskratili hormonsku terapiju i jer je smeštena u muški zatvor. Iznela je argumente da bi trebalo tražiti od kanadske Službe za izvršenje krivičnih sankcija da promeni svoju politiku smeštaja preoperativnih transrodnih lica, navodeći da ne „priznaju psihološku potrebu da budu smeštena u zatvor sa drugim osobama istog psihološkog pola”. Drugi deo njene žalbe navodi diskriminaciju zato što licima na izdržavanju kazne zatvora nije bila dostupna operacija rodnog prilagođavanja po osnovu Zdravstvene politike kanadske Službe za izvršenje krivičnih sankcija u odeljku 31.

Kanadski Tribunal za ljudska prava složio se sa Kavenom da politika smeštaja transrodnih žena u muške zatvore ima štetne efekte po preoperativne transrodne žene. Po stanovištu Tribunala, kanadska Služba za izvršenje krivičnih sankcija nije adekvatno uzela u obzir posebne ranjivosti preoperativnih transrodnih lica na izdržavanju kazne zatvora. Tribunal je naredio da kanadska Služba za izvršenje krivičnih sankcija unapredi politiku uz konsultacije sa kanadskom Komisijom za ljudska prava kako bi se obezbedilo da transrodni osuđenici budu smešteni u skladu sa naznakom da su transrodni. Međutim, Tribunal je utvrdio da je kanadska Služba za izvršenje krivičnih sankcija bila u pravu što nije smestila preoperativno lice u ustanovu koja odgovara njegovom identitetu. Drugim rečima, dok je istovremeno Tribunal pozvao na razvoj novih politika, odobrio je i potvrdio pravilo, koje još uvek postoji, po kome se transrodna lica smeštaju u zatvore koji odgovaraju njihovim genitalijama, a ne njihovim identitetima.

U slučaju Kavena Tribunal je takode utvrdio da zabrana operacije rodnog prilagođavanja tokom boravka u zatvoru nije bila opravdana zahtevajući od kanadske Službe za izvršenje krivičnih sankcija da dopuni svoju politiku uz konsultaciju sa Tribunalom, kako bi se omogućio bolji pristup operaciji rodnog prilagođavanja. U odeljku 36. Direktive Poverenika o Zdravstvenoj zaštiti sada stoji: ukoliko transrodno lice na izdržavanju zatvorske kazne ispuni traženi vremenski period od godinu dana u kome je on ili ona živeo u skladu sa svojim željenim rodnom i od strane specijaliste se preporuča operacija, ta operacija rodnog prilagođavanja će biti dozvoljena kao medicinska intervencija od suštinskog zdravstvenog značaja, pa će troškove procedure platiti kanadska Služba za izvršenje krivičnih sankcija.

Dakle, iako postoje elementi odluke u slučaju Kavena koji dozvoljavaju transrodnim osuđenici povećanu zaštitu i pristup zdravstvenim tretmanima, postoje i elementi koji su problematični. Nakon što je prošla operaciju rodnog prilagođavanja, Kavena je smeštena u ženski zatvor, kao što je želela. Kakvu god to pobjedu donelo, mora se uzeti u obzir i da je odluka zanemarila prava transrodnih lica koja ne mogu imati operaciju rodnog prilagođavanja ili izaberu da je nemaju, te da je transrodnim ženama koje nisu prošle operativno rodno prilagođavanje u potpunosti zabranila smještaj u ženske zatvore.

Odluka saveznog Tribunala za ljudska prava u slučaju Kavena reflektuje visoko paternalističku logiku čija je motivacija zaštita cisrodnih žena, jer opravdava nedozvoljenost smještaja u ženske zatvore preoperativnih transrodnih žena uključujući i one koje nikada nisu nameravale da se podvrgnu genitalnoj operaciji. U osnovi je strah od mogućeg pogrešnog razumevanja od strane osuđenica koje su biološke žene, od kojih su neke preživele muško nasilje pa im verovatno ne bi bilo ugodno da budu smestene sa osobom koja ima muške genitalije. Drugim rečima, kršenje dostojanstva preoperativnih transrodnih žena smatra se opravdanim u ime zaštite cisrodnih žena.

Tribunal je odbio da prihvati predlog da na potencijalnu negativnu reakciju cisrodnih osuđenica na preoperativne transrodne žene treba da se odgovori putem njihove edukacije. Umesto toga, Tribunal se odlučio da je problem prisustva preoperativne transrodne žene u ženskim zatvorima nepremostiv zbog pretpostavljenih posebnih potreba cisrodnih žena. Treba spomenuti da je i Kavena, dok je bila smeštena u muškom zatvoru, i sama bila suočena sa kontinuiranim uznemiravanjem, a da je njeno iskustvo tužiranja sa muškarcima i pretres tela skidanjem odeće od strane muškog osoblja zatvora bilo, po njenim rečima, „ponižavajuće”. Kavena je bila grubo ismevana i seksualno napadana dok je bila smeštena sa opštom muškom populacijom, zbog čega je u očaju pokušala da odseče svoj penis. Transrodne žene u toj poziciji (preoperativne i smestene sa muškarcima) su realno u sličnoj poziciji kao i mnoge cisrodne žene koje je Tribunal želeo da zaštiti od pretnji od strane muškaraca i muškog nasilja: ove žene, kao i cisrodne žene, takođe redovno žive u strahu od seksualnih napada i drugih oblika muškog nasilja.

Tribunal uočava da ranjivosti preoperativnih transrodnih osuđenica na izdržavanju zatvorske kazne mora da se uzme u obzir prilikom odlučivanja o smještaju. Nedostatak te odluke je ignorisanje činjenice da su transrodne žene viktimizirane i izložene muškom nasilju samo zato što su žene, što uključuje implicitno poricanje da su one stvarno žene. Uz to kreira hijerarhiju po kojoj se potrebe nekih žena (cisrodnih žena) rangiraju iznad potreba nekih drugih žena (transrodnih žena). On daje prednosti nekim ženama a postojanje drugih jednostavno briše, te je odbijanje da se preoperativne transrodne žene smeste u ženski zatvor zbog zaštite cisrodnih žena, iako je u suštini s dobrom namerom, u osnovi paternalističko.

Lični pretres

Politika kanadske Službe za izvršenje krivičnih sankcija koja se odnosi na pretres transrodnih osuđenih lica na izdržavanju zatvorske kazne dozvoljava da zaposleno zatvorsko osoblje odluči hoće li pretres izvršiti muškarac ili žena. Politika pretresa tela „skidanjem odeće” (*strip search*) kanadske Službe za izvršenje krivičnih sankcija omogućuje uspostavljanje protokola za pretres, a koji mogu uključivati i tzv. „podeljeni pretres tela” (*split search*) pri kome policajka (*female officer*) pretresa gornji deo tela transrodne žene a policajac (*male officer*) donji deo. Ta politika nije omogućavala izbor osuđenoj transrodnoj osobi lišenoj slobode da sama izabere rod službenika koji će izvršiti pretres. Od 2006. godine postepeno se uspostavila politika pretrage transrodnih i interseks osoba koja dozvoljava osobi koja je pretresana, da izabere da li će je pretresati policajac, policajka ili će se odlučiti za podeljeni pretres tela (*split search*). Politika se promenila nakon što je Tribunal ljudskih prava Ontarija (*the Human Rights Tribunal of Ontario*) usvojio pritužbu o kršenju ljudskih prava od strane Rozalin Forester (*Rosalyn Forrester*), pre-operativne transrodne žene, kojoj je odbijen zahtev da bude pretresana od strane policajke. Tribunal je utvrdio da je odluka policije da se pretres izvrši od strane policajca muškarca, bila ponižavajuća i naredio je promenu politike (*Forrester v. Peel Regional Police Services Board*, 2006 HRTO 13).

Pravna služba lica osuđenih na izdržavanje zatvorske kazne (*Prisoners' Legal Service*) preporučuje da se donese amandman na Direktivu Poverenika 566-7 „Pretres osuđenih lica na izdržavanju zatvorske kazne”,²⁸¹ koji zahteva da se transrodnim ili interseks licima na izdržavanju kazne obezbedi izbor pola službenog lica za vršenje pretresa.²⁸² Politika Službe je da pretres transrodnih i interseks osoba treba da bude sproveden po zakonu uz puno poštovanje ljudskog dostojanstva i u skladu sa najvišim profesionalnim standardima. Transrodno lice koje treba da bude pretresano, može se samoidentifikovati kao transrodna ili interseks osoba. U većini slučajeva, verovatno će biti moguće da se prihvati samoidentifikacija kada je praćena objektivnim dokazima kao što je stil oblačenja, razvoj grudi, lični dokumenti ili medicinski dokazi. Ukoliko službeno lice ima ozbiljan razlog da sumnja u samoidentifikaciju nekog lica lišenog slobode kao transrodne osobe, obratiće se nadređenom koji će doneti konačnu odluku na osnovu privatog razgovora sa transrodnom osobom.

U pogledu pretresa tela transrodnim ili interseks osuđenim licima na izdržavanju zatvorske kazne biće ponuđen izbor pola službenog lica koje

²⁸¹ Commissioner's Directive 566-7 "Searching of Inmates"

²⁸² Direktiva Poverenika 566-7 „Pretres osuđenih lica na izdržavanju zatvorske kazne" (2012-06-13) Anex E: Uslovi pretresa transrodnih osoba, TRANSGENDER SEARCHING REQUIREMENTS

sprovodi pretres tela. U pogledu pretresa tela skidanjem (*strip search*), transrodnim ili interseks osuđenim licima na izdržavanju zatvorske kazne treba da bude ponuđen izbor tri opcije a koji se odnosi na sprovođenje pretresa tela skidanjem odeće: samo muško službeno lice, samo žensko službeno lice, podeljeni pretres.

Podeljeni pretres treba da se sprovede tako što će žensko službeno lice vršiti svoj deo pretresa tela, naravno privatno. Muško službeno lice neće biti prisutno na mestu gde se pretres sprovodi u to vreme. Službenim licima nije dozvoljeno da „odustanu” (*to “opt-out”*) od pretresa tela skidanjem odeće transrodnog ili interseks osuđenog lica na izdržavanju zatvorske kazne, i obavljaće svoje dužnosti onako kako su im dodeljene. Upravnik zatvora može konkretno službeno lice osloboditi njegovih dužnosti samo ako ono ima značajne sopstvene interese vezane za zaštitu svojih ljudskih prava. Takve okolnosti će upravnik dokumentovati. Protokol za pretres će biti napravljen za sva transrodna osuđena lica na izdržavanju zatvorske kazne. Ovaj aneks će pomoći institucijama u razvoju protokola za pretres transrodnih osuđenih lica na izdržavanju zatvorske kazne. Pretres transrodnih osuđenih lica na izdržavanju zatvorske kazne, naročito pretres tela skidanjem odeće, uzeće u obzir individualnu rodnu fiziologiju tih lica). Kako bi se poštovalo dostojanstvo tih lica, biće sklopljeni individualizovani protokoli za pretres kroz privatne konsultacije sa njima.

*Slučaj Forester*²⁸³

(*slučaj podeljenog pretresa – split strip search*)

Bitan za promenu politike pretresa transrodnih lica lišenih slobode je slučaj g-de Forester iz 2006. godine. Ta transrodna žena je pretresana skidanjem odeće od strane policije Ontarija, a koja je, s obzirom na svoju mušku anatomiju, bila podvrgnuta „podeljenom pretresu” (*split search*), tako što joj je policajka pretresla gornji deo tela a policajac od struka naniže. Način na koji su se neka službena lica ponašali prema njoj doveo je do toga da se g-đa Forester osetila degradiranom i poniženom. Neka od službenih lica na koje je g-đa Forester naišla bila su diskriminatorna prema njoj, npr, specijalni savetnik Čarls Borsma je u svom zapisniku nju određivao ponižavajućim duplim terminom „on/ona”, dok ju je savetnik Aron Sveda slično nazivao u svom zapisniku kao „njega/nju.”

Jedan službenik je u svom zapisniku g-đu Forester označio nepodesnom oznakom „O” – oznakom koja bi mogla označavati ili „O” za „*other*” (na engleskom „drugo”) ili „O” kao nula. U oba ova značenja, oznaka je pokazatelj šta je službenom licu predstavljala g-đa Forester – ili nešto van normalnih kategorija razumevanja, ili nešto tako neshvatljivo da predstavlja nulu, uopšte ništa. Treba u celini citirati odgovor same g-de Forester na to „O”: „Kao žena, nisam bila poštovana i bilo mi je rečeno kako nisam žena, a u nekim

²⁸³ Forrester v Peel (Regional Municipality) Police Services Board

dokumentima moj pol je bio „nula” – što znači, ja sam stvar? Grozno je, bila sam „brutalizovana”. Biti obeležen ili sa „nula” ili sa „drugo”, zavisno od toga kako se „O” tumači, znači značajno brisanje osnovnog ljudskog dostojanstva, to je kao biti spušten na nivo nekakvog strašila, nečeg neljudskog i neprepoznatljivog.

Ovaj slučaj ukazuje kako kanadsko sprovođenje zakona smešta transrodna lica u spektar nenormalnih pojava. Slučaj Forester je pretresan pred Tribunalom za ljudska prava Ontarija (*the Ontario Human Rights Tribunal*). Odnosi se na žalbu koju je podnela g-đa Rozalin Forester preoperativna transrodna žena, koju je uhapsila policija i kojoj je izvršen pretres tela skidanjem odeće, nakon čega je odvedena na saslušanje pred sud povodom određivanja kaucije, gde je bila po drugi put pretresena skidanjem odeće. G-đa Forester je svoju žalbu zasnovala na zaštiti po osnovu rodne pripadnost zbog toga što je bila verbalno maltretirana od strane policajaca i da je „podeljeni pretres tela skidanjem odeće” ugrozio njena prava. To da joj je bio izvršen „podeljeni pretres tela skidanjem odeće” znači da su policajke pretresale torzo g-đe Forester, dok su policajci pretresali njen donji deo tela zato što je imala penis. G-đa Forester je naglasila da je neprekidno tražila da pretres izvrše policajke, ali da njen zahtev nije usvojen.

Odluka Tribunala za ljudska prava Ontarija je uvažila osećaje g-đe Forester u pogledu njenih iskustava. Odlukom je određeno da uprava policijske stanice treba da obezbedi pritvorenim preoperativnim transrodnim licima izbor hoće li ih pretresati skidanjem službena lica ženskog ili muškog pola. Tribunal je saslušao svedočenje dr Endrjua Džozefa Toplaka eksperta za pitanja mentalnog zdravlja transrodnih lica, i on je naglasio da “podeljeni” pretres tela ne predstavlja jednak tretman pritvorenih transrodnih lica, s obzirom na činjenicu da, po njegovim rečima, “najvažnija realnost je rodni identitet, a ne eksterne genitalije”.

Odluka u celini reflektuje svest da je dostojanstvo g-đe Forester bilo narušeno prirodom pretresa koji je nad njom izvršen. Uprava policijske stanice je priznala odgovornost i predložila novu politiku po kojoj bi samo žene policajci pretresale preoperativne transrodne žene. Pa ipak, uprava policijske stanice želela je da uključi suspenzivnu odredbu po kojoj bi policajka koja bi izrazila nelagodnost u pogledu pretresa transrodne žene, mogla biti oslobođena od vršenja takvog pretresa. U ovoj predloženoj suspenzivnoj odredbi ista je logika kao i ona koja je primenjena od strane Tribunala u slučaju Kavena – logika da cisrodna žena treba da bude zaštićena od transrodne žene. Što je još

važnije, Tribunal je odbio ovu suspenzivnu odredbu jer bi se time, ako bi se to dozvolilo, potvrdio diskriminatorni tretman.²⁸⁴

Odbijanje policajca da izvrši svoju dužnost iz straha ili usled gađenja prema telu koje treba da pretrese bilo bi ravno institucionalizaciji transfobije. Tribunal je odredio da je jedini slučaj u kome bi službenom licu bilo dozvoljeno da odustane onaj kada treba da zaštiti svoje sopstvene interese po osnovu *Povelje* ili interesa koji proizilaze po osnovu ljudskih prava, a što treba da bude dokumentovano i odobreno od strane nadležnog lica. Tribunal je ipak dozvolio određene situacije u kojima bi cisrodna službenica mogla da odustane (od vršenja svoje dužnosti) ukoliko bi time ugrozila svoju savest ili interese sopstvenih ljudskih prava. Takav scenario bi mogao da se desi ukoliko bi policajka u svojoj prošlosti imala iskustvo muškog nasilja i ukoliko bi na nju moglo negativno da utiče to što bi morala da izvrši pretres muške anatomije.

Sjedinjene Američke Države

U Sjedinjenim Američkim Državama, transrodne osobe su izložene maltretiranju i u redovnom životu na slobodi, ali malo ko od njih je u toliko bespomoćnom položaju kao oni u zatvoru. Kako su transrodne osobe postale glasnije u odbrani svoje bezbednosti i svojih prava, zatvorski sistem koji smešta osuđena lica po konvencionalnim rodnim podelama počeo je da se suočava sa brojnim izazovima. Dok su neki promenili politike smeštaja, npr. neki lokalni zatvori u Vašington Distriktu koji smeštaju transrodne žene u ženski zatvor, ogromna većina nije promenila ništa.²⁸⁵

Barak Obama je prvi predsednik Sjedinjenih Država koji je u javni diskurs uneo pojam „transrodnost“, u januaru 2015. Kratko posle toga u julu 2015. on se osvrnuo na značajne medijske izveštaje i jednostavno zaključio: „Mi ne smemo da tolerišemo silovanje u zatvorima, niti da pravimo šale o tome u našoj popularnoj kulturi.“ On je i prvi predsednik Sjedinjenih Država koji je učinio niz poseta zatvorima u cilju unapređenja reforme sistema krivičnog pravosuđa.²⁸⁶

Prema izveštaju iz „Nacionalnog centra za ravnopravnost transrodnih osoba“, lezbejke, gejevi, biseksualni i transrodne osobe su pripadnici/ce

²⁸⁴ Po rečima Tribunala: „Dozvoliti uključenje ‘odustajanja’ u svojoj novoj Direktivi za neka službena lica, bilo bi omogućavanje indirektno diskriminacije transseksualne zajednice dozvolivši postojanje „odustajanja“ od radnje koja se na njima nevoljno sprovodi, a da pri tom ne postoji ekvivalentno „odustajanje“ kada se radnja sprovodi na bilo kojoj drugoj manjini koja ima istoriju dugogodišnje diskriminacije.”

²⁸⁵ Editorial board, “Prisons and Jails Put Transgender Inmates at Risk”, *New York Times*, 9, November, 2015. 142

²⁸⁶ Jenness V., Fenstermaker S., “Forty Years after Brownmiller Prisons for Men, Transgender Inmates, and the Rape of the Feminine”, *Gender & Society February 1/2016*, 14-29. Sadržaj Sage.

zajednice koje su „nesrazmerno prisutne u pravosudnom sistemu” zbog postojeće “istorije pristrasnosti, zlostavljanja i nefer profilisanja LGBT osoba od strane organa za sprovođenje zakona. U izveštaju se navodi da je oko 16% transrodnih odraslih u pritvoru i zatvoru zbog raznih razloga u poređenju sa svega 2,7% svih odraslih koji su ikada bili lišeni slobode.²⁸⁷ Transrodne osoba su mnogo češće nego stanovništvo u celini u povećanom riziku da budu u nekom trenutku svog života lišeni slobode. Oni su u visokom riziku od policijske diskriminacije i zlostavljanja; mnoge transrodne žene su npr. uhapšene i krivično gonjene zbog neosnovane sumnje da su prostitutke, samo na osnovu svog izgleda. Transrodne osobe takođe se suočavaju sa široko rasprostranjenom diskriminativnom eliminacijom već prilikom zapošljavanja, pa se mnogi da bi preživeli okreću nezakonitim aktivnostima.

Transrodni osuđenici koji su pretrpeli nasilje i maltretman često su smešteni u samice, što je mera koja je, iako namenjena njihovoj zaštiti, u stvari ozbiljna kazna. Izolacija uzima ogroman psihološki danak, a predstavlja i povećan riziku od napada od strane stražara. To ih još i dodatno lišava mogućnosti da koriste grupne terapije i obrazovne programe koji bi mogli da im poprave izgled za zapošljavanje po izlasku. I imigranti smešteni u sabirnim centrima, gde često nemaju jasan rok za puštanje na slobodu, mogu da se suoče sa mogućnošću da budu smešteni u samicu bez određenog roka trajanja.²⁸⁸

Postoje vrlo retki izuzeci od dominantne prakse da transrodne žene nisu smeštene u muški zatvor na osnovu svog pola stečenog rođenjem (npr. neki lokalni zatvori u Vašington Distriktu smeštaju transrodne žene u ženske zatvore)²⁸⁹, pa je otvoreno pitanje kako se rešava situacija očigledne kontradikcije između njihove zvanične rodne pripadnosti i njihove spoljašnjosti i/ili rodni aspiracija, kako izbeći tiraniju binarne polne podele samo na žene i muškarce, kada postoje još neke kategorije i rodni identiteti koji se ne uklapaju u pomenutu binarnost.

Transrodne žene u muškim zatvorima

Nivo nasilja prema transrodnim osuđenima je takav da neki autori pribegavaju upotrebi termina „Rat protiv transrodnih žena”²⁹⁰ koji se vodi se već stotinama, ako ne i hiljadama godina, manifestujući se u načinu tretiranja u njihovim porodicama i društvenim institucijama. „Stogodišnji rat: etiologija i

²⁸⁷ Mathias C., “New York's Largest Jail To Open Housing Unit For Transgender Women”, *The Huffington Post*, 2014, 18. novembar 2014, updated 2. februar 2016.

²⁸⁸ “Prisons and Jails Put Transgender Inmates at Risk”, op.cit.

²⁸⁹ Hess A., “Protecting Trans Prisoners”, *Slate*, 2015, 6. January

²⁹⁰ Stohr M., “The hundred years’ war: The etiology and status of assaults on transgender women in men’s prisons” *Women & Criminal Justice* 1/2015, 120-29.

status silovanja transrodnih žena u muškim zatvorima” je rečit naslov izveštaja u kome se analiziraju uslovi u kojima transrodna osuđena lica, posebno transrodne žene u muškom zatvoru, izdržavaju zatvorske kazne. Oni su opterećeni mnogim teškoćama, pogrešnim merama, neznanjem i zloupotrebama. Zbog istorijske rigidnosti u pogledu svih rodnihi pitanja i osnovnog nedostatka brige za one koji su zbog svog rodnog identiteta na društvenim marginama, transrodne žene i muškarci provode svoju egzistenciju u ambijentu koji mora konačno da se sagleda kao ratna zona u kojoj su oni neprekidno izloženi preziru, napadima, maltretmanu i silovanju.

Opasnosti s kojima se suočavaju transrodne žene u zatvorima, pritvorima i drugim institucijama zatvorenog tipa za muškarce potiču od komplikovane povezanosti između društvenog prostora ekskluzivno namenjenog muškarcima, društvenih odnosa u njima, prirode rodnihi identiteta i uloga, kao i zajedničkim delovanjem svih tih elemenata. To se dokumentuje na strukturalnom, kulturnom i interakcijskom nivou analize.

Postoji veoma malo prihvatanja rodne raznovrsnosti u rigidnim i hipermaskulinim ambijentima pritvora i zatvora u Sjedinjenim Državama. Rezultat toga je da su transrodne žene u muškim zatvorima objekti zlostavljanja kako od strane osoblja, tako i od drugih osuđenika. Devedeset pet procenata transrodnih osuđenika u obimnoj studiji o seksualnom nasilju u zatvorima Kalifornije navodi da su bili seksualno zlostavljani za vreme izdržavanja zatvorske kazne dok istovremeno tek nešto više od 4% od slučajnog uzorka od 322 izabrana osuđena lica u kalifornijskim državnim zatvorima za muškarce navodi da su bili seksualno zlostavljani. Tek odnedavno se istraživanjima dokumentovano dokazuje postojanje viktimizacije transrodnih osuđenika pa se pravni zahtevi menjaju u pravcu smanjenja „ratnih operacija” makar na prihvatljiviji nivo „zatišja” ratnihi sukoba.

„Borba ili seks” (*“Fight or Fuck”*) je kao refren kojim same transrodne žene u zatvorima najčešće opisuju svoju situaciju. „Borba ili seks” jednostavni je opis prinudnog prilagođavanja zatvorskim uslovima. Struktura i način funkcionisanja zatvorskog sistema zahteva od njih da se snalaze u tom jedinstvenom nasilničkom, grabežljivom ambijentu. Obim seksualnog nasilja nad transrodnim osuđenicama u muškim zatvorima je mnogo većih dimenzija nego što se ranije procenjivalo, kako u kvantitativnom smislu, tako i u smislu raznovrsnosti oblika u kojima se javlja. Transrodne žene su očigledno smeštene tamo gde postoji velika verovatnoća da će iskusiti strašno seksualno nasilje, upravo zbog svojih muških genitalija, jer su one viđene kao biološki muškarci „izdajice”, oni koji su se odrekli svoje muškosti. Viktimizirane su zbog svojih ženskih karakteristika koje odudaraju od njihove biološke, službene

muške rodne pripadnosti, i kao izdajnici muškog roda, kao i zbog činjenice da ne mogu da se odupru nasilju kao tipično muškom sredstvu sile protiv žena.²⁹¹

Osim silovanja, one su daleko više izložene i raznim drugim oblicima zlostavljačkih seksualnih radnji, bilo da se one dešavaju protiv njihove volje, bilo da su navodno dobrovoljno izabrane, ali stvarno preduzete jedino u nameri da se na taj način spasu drugih, težih neželjenih opasnosti u zatvoru. Naime, neki transrodni osuđenici govore o prostituisanju ili „zaštitnom sparivanju”, praksi koja obuhvata „dobrovoljne” seksualne odnose sa jednim osuđenikom da bi se na taj način izbeglo nasilje od strane mnogih drugih. Zatvorska prostitucija i zaštitno sparivanje su vidovi seksualnog zlostavljanja od strane drugog osuđenika sa kojim je transrodni osuđenik često vrlo blizak, ali koje se ne vrši uz pomoć brutalne fizičke sile. To zlostavljanje obično prođe neprimećeno od strane zatvorskih vlasti jer ih žrtve najčešće uopšte ne prijavljuju i ne traže medicinsku pomoć za saniranje povreda.²⁹²

U muškim zatvorima se odvijaju i neki drugi procesi koje neki autori definišu kao „interakcijsko ostvarenje rodne pripadnosti u specifičnom zatvorskom kontekstu”.²⁹³ Transrodne žene na izdržavanju zatvorske kazne naime, borave u sredini u kojoj praktično svi znaju da su one biološki muškarci, ali u kojem su one bez obzira na to, motivisane da kontinuirano traže afirmaciju svoje „autentične” ženskosti i ženskog karaktera. Pod tim, ponekad brutalnim i uvek teškim zatvorskim uslovima, transrodne žene nastoje na rivalski, takmičarski način da postignu svoju ženskost, što konkretno znači, ne samo tek minimano da „prođu” kao obične žene, već da prevaziđu prosečne normativne standarde za „ladylike” ideal. Te prakse zahtevaju intenzivnu preokupaciju svojim telom i pojavom. Rezultat je postizanje cilja da budu priznate kao „prave devojke” i koje kao takve zavređuje privilegije namenjene „dobrim ženskim komadima”. U tom kontekstu dolazi do „obavljanja posla”, kako bi se mogla nazvati komplikovana dinamika u kojoj transrodne žene u muškim zatvorima zahtevaju i potvrđuju svoju ženskost u tom hegemonu definisanom hipermaskulinom, heteronormativnom ambijentu sa preobiljem alfa mužjaka, seksizma i nasilja. Transrodna osuđena lica dakle „obavljaju posao” iz razloga afirmacije svog rodnog identiteta i modela svog ponašanja s razumevanjem posledica takvog ponašanja i po sebe i za druge. Njihovo prisustvo u muškom zatvoru posledica je njihove službene kategorizacije kao muškaraca, ali usled lišenju slobode u takvoj instituciji, njima je ipak, paradoksalno, omogućeno da žive svoju „autentičnu” ženskost.

²⁹¹ V. Jenness, S. Fenstermaker, op. cit.

²⁹² V. Jenness, S. Fenstermaker, ibid.

²⁹³ V. Jenness, S. Fenstermaker, “Agnes Goes to Prison: Gender Authenticity, Transgender Inmates in Prisons for Men”. *Gender Society* 1/2014, 5-31.

„Devojke među muškarcima” svakako podrazumeva niži društveni status u zatvorskoj ustanovi za muškarce, u kojoj vlada hiper maskulina kultura koja „devojke” čini zauvek izloženim stalnom ponižavanju, uvek u marginalizovanijoj poziciji u odnosu na druge osuđenike. Njih muški osuđenici nazivaju „namontiranim” ženama, dok one za sebe, ne bez ponosa, navode da nisu „biološkinje”, odnosno, da nisu cisžene, pošto nisu rođene kao žene. Uprkos tome, transrodne žene u muškom zatvoru snažno izražavaju težnju da obezbede sebi položaj „pravih devojaka”, a neke čak, i „najboljih devojaka” koliko je to uopšte moguće u muškom zatvorskom ambijentu. Ta težnja se izražava u prihvatanju ekstremnih varijanti rodno stereotipnih praksi, kao i bespogovorno prihvatanju muške dominacije, heteronormativnosti, klasnih i rasnih predrasuda muškaraca, kao i svakodnevno prihvatanje nejednakosti u kontekstu njihovog stalnog nastojanja da ženskim potčinjavanjem zadobiju poštovanje i afirmaciju kao žene.

Neke transrodne žene u zatvorima za muškarce navode da se osećaju mnogo ženstvenije od kada su u zatvoru nego pre, na slobodi, iako nemaju mogućnosti upotrebe mnogih predmeta koje žene inače tipično koriste, kao što su šminka, parfemi, perike, ženska odeća, donji veš i sl. To upućuje da su muški zatvori ambijent koji ipak, ma koliko bizarno zvučalo, omogućuje da se bolje izraze kao žene kroz status biti „devojka među muškarcima” (*“a girl among men”*) tj. kroz intenzivirani osećaj sopstvene ženskosti. Kao što jedna trans žena u zatvoru objašnjava posle opisivanja kako je bila rutinski silovana od strane svog zatvorskog „supruga”: „Bilo je to strašno, ali kada je on to radio, ja sam se osećala kao da sam njegova prava supruga”. Taj navod je posebno važan, jer ukazuje na kontekst u kome se trans žene izjašnjavaju da žele status supruga, prihvatajući seksualno nasilje kao deo statusa koji afirmiše njihov ženski identitet i omogućuje im potvrdu da su „prave žene”.²⁹⁴

Opis transrodnih žena u zatvoru jednog osuđenika, (vrlo maskulino heteroseksualnog, mišićavog 49-togodišnjeg muškarca osuđenog za trgovinu narkoticima) možda najbolje odslikava situaciju u kojoj se one nalaze. Na pitanje o transrodnim ženama, rekao je da su neki od njih tabu, da sa njima ne treba imati posla, ali da su neki drugi skroz OK. Objasnio je da su tabu oni koji imaju AIDS i njih smatra prljavim i sa njima ne treba kontaktirati. „Ok, ti si zatvoren, nemaš žene, a umoran si od upotrebe sopstvene ruke, pa se onda za promenu istreseš u njih. Oni su kao mesto za istovarivanje đubreta, jednostavno tamo istreseš onaj svoj teret. Ali mi dobro znamo da su oni muškarci. Treba samo da se pretvaramo kao da su žene, ali naravno da znamo da su muškarci. Ma hajde, pa oni imaju sve ono što imaju muškarci, ali ipak u njih možeš da istovariš svoj tovar”. Na pitanje zašto trans žene to dozvoljavaju, on je objasnio da one žele sve što žene inače žele, bezbednost, zaštitu, utihu, društvo, nekoga

²⁹⁴ V. Jenness, S. Fenstermaker, *Forty Years*, op.cit.

da bude fin sa njima i da vodi o njima računa, ali one nisu sve iste. Ima takođe onih koje samo žele seks. Neke to stvarno baš vole. Druge to rade da bi dobile ono što sve žene žele. Transrodne žene u muškom zatvoru se koriste osim za seks, i za neke „bezvezne ženske” poslove, na primer, da muškarcima čiste ćeliju, peru odeću, peglaju, privatno pripremaju dodatne obroke, i slične ženske poslove. Opet, neke od njih to rade, jer vole to da rade, jer im daje osećaj da su prave žene. Druge to rade samo zato da bi dobile ono što žene žele: muškarca, zaštitu, utehu, društvo, nekoga da s njim pričaju, uobičajeno, u stvari sve je to isto kao i na slobodi.

Značajne sudske presude

Istorijat sudskih presuda koje su bile prelomne za poboljšanje tretmana transrodnih osuđenika za vreme izdržavanja zatvorske kazne započeo je zapravo pre četiri decenije kada je Vrhovni sud Sjedinjenih Država 1976. doneo odluku u odlučujućem slučaju *Estelle protiv Gamble*.²⁹⁵ Po toj presudi, namerna indiferentnost prema osuđenikovim medicinskim potrebama predstavlja kršenje Osmog amadmna koji štiti od surovog i neuobičajenog kažnjavanja. Pravo na medicinsku negu se od tada bazira na tom slučaju kao ustavnom pravu osuđenih lica. Ovo pravo sadrži garanciju tri osnovna prava, prava na korišćenje medicinske nege, prava na korišćenje propisanog medicinskog tretmana i prava na profesionalnu medicinsku dijagnozu.

U slučaju *Meriwether protiv Faulknera* 1983.²⁹⁶ Apelacioni sud sedmog okruga u Indijani je definitivno priznao transseksualnost kao vrlo kompleksan medicinski i psihološki problem u kome postoji „ozbiljna medicinska potreba” za tretmanom. Ipak, napravljena je razlika u tome, jer iako transseksualno osuđeno lice ima ustavno pravo na neke tipove medicinskog tretmana u slučaju dijagnostikovane transseksualnosti, osuđeno lice nema pravo na svaki tretman, npr. kao što je tretman estrogenom.

U slučaju *Phillips protiv Mičigenskog zatvora* 1990,²⁹⁷ transseksualnom osuđeniku u preoperativnoj fazi tranzicije iza koga je duga istorija hormonskog tretmana, odbijen je nastavak tretmana po premeštaju u novi zatvor. Mičigenski federalni sud je doneo privremeni nalog kojim je naloženo zatvorskim vlastima da obezbede estrogensku terapiju za nju, smatrajući da bi odbijanje hormonske terapije u ovom specifičnom slučaju prouzrokovalo „nepopravljivu štetu” i predstavljalo kršenje Osmog amadmna. Jedna je stvar propust da se osuđenom licu obezbedi medicinska nega koja bi mogla da popravi njeno ili njegovo zdravstveno stanje, kao što je odbijanje da se odobri operacija rodnog

²⁹⁵ Estelle protiv Gamble 1976.

²⁹⁶ Meriwether protiv Faulknera 1983.

²⁹⁷ Phillips protiv Mičigenskog zatvora 1990.

prilagođavanja ili da se odobri operacija ciste koja dugo postoji. Ali nepreduzimanje mera koje praktično anuliraju efekte višegodišnjeg medicinskog tretmana je izmerljivo mnogo gore, što čini lakšim odluku da se tu radi o surovom i neuobičajenom kažnjavanju.

Osamnaest godina posle *Estelle protiv Gamblea*, doneta je još jedna prelomna presuda kojom je dalje razrađen termin „namerna indiferentnost”. U slučaju *Farmer protiv Brennana 1994*,²⁹⁸ transseksualni osuđenik u preoperativnoj fazi, „muškarac u ženu” bio je smešten u zatvorsku ustanovu za muškarce gde je posledično tome bio silovan. Vrhovni sud je jednoglasno odlučio da su zatvorske vlasti odgovorne za nastupele povrede, jer su zbog namerne indiferentnosti propustile da zaštite osuđeno lice od povreda nanetih od strane drugih osuđenika. Presuda u slučaju *Farmer protiv Brennana* iz 1994. kojom je sud presudio da su zatvorske vlasti prekršile Osmi amandman svojim namernim indiferentnim držanjem u pogledu osuđenikove bezbednosti doveo je do porasta zabrinutosti o bezbednosti transrodnih osuđenih lica koja zahteva standardizovani, fleksibilni pristup.

U slučaju *Kosilek protiv Maloney 2002*,²⁹⁹ Okružni sud Masačusetsa je odlučio da transseksualnost kod osuđenika stvara ozbiljnu medicinsku potrebu i uputio je zatvorske vlasti da obezbede adekvatan tretman. Tretman koji preporučuju medicinski profesionalci iskusi u tretmanu rodni poremećaja uključuje u okviru potrebne terapije mogućnost psihoterapije, hormonsku upotrebu i operaciju prilagođavanja pola. Iako sud prihvata da zatvor može da nastavi sa pretpostavljenom *freeze frame* politikom (nastavak ranijih tretmana), mišljenja je da određenje da li primeniti specifične oblike tretmana treba da bude individualizovano zasnovano na medicinskoj proceni konkretnih osuđenih lica, pre nego da se primenjuje kao rezultat blanketne norme.

U *Kosileku protiv Spensera, 2012. i 2014*,³⁰⁰ Okružni sud u Masačusetsu je odlučio da su prekršena prava Kosileka, jer je jedini način da se obezbedi njegovo pravo iz Osmog amandmana, adekvatan tretman njegove ozbiljne medicinske potrebe koji se sastoji u operaciji rodnog prilagođavanja. To je prva precendentna sudska odluka koja nalaže da država obezbedi operaciju rodnog prilagođavanja za osuđeno lice. Tom osuđenom licu koje pati od poremećaja rodnog identiteta treba omogućiti operaciju rodnog prilagođavanja na trošak državnog zatvorskog sistema, u skladu sa odlukom federalnog apleacionog suda koja je doneta u januaru 2014. Federalni apelacioni sud je podržao odluku državnog suda u Masačusetsu po kome operativno rodno prilagođavanje predstavlja neophodan medicinski tretman o čemu su i mediji široko izveštavali.³⁰¹ Time je potvrđena presuda nižeg suda iz 2012. kojom je

²⁹⁸ Farmer protiv Brennana 1994.

²⁹⁹ Kosilek protiv Maloney 2002.

³⁰⁰ Kosilek protiv Spensera, 2012. i 2014.

³⁰¹ AlJazeera, 2014, Court rules state should pay for sex change of transgender prisoner, 17 January

Ministarstvo za kaznenopopravne ustanove Masačusetsa obavezno da obezbedi tu operaciju osuđenom licu koje izdržava doživotnu kaznu zatvora za ubistvo. Šezdesettrogodišnje osuđeno lice koji je službeno promenio ime u Mišel Kosilek (od prethodnog Roberta Kosileka), tužio je Ministarstvo za kaznenopopravne institucije pre više od decenije pokušavajući da ih prinudi da mu plate operaciju rodnog prilagođavanja. On je osuđen 1992. za ubistvo svoje supruge a 2012. sud je odlučio da su Kosileku uskraćena prava time što mu nije omogućen medicinski tretman poremećaja rodnog identiteta preporučen od strane lekarskog tima.

Ministarstvo za kaznenopopravne ustanove osporilo je tu presudu smatrajući da odbijanje operacije rodnog prilagođavanja ne predstavlja neadekvatnu medicinsku negu. Zatvorske vlasti su mnogo puta ponovile postojanje bezbednosnog rizika ako bi se omogućilo Kosileku da bude operisan, jer će to od njega stvoriti objekat seksualnog nasilja ostalih osuđenika u muškom zatvoru. Kosilek je izjavio da je operacija medicinska neophodnost, a ne frivolna želja da promeni svoju spoljašnost. Svako ima pravo da mu se zadovolje zdravstvene potrebe, bio on u zatvoru ili na slobodi, rekao je Kosilek. Osuđena lica koja imaju bolesno srce, kukove ili kolena dobiju operaciju da bi im se popravilo zdravstveno stanje. Njegove medicinske potrebe nisu manje važne od potreba bilo kog drugog zatvorenika u susednoj ćeliji. Zdravstvena nega transrodnih osuđenika je jednostavno zdravstvena nega osuđenih lica na izdržavanju zatvorske kazne koja imaju ista, na ustavu zasnovana, prava na zdravstvenu zaštitu. Odluke o preduzimanju operacije radi rodnog prilagođavanja su ozbiljne odluke koje mogu da donesu medicinski profesionalci u saglasnosti sa pacijentom, a ne zatvorske vlasti.

U *Tates protiv Blanas 2003*.³⁰² Okružni sud Kalifornije je odlučio da su prekršena ustavna prava zatvorskom blanketnom politikom da se sva pritvorena transrodna lica koja čekaju suđenje smeste u potpunu izolaciju, koja ih bespotrebno lišava osnovnih ljudskih prava i privilegija koja su dostupna svim drugim pritvorenim licima čime su oni podvrgnuti surovim uslovima koji su inače, normalno primenjivani samo na najopasnije pritvorenike.

U *DiMarco protiv Vajominškog zatvorskog odeljenja 2007*,³⁰³ Okružni sud u Vajomingu je odlučio da odvajanje intersekes osuđenog lica od opšte populacije muškog zatvora na 438 dana u najstrožiji režim izdržavanja kazne zatvora samo iz razloga bezbednosti, a ne kao rezultat disciplinskih prekršaja bez saslušanja, predstavlja kršenje prava tog lica na pravilno postupanje.

³⁰² *Tates v. Blanas*, No. CIV S-00-2539, 2003 U.S. Dist. LEXIS 26029 (E.D. Cal. 2003).

³⁰³ *DiMarco protiv Vajominškog zatvorskog odeljenja 2007*.

*U R.G. protiv Kolera 2006,*³⁰⁴ Okružni sud Havaja je odlučio da praksa smeštanja LGBT maloletnih delinkvenata u izolaciju radi zaštite od zlostavljanja od strane drugih lica lišenih slobode, ne spada u okvir prihvatljive profesionalne prakse i da je to kazna kojom se krše ljudska prava.

Zakon o eliminaciji silovanja u zatvorima

Pažnja šire javnosti na probleme transrodnih osuđenika na izdržavanju zatvorske kazne u Sjedinjenim Državama³⁰⁵ usmerava se tek od 2003. godine kada je usvojen Zakon o Eliminaciji silovanja u zatvorima – Prison Rape Elimination Act (PREA) koji je sprečavanje zatvorskih silovanja označio kao vodeći nacionalni prioritet koji zahteva federalnu intervenciju. Time je postignut istorijski napredak, jer je prvi put skrenuta pažnja na silovanja trans osoba iza rešetaka.

PREA je sveobuhvatan skup saveznih propisa koji se odnose na sve aspekte poslovanja kaznenopopravnih institucija koji se odnose na sprečavanje, otkrivanje i reagovanje na zlostavljanje. Važno je naglasiti da PREA sadrži posebne odredbe koje se odnose na „lezbejke, gejeve, biseksualne, transrodne, interseksualne i rodno neusaglašena osuđena lica”. Među najvažnijim zaštitim merama je ocenjivanje i klasifikacija: U svim zatvorskim institucijama moraju se na prijemu oceniti sve osobe i njihov smeštaj se određuje tek nakon procene rizika od doživljavanja ili izvršenja nasilja, uključujući identifikaciju onih koji mogu biti u opasnosti zbog svoje transrodnosti, rodne neusaglašenosti, seksualne orijentacije ili interseksualnih stanja. Sopstvena percepcija pojedinca o postojanju ranjivosti takođe se obavezno uzima u obzir. Pojedinci ne mogu biti kažnjeni ako su tokom ocenjivanja odbili ili nisu prijavili činjenice vezane za svoj rodni identitet, seksualnu orijentaciju, interseksualna stanja, invaliditet, ili prethodno iskustvo seksualnog zlostavljanja. Zatvorske institucije moraju koristiti ove informacije da donesu odgovarajuće individualne odluke o bezbednosti i klasifikaciji pojedinaca i njihovom smeštaju.

PREA treba da eliminiše zatvorska silovanja povećanjem broja stražara, te jačanjem video nadzora objekata, ograničavajući intimne pretrese, uvodeći obuku stražara na teme seksualnih napada i obavezivanjem zatvora da posebno vode računa o ugroženim osuđenicima. PREA predviđa da pritvori i zatvori kada odlučuju gde da smeste transrodne osuđenike ne mogu jednostavno poslati takva lica u ustanovu na osnovu izgleda genitalija, već da moraju doneti odluku od slučaja do slučaja zbog zdravlja i bezbednosti osuđenika. Određivanje smeštaja osuđenih lica mora uzeti u obzir i njihove sopstvene stavove u vezi sa njihovom bezbednošću. Pravilo odlučivanja „od slučaja do slučaja” uvažava da trans osuđena lica nemaju sva iste bezbednosne potrebe, kao i da

³⁰⁴ R.G. protiv Kolera 2006.

³⁰⁵ V. Jenness, S. Fenstermaker, Forty Years, op.cit.

kanzenopopravne ustanove i njihovi pojedini objekti ne funkcionišu svi na isti način.

Iako je usvojen 2003. godine, ovaj zakon nije realizovan u praksi sve do 2012. godine, a zatvori nisu bili podvrgnuti kontroli primene ovog Zakona sve do avgusta 2013. godine. Države koje ne ispunjavaju odredbe PREA rizikuju da izgube 5 posto novca iz federalnog budžeta od Ministarstva pravde, ali ta sankcija se odnosi samo na državne zatvore. Iako ih tehnički pokriva PREA, opštinski i okružni zatvori ne rizikuju da izgube nikakva sredstva ako je ne primenjuju. Problem je i što nekoliko država, uključujući Ajdaho, Teksas i Arizonu, javno odbijaju da se ponašaju u skladu sa PREA, nemajući problem da se kao posledice tog odbijanja odreknu svog dela saveznih sredstava u zamenu za slobodu da razrade svoje politike – ili da jednostavno ignorišu problem.³⁰⁶

Hormonski tretman transrodnih osuđenika u zatvorima

U pogledu medicinskog tretmana transrodnih osuđenika, zatvorske politike u Americi su poslednjih godina evoluirale, od potpunog odbijanja da se transrodnim osuđenima na izdržavanju zatvorske kazne omogući ma kakav hormonski tretman, preko široko primenjivane „freeze frame” politike, do prošlogodišnjeg uputstva Ministarstva pravde kojom se takvi tretmani ne samo dozvoljavaju, nego se smatraju obavezom zatvora.

Hormonska terapija je prvo bila nemoguća u zatvorima, npr. 2005. godini, država Viskonsin je donela apsolutnu zabranu hormonske terapije za transrodne zatvorenika, bez obzira na to da li je tretman već bio u toku kada su lišeni slobode. Grupe za građanska prava osporile su taj zakon i federalni apelacioni sud ga je poništio 2011. kao neustavan.

Potpuna zabrana hormonske terapije u zatvorima bila je zamenjena takozvanom „freeze frame” politikom koja omogućuju osuđenim licima da nastave sve one terapije koje su primala pre lišenja slobode, ali zabranjuje da budu proširene ili da se započne sa novim tretmanima. Iako je *freeze frame* politika u svoje vreme bila značajan korak napred, sve je češće kritikovana jer je uočeno da odbijanje započinjanja hormonskog tretmana može imati ozbiljne posledice na zdravlje i dobrobit transrodnih osuđenika, koji su među najugroženijom osuđeničkom grupacijom u zatvorima Amerike.

Do nedavno, federalna Uprava za zatvore je i sama imala politiku „freeze frame”. U 2011. godini, Obamina administracija je promenila svoje smernice, od kada je potrebno da se planovi za tretman osuđenika u federalnim zatvorima redovno revidiraju tako da se hormonska terapija razmatra bez obzira na to da li su je osuđena lica dobila pre lišenja slobode, ili se potreba za njom pojavila za vreme izdržavanja zatvorske kazne.

³⁰⁶ Hess A., “Protecting Trans Prisoners”, op. cit.

U skladu sa takvim smernicama, u februaru 2015, Ministarstvo odbrane je odobrilo hormonsku terapiju za Čelzi Mening (Chelsea Manning), bivšeg obaveštajnog analitičara osuđenog za pružanje poverljivih dokumenata VikiLiksu. Gospođa Mening, ranije poznata kao Bredli Maning (Bradley Manning), osuđena je 2013. na zatvorsku kaznu u trajanju do 35 godina zatvora. Dan posle izricanja kazne, ona je objavila da je žena i Vojni sud je priznao kao ženu. Mening je zatim tražio hormonsku terapiju da bi u zatvoru mogao da živi kao žena. Pošto transrodnim osobama nije dozvoljeno da služe u SAD vojsku, Ministarstvo odbrane ne odobrava takav tretman. Odeljenje za veterane, međutim, daje hormonski tretman za veterane. Na osnovu toga doneta je odluka Ministarstva odbrane da mu/joj se odobri redovna hormonska terapija čime Ministarstvo jednostavno ispunjava svoju obavezu da se Meningu u zatvoru obezbedi potrebna medicinska nega.³⁰⁷

Međutim do pravog zaokreta došlo je tek kada je Vrhovni sud odlučio da je država Džordžija nezakonito prekinula hormonski tretman koji je osuđeno lice uzimalo već 17 godina, na osnovu koje odluke je Ministarstvo pravde uputilo u aprilu 2015. obaveštenje zatvorima i kazneno popravnim institucijama da je neustavna blanketna zabrana započinjanja novog hormonskog tretmana transrodnih osuđenika.³⁰⁸

Ovo je prvi put da Ministarstvo pravde odlučuje o pitanju da li hormonska terapija za transrodne zatvorenike spada u standard poznat kao „potrebna medicinska nega” koju su države u obavezi da obezbede. Iako se Ministarstvo pravde nije eksplicitno izjasnilo da zatvor mora da obezbedi hormone, ipak je jasno utvrdilo da je neustavna politika medicinskih zatvorskih tretmana Džordžije gde je zatvorska uprava jednog muškog zatvora prekinula transrodnoj ženi hormonsku terapiju ženskim hormonima kada je poslata na izdržavanje kazne 2012. Naime, iako je ona primala hormonsku terapiju dugi niz godina pre lišenja slobode, zatvorska uprava je u zatvorskom dosijeu nije identifikovala kao transrodnu osobu, čime je učinjena nepodobnom za nastavak tretmana u skladu sa „*freeze frame*” praksom, jer se smatralo da ona tek započinje hormonsku terapiju. Bez hormona, njeno telo je brzo i brutalno transformisano, izgubila je tkivo dojki i smanjene su joj sve sekundarne karakteristike ženskog pola, nastupile su psihičke krize i ona je više puta pokušala samoubistvo i samokastraciju. Zatvorska medicinska dokumentacija je dala dovoljno osnova stručnjacima za mentalno zdravlje da ocene da ta transrodna žena ima rodnu disforiju, stanje koje se ranije nazivalo poremećaj rodnog identiteta. Odlučeno je da su zatvorske uprave obavezne da procene

³⁰⁷ Vanden Brook T., 2015, “Military approves hormone therapy for Chelsea Manning”, USA Today, 13. February.

³⁰⁸ Apuzzo M., 2015, “Transgender Inmate’s Hormone Treatment Lawsuit Gets Justice Dept. Backing”, *New York Times*, 3. april

postojanje rodne disforije i da je tretiraju baš kao i bilo koje drugo medicinsko stanje ili stanje mentalnog zdravlja.

Na osnovu takve sudske odluke, Ministarstvo pravde je utvrdilo da se uskraćivanjem dijagnoze i individualnog lečenja krši Osmi amandman koji zabranjuje surove i neobične kazne. Prema Ustavu, zatvorenici doduše nemaju pravo na medicinsku negu po sopstvenom izboru, ali mora im se obezbediti adekvatan tretman za ozbiljne medicinske potrebe.

“Freeze frame” politika je još uvek rasprostranjena širom američkih zatvora i sada je to načešći problem na koji ukazuju grupe za građanska prava kao praksu koja se sprovodi u mnogim državnim i lokalnim zatvorima širom zemlje i još uvek onemogućuje započinjanje hormonske terapije u zatvorima za one transrodne osuđenike koji je nisu koristili pre lišenja slobode.

Kalifornija

Kalifornija je dom najvećeg zatvorskog sistema u Zapadnom svetu, i predstavlja idealno mesto za prikupljanje podataka o transrodnim osuđenima. Kada je 2008. godine počelo prikupljanje tih podataka, u 33 zatvorske institucije u Kaliforniji bilo je zatvoreno 160 hiljada osuđenih lica. Više od 90 % kalifornijskih osuđenika bilo je smešteno u 30 zatvora za odrasle muškarce; među tim osuđenima nešto više od 300 transrodnih osuđenika smeštenih u zatvore za muškarce. Po nekim procenama ukupno u Sjedinjenim Američkim Državama postojalo je 750 transrodnih osuđenika, što znači da je skoro polovina od tog broja tada bila smeštena u Kaliforniji.³⁰⁹ Zbog toga što transrodni osuđenici nisu u saglasnosti sa diktatima ekstremno heteronormativnog i hipermaskulinog zatvorskog ambijenta, zatvorske vlasti percipiraju transrodne osuđenike kao potencijalne izvore unutarzatvorskih problema i nereda. Zatvorske vlasti i drugi osuđenici imaju zajedničko viđenje transrodnih osuđenika kao osoba koje su po njima neuspeli/neostvareni muškarci. Sa stanovišta društvenih nauka, oni su, ili bolje rečeno, bili su dugo, „zaboravljena” grupa osuđenika.

Povrh činjenice da su lišena slobode, transrodna osuđena lica su drastično disproporcionalno marginalizovana u pogledu svih drugih aspekata društvenog statusa, zdravlja i dobrobiti. Ispitivanja zaposlenosti, bračnog statusa, mentalnog zdravlja, postojanja zlostavljanja, HIV statusa, beskućništva, seksualnog rada, viktimizacije, otkrivaju da su transrodna osuđena lica u mnogo nesigurnijem i ranjivijem položaju od transrodnih lica koja nisu lišena slobode, ali i u poređenju sa netransrodnom populacijom koja je lišena slobode. Na

³⁰⁹ V. Jenness, S. Fenstermaker, “Agnes Goes to Prison Gender Authenticity, Transgender Inmates in Prisons for Men, and Pursuit of ‘The Real Deal’” *Gender Society* 1/2014, 5-31.

primer, transrodni osuđenici su u 13 puta većem riziku u poređenju sa netransrodnim osuđenima da budu seksualno zlostavljani u zatvoru.

Transrodni osuđenici se takođe razlikuju i međusobno u terminima identitetske samoidentifikacije. Većina (76.1%) se identifikuje kao žene kada su upitani o svom rodnom identitetu dok se znatno manji broj njih identifikuje kao „muškarac i žena” (14%). Oko jedne trećine, 33.3% se identifikuje kao homoseksualci, dok njih 19.4% identifikuje svoju seksualnu orijentaciju kao „transrodnu”, 28.1% se identifikuje kao heteroseksualci, 11.3% se identifikuje kao biseksualci a ostalih 17.8% se identifikuje na neke druge načine. Velika većina izveštava da su seksualno atraktivni muškarcima u zatvoru, 81.9%, dok je njih mali broj atraktivan i muškarcima i ženama u zatvoru –15.6%. Većina njih (75.8%) navodi da su atraktivni muškarcima, unutar i izvan zatvora. Dobija se slika koja uključuje značajno prisustvo istopolne atraktivnosti kao načina na koji transrodne žene nalaze svoje životne puteve u različito rodno organizovanim ambijentima i načine na koje kontekstualizuju svoj identitetski projekat povezujući ga sa svojim boravkom u zatvoru.

Kalifornija je prva američka država koja je osuđenim licima omogućila rodno prilagođavanje za vreme izdržavanja zatvorske kazne, jer je prihvatila da im se obezbedi plaćeni operativni tretman rodnog prilagođavanja što je regulisano u posebnom dokumentu³¹⁰ pod nazivom, Uputstva o donošenju odluke po zahtevu za hirurški proces rodnog prilagođavanja (*Guidelines for review of requests for sex reassignment surgery*).³¹¹ Dokument je stupio na pravnu snagu u oktobru 2015, od kada je u Kaliforniji osuđenim licima pravno omogućen taj postupak.

Prethodno je u Kaliforniji 2014. postignut sporazum da se redovno omogućavaju plaćeni tretmani koji obuhvataju hormonsku terapiju, kao i operaciju promene biološkog pola osuđenih lica. Uputstva je donelo kalifornijsko Ministarstvo za kazneno popravne institucije koje nadgleda i mentalno zdravlje osuđenih lica. Time je Kalifornija uspostavila model za ostatak zemlje i obezbedila da osuđena lica na izdržavanju zatvorske kazne mogu da koriste životno neophodnu medicinsku zaštitu.³¹²

³¹⁰ “California sets policy for inmate sex reassignment” *AlJazeera*, 2015, 15 October

³¹¹ Transender Law center, *Guidelines for review of requests for sex reassignment surgery (SRS)*

³¹² Jedna od prvo dvoje osuđenika koji su koristili to pravo, gđa Norsvorti je izjavila da je izvan sebe od ponosa što je bila deo pokreta koji je doveo do usvajanja te politike. Ona je živela pod stresom i patila od anksioznosti usled rodne disforije, ali je shvatila da joj je neophodna operacija rodnog prilagođavanja tek kada se našla u zatvoru. Navodi da je decenijama patila jer su njen identitet, njene medicinske potrebe i sama njena ljudskost bili negirani od strane ljudi i sistema odgovornih za brigu o njoj.

Uputstva čine dokument na osam strana koji upućuje osuđena lica koja zahtevaju operaciju i zadovoljavaju osnovne kriterijume da se obrate za ocenu svog slučaja odboru koji se sastoji od dva lekara, dva psihijatra, dva psihologa koji će doneti preporuku drugostepenom odboru koji se sastoji od medicinskih profesionalaca. Ta politika ne odobrava tretmane koji su čisto kozmetičkog tipa, kao što su npr. otklanjanja maljavosti, lifting lica, povećanje grudi ili ugrađivanje implanata, jer se tako znatno umanjuju troškovi poreskih obveznika. Transrodni pravni centar navodi da trenutno postoji 375 muškaraca i 26 žena koji u zatvorskom sistemu primaju hormonsku terapiju koja im omogućuje da steknu i zadrže karakteristike suprotnog pola. Ukoliko nisu prethodno prošli operaciju rodnog prilagođavanja, oni su svi smešteni u zatvorima u skladu sa svojim biološkim polom stečenim rođenjem. Mnogi od njih su morali da budu zbrinuti u zaštitne smeštaje unutar zatvora ili odeljenja za mentalno zdravlje.

U svakom slučaju, donošenje ovih Uputstava nije predstavljalo „podizanje brane”, pa se nije desila nikakva poplava zahteva za operacijom, jer mnoga transrodna osuđena lica ili nisu zainteresovana za takvu operaciju ili ne ispunjavaju propisane uslove iz Uputstava koje mnogi opisuju kao restriktivne i konzervativne.³¹³ Jedan od uslova je da je osuđenom licu preostalo da odsluži još minimum dve godine zatvorske kazne.³¹⁴

Zbog svega rečenog, navodi se da državno nasilje i pretnja zatvorskog industrijskog kompleksa (PIC) živi u telima obojenih, kvir i trans ljudi od njihovog prvog daha, mnogo pre bilo kakvog organizovanog otpora. Kalifornijska grupa za ukidanje zatvora Kritična Otpornost³¹⁵ promišlja kako se suprotstaviti sistemskom ugnjetavanju u zatvorima, zalažući se za radikalni cilj – njihovo potpuno ukidanje. Da bi se moglo razgovarati o ukidanju zatvora, mora se razgovarati prvo o tome kojim merama smanjiti broj ljudi koji se šalju u zatvor. Kako da se preokrene sadašnja politika i organizacija boravka ljudi u zatvorima? Realnost je da se ne mogu sprečiti svi zločini. Uvek će biti onih koji zločine čine iz neznanja, svuda postoje ljudi koji su i dalje puni mržnje. Slučajevi zločina iz mržnje i nasilje nad ženama i trans ženama, nasilje nad

³¹³ Jedno istraživanje Vilijams instituta koji se smatra tinktenkom kalifornijskog Univerziteta za LGBTIQ pitanja, navodi da je 42 procenta ispitanih lica navelo da su imala neku operaciju, uključujući i one koje ministarstvo definiše kao kozmetičke. Zato se odbijanje takvih operacija smatra restriktivnom merom.

³¹⁴ To uputstvo je dodato s obzirom na slučaj Norsvorti koja je otpuštena iz zatvora jedan dan pre nego što je federalni apelacioni sud prihvatio njen zahtev da joj zatvorski sistem plati operaciju rodnog prilagođavanja, pa se postavilo pitanje svrsishodnosti takvog troška.

³¹⁵ Abi-Karam Andrea, 2015, There is no such thing as prison reform: an interview with CeCe McDonald, *Open democracy net*, 13. January.

LGBTIQQQ zajednicom i zločini protiv obojenih ljudi (*people of color*) još uvek postoje. Ipak, prava reforma bi bila stvarni kraj zatvora: potpuna demontaža zatvorskog sistema. Pripadnici tog pokreta posle svih predloga, zaključuju da gotovo da nema ničega u vezi sa zatvorima što bi moglo da se popravi.

Studije slučajeva

Slučaj Marije (Madone) Dajamond

Pažnja američkih medija na pojave seksualnog zlostavljanja trans žena u muškim zatvorima zadobijena je tek nedavno, 2015. kada se 5. aprila pojavio na naslovnoj strani Njujork Tajmsa tekst praćen nizom fotografija naslovljen „Transrodne žene ukazuju na silovanje i zlostavljanje u muškim zatvorima”.³¹⁶ Ešli (Marija, Madona) Dajamond (36) koja živi kao žena od svog adolescentskog doba, prilikom prijema u muški državni zatvor u Džordžiji, bila je podvrgnuta defeminizaciji od samog početka, kada joj je naređeno da se svuče pred svim zatvorenicima, kojom prilikom joj je oduzeta perika, ženska spavačica i kada je ritualom zatvorske inicijacije započeo trogodišnji period neprestane degradacije i zlostavljanja, pri čemu su joj uskraćeni hormoni koje je pre toga uzimala bez prekida 17 godina. Svakodnevno je bila izložena pred muškarcima koji su otvoreno masturbirali ili su joj pokazivali svoje polne organe uz različite uvrede i pretnje, nastojali da je siluju na stepeništu i drugim zajedničkim prostorijama. Ona navodi da joj je svaki dan bukvalno bio ispunjen borbom da preživi, sve dok joj nije postalo svejedno da li je živa ili mrtva.

*Slučaj Lesli En Mening*³¹⁷

Lesli En Mening je transrodna žena koja izdržava kaznu u muškom zatvoru u kojem je bila silovana, jer taj zatvor nije dovoljno bezbedan, što je u javnosti pokrenulo pitanje kako uopšte zatvori mogu da zaštite svoje najranjivije osuđenike i zašto ne mogu? Više od jedne decenije je prošlo od kada je američki Kongres jednoglasno usvojio Zakon o eliminaciji silovanja – Rape Elimination Act, koji predviđa posebne korake koje zatvori moraju da preduzmu kako bi se sprečilo seksualno zlostavljanje najugroženijih osuđenika. Lesli En Mening izdržava zatvorsku kaznu u zatvoru u državi Njujork već 24 godine. Od ulaska u taj zatvor 1991. godine nakon što je osuđena za pokušaj ubistva pucanjem u policijski automobil u poteri, Mening, transrodna žena, je pustila dugu kosu, legalno je promenila ime, prošla kroz hormonsku terapiju, i obezbedila pravo da nosi ženski donji veš ispod svoje zatvorske uniforme. Iako je sve ovo stavilo u situaciju povećanog rizika od

³¹⁶ V. Jenness, S. Fenstermaker, “Forty Years after Brownmiller Prisons for Men, Transgender Inmates, and the Rape of the Feminine”, op. cit.

³¹⁷ Hess A, “Protecting Trans Prisoners”, op. cit.

seksualnog zlostavljanja u zatvoru, Mening je smeštena u muški objekat u popravni zavod Saliven u Folsburgu, Njujork. U Salivenu, Mening kaže da je dobila zaduženje da radi daktilografski posao i kuva kafu za zatvorenike sa invaliditetom u delu zatvora gde se osuđena lica slobodno kreću skoro bez nadzora osoblja, ali i gde se seksualni prestupnici često okupljaju za sastanke programa tretmana i ponekad se zadržavaju da se druže. U februaru 2013. godine, Mening je po potrebi posla trebalo da dostavi neki papir osuđeniku koji je bio sam u sobi na kraju hodnika. Kada je stigla, on je uhvatio za vrat, silovao, i pretio da će je ubiti ako nekome bude rekla. Mening je podnela tužbu protiv nekoliko osoba iz zatvorske uprave Salivana, navodeći da je zatvor prekršio njena ustavna prava time što nije preduzeo odgovarajuće korake da je zaštititi od silovanja.

Slučaj Čelsi Mening

Transrodni američki vojnik/osuđenica Čelsi Mening³¹⁸ posle sedam godina zatvora zbog odavanja poverljivih informacija Vikiliksu, je oslobođena 17. maja 2017.g. na osnovu odluke bivšeg predsednika SAD Baraka Obame, koji ju je pomilovao u poslednjim danima svog mandata. Osuđena je u avgustu 2013. godine na 35 godina zatvora zbog odavanja više od 700.000 tajnih vladinih i vojnih dokumenata sajtu Vikiliks 2010. godine, što je bilo najveće curenje tajnih materijala u američkoj istoriji. Ona je tada objasnila da se nadala da će informacije Vikiliksa izazvati javnu raspravu i da neće ugroziti nacionalnu bezbednosti SAD. U trenutku izvršenja krivičnih dela Čelsi je bila muškarac i zvala se Bredli Mening. Nakon izricanja presude, 2013.g. je rekla da se oseća kao žena, promenila ime kada je i počela s hormonskom terapijom. U zatvoru je prihvaćen njen zahtev da se podvrgne hormonskoj terapiji i operaciji promene pola.³¹⁹ Ona je odslužila gotovo sedam godina kazne tokom kojih je dva puta pokušala samoubistvo.

Slučaj meksičke migrantkinje Estrelje Sančez³²⁰

Tokom nekoliko meseci provedenih u imigracionim centrima i okružnom zatvoru, Estrela Sančez (Estrella Sanchez), transrodna žena koja traži azil u Sjedinjenim Američkim Državama, postala je predmet grubog, ponižavajućeg ismejavanja od strane stražara, napada i maltretiranja od strane drugih migranata, na šta je reagovala dubokim osećajem izolacije. Gospođa Sančez, 28-godišnja transrodna žena iz Meksika, bila je u imigracionom

³¹⁸ Beta, 2017, Čelsi Mening: Pravda je zadovoljena, *Blic*, 9. juni

³¹⁹ Jutranji list, 2017, ZATVORSKA METAMORFOZA Čelsi Mening objavila prvu fotografiju od izlaska na slobodu i NEĆETE JE PREPOZNATI, *Blic*, 19. maj

³²⁰ "Prisons and Jails Put Transgender Inmates at Risk", op.cit.

pritvoru skoro godinu dana, počev od 2012. Bila je u samici mesec dana, isključivo zbog svog rodnog identiteta. Na svakom mestu gde je bila, drugi migranti su je otvoreno vređali ispred stražara, koji su se na to samo rutinski smejali. Maltretiranje s kojim se suočila bilo je okrutan podsetnik na zlostavljanja koja je pretrpela u Meksiku i od kojih se nadala da je pobjegla kada je došla u Sjedinjene Države 2005. godine. Nakon tog napada, imigracioni službenici su pustili gospođu Sančez na slobodu sa nadzorom, s tim da se njeno kretanje prati pomoću elektronske nanogvice dok traje razmatranje njenog zahteva za dobijanje azila kroz dugotrajan sudski proces. Od kako je puštena na slobodu ona živi i ponaša se kao obična građanka, pohađa nastavu, radi volonterski rad i povremeno za novac čisti i sprema tuđe stanove i kuće.

Američke organizacije za pružanje pravne pomoći transrodnim osuđenima

Poslednjih decenija potrebe i prava transrodnih osoba počele su da se bolje definišu, zahvaljujući porastu advokatiranja lokalnih, nacionalnih i međunarodnih LGBTIQ organizacija. To advokatiranje preraslo je u pokret ka postizanju ravnopravnijeg zatvorskog sistema za transrodna osuđena lica na izdržavanju zatvorske kazne, kako su politike nastavile da se razvijaju u pravcu postizanja veće bezbednosti najranjivije populacije. To nije išlo bez otpora, pa je ostalo zabeleženo da je u Viskonsinu 2005. čak donet Zakon o sprečavanju osuđenika da promene pol, čime je zabranjena upotreba vladinih fondova za plaćanje operacije rodnog prilagođavanja i hormonskog tretmana. Ipak, istovremeno su omogućeni tretmani za vreme izdržavanja zatvorske kazne neophodni usled komplikacija nastalih zbog operacije rodnog prilagođavanja u postoperativnom periodu. Posle tužbe transrodnih osuđenih lica, ovaj zakon je Okružni sud Viskonsina oborio 2012. kao neustavan.

Državni tužilac Erik Holder, prva crna osoba na toj poziciji tvrdi da je kampanja za prava homoseksualaca, lezbejki i transrodnih osoba nastavak pokreta koji je osvojio jednaka prava za crnce u eri za ljudska prava. Holder je 2014. pod uticajem tog pokreta pokrenuo treninge za policajce radi njihovog boljeg razumevanja zajednice transrodnih osoba, jer su javni tužioci izveštavali da su transrodne osobe obeshrabrene da prijavljuju krivična dela počinjena zbog loših iskustava u pogledu interakcija sa policijom.³²¹

Silvija Rivera. Analogija zatvorskog nasilja prema transrodnim osuđenim licima sa ratnim nasiljem odrazila se i u analizi situacije u njujorškim zatvorima za muškarce; ta analiza je naslovljena sa: „Ovde je rat: Izveštaj o postupanju sa transrodnim i interseksualnim osobama u njujorškim muškim

³²¹ M. Apuzzo, op.cit.

zatvorima”.³²² Taj izveštaj je jedan od prvih koji se bavi ovim pitanjem, koristi intervju sa zatvorenim transrodnim osobama i njihovim advokatima, dokumentujući na taj način postojanje široko rasprostranjenog maltretiranja, fizičkog i seksualnog zlostavljanja, diskriminaciju i nasilje s kojima se transrodne, interseksualne i rodno neusaglašene osobe suočavaju u državnim zatvorima. Dokument „Ovde je rat” ilustruje postojanje ciklusa siromaštva i diskriminacije koji dovode mnoge transrodne i one koji nisu rodno usaglašeni u uslove siromaštva, beskućništva i zatvora i predstavlja dragocen izvor podataka važan u obrazovanju kreatora politika, advokata, pružaoce usluga i organizacija aktivnih u zajednici na ovom urgentnom pitanju.

Od otvaranja 2002. godine, njujorški „Silvia Rivera pravni projekat” (*Silvia Rivera Law Project - SRLP*)³²³ obezbedio je besplatne pravne usluge za preko 700 interseks, transrodnih i rodno neusaglašanih ljudi. Njihovi klijenti su osobe sa niskim primanjima, koje žive u strahu od nasilja i koje se suočavaju sa diskriminacijom u oblastima zapošljavanja, stanovanja, obrazovanja, zdravstva i socijalnih službi. Od osnivanja, advokati i zastupnici u SRLP dosledno svedoče o nesrazmerno visokoj zastupljenosti svojih klijenata u sistemu krivičnog pravosuđa kao rezultat policijskog postupanja sa trans osobama, siromaštva, i njihove konsekvantne neophodnosti da se angažuju u inkriminisanim aktivnostima u egzistencijalnoj borbi da prežive. Oni takođe svedoče o postojanju izuzetno nasilnih uslova sa kojima se suočavaju u svakom zatvoru. Svi konsultovani ključni pravni slučajevi su istakli postojanje seksualnog nasilja ili rodno zasnovanu medicinsku diskriminaciju sa kojom se transrodna osuđena lica suočavaju dok su u zatvoru. Međutim, problem je što zatvorske uprave generalno ne vode evidenciju podataka o tome koliki broj ljudi u sistemu krivičnog pravosuđa čine transrodne ili interseks osobe, kao i šta su te osobe iskusile tokom izdržavanja kazne zatvora, tako da postoji značajna praznina u pogledu informacija o ovoj grupi ljudi. Četrdeset odsto SRLP klijenata u protekle četiri godine imalo je postupke za krivična dela što jasno demonstrira nesrazmernost krivičnog progona u zajednici trans osoba. Ovi klijenti su u velikoj meri prijavili da su doživljavali silovanje, napade drugih vrsta, uskraćivanje hitno potrebne medicinske nege, kao i smeštaj u objektima neodgovarajućim za njihov rodni identitet. Iako je veći deo ove diskriminacije očigledno nezakonit i prema sada važećem zakonima, nedostatak pravne pomoći koja bi bila na raspolaganju ljudima u zatvorima ima za posledicu da većina tih osoba nije imala mogućnost da ostvari svoja prava.

³²² Izveštaj o tretmanu transrodnih i interseks osoba u njujorškim muškim zatvorima „Ovde je rat”

³²³ The Sylvia Rivera Law Project, New York, NY 10001.

U Masačusetsu funkcioniše organizacija **Transrodna politička koalicija Masačusetsa**³²⁴ koja nastoji da promeni politike, prakse i zakone koji regulišu problematiku transrodne omladine, odraslih, kao i njihovih porodica i saveznika, sa osnovnom idejom da u toj državi ne sme da postoji diskriminacija transrodnih osoba. MTPC radi da se obezbedi da lokalni, državni, i savezni zakoni, politike i prakse koji se odnose na osuđena lica omogućavaju odgovarajuće oblačenje i ne uskraćuju transrodnim osuđenim licima pristup medicinski neophodnoj zdravstvenoj zaštiti, kao ni potrepštine u kantini, obrazovni materijali i knjige, koje se odnose na trans tematiku i/ili posetioce. Oni rade sa ženama, uključujući transrodne žene i transrodne muškarce koji smatraju da će imati koristi od službi namenjenih ženama. Oni nude podršku i zastupanje onih koji su zatvoreni, beskućnici, zavisnici, ili su žrtve trgovine seksualnim uslugama. Glavno dostignuće ove organizacije u poslednjih pet godina je njihova uspešna borba protiv zakona koji bi uskraćivali medicinski tretman neophodan transrodnim osuđenim licima na izdržavanju zatvorske kazne. U proteklih pet godina, MTPC je radio protiv „Zakona o odgovarajućem korišćenju javnih sredstava”, koji je nastojao da zakonski zabrani Masačusetskoj zatvorskoj upravi pružanje određene medicinske nege i lečenje transrodnih osuđenih lica. Uskraćivanje medicinske nege i medicinskog tretmana neophodnih transrodnim osuđenim licima je nehumano i protiv Osmog amandmana Ustava SAD, koji glasi: „Neće se zahtevati preterana kaucija, niti će se izricati preterane novčane kazne, niti će se primenjivati surove i neuobičajene kazne”.

U Masačusetsu radi još jedna organizacija civilnog društva sa sedištem u Bostonu, **Masačusetske pravne usluge zatvorenima** (*Massachusetts Correctional Legal Service, MCLS*)³²⁵ koja takođe pruža građanskopravne usluge osuđenim licima u zatvorima i pritvorima Masačusetsa. Kancelarija ne pruža usluge odbrane u krivičnim postupcima i fokusirana je na četiri pitanja koja u velikoj meri obuhvataju probleme transrodnih osuđenika na izdržavanju zatvorske kazne: opšte zdravlje i zaštita mentalnog zdravlja, nasilje stražara nad zatvorenima, fizički uslovi izdržavanja zatvorskih kazni, segregacija i izolacija. MCLS se bavi ovim problemima kroz zastupanje u upravnim postupcima, zalaganje za zakone, dajući informacije osuđenim licima o njihovim pravima i kako da ih ostvare, preporukama privatnim advokatima, a nastupa i u nekim pojedinačnim i Class Action parnicama. MCLS je takođe poznat kao pravna služba osuđenih lica. Raspon njihovih usluga obuhvata

³²⁴ Massachusetts Transgender political coalition, Trans Prisoners, Discrimination has no place in Massachusetts, Working to change policies practices and laws for trans youths, adults, families and allies, working to bring visibility to issues trans youth, adults & families face.

³²⁵ Massachusetts Correctional Legal Service.

pomoć ljudima u prelasku iz života u zatvoru u uspešan povratak iz zatvora u život na slobodi, intenzivne usluge podrške koristeći personalizovanu kombinaciju upravljanja predmetima, zdravstvenim uslugama, razvoj karijere, savetovanje i podršku. Oni pomažu svojim klijentima da se integrišu u svojim zajednicama kao korisni članovi, a ne zavisnici od službi pomoći.

Porastao je broj zahteva za operacije rodnog prilagođavanja transrodnih osuđenika. Najznačajnija je presuda Kosilek protiv Spensera iz 2012. kojom je Okružni sud Masačusetsa naredio zatvorskim vlastima da obezbede operaciju rodnog prilagođavanja transrodnom osuđeniku muškarca u ženu. Od kada je u zatvoru, on je pokušao dva puta samoubistvo i jednom da se sam kastrira. Iako je to za sada jedini uspešan sudski postupak, sudovi nastavljaju pokušaje da definišu obaveze zatvora da odgovore na medicinske potrebe transrodnih osuđenih lica.

Posebna zatvorska odeljenja za transrodne osuđenike – GBT čaure

„Tu u tvom izvodu iz matične knjige rođenih piše 'muško' tako da ti ideš u muški zatvor" je osnovna poruka transrodnim osuđenima dosadašnje smeštajne politike shodno njihovoj zvaničnoj rodnoj pripadnosti. Nalaženje idealne alternative ovom najgorem scenariju je komplikovano. Veoma je teško i inače zaštititi bilo koga u zatvorskom okruženju, a još je teže zaštititi nekoga ko se doživljava kao drugačiji. Transrodne žene svojom pojavom iritiraju na mnogo načina i osoblje i druge osuđenike. Smeštanje transrodnih žena u ženske zatvore je još uvek redak eksperiment, primenjivan samo u nekim lokalnim zatvorima Vašington Distrikta.

Druga opcija za smeštaj transrodnih žena (i gejeva) na izdržavanju zatvorske kazne je poznata pod nazivom „GBT čaure” (*GBT pods*), što predstavlja posebna odeljenja, poznata i kao “krilo za gejeve” koje je vrlo hvaljeno u medijima Los Anđelesa kao penitencijarno rešenje sa velikim potencijalom povećane bezbednosti i zaštite od nasilja.³²⁶ Uskoro se posle prvog entuzijazma pokazalo da i tamo ima nasilja u gotovo istoj meri kao i u drugim tipovima zatvora, kao i da je bezbednost u tim odeljenjima ništa manje problematična no u bilo kom drugom delu zatvora. Pokazalo se još i to da su mnogi muški osuđenici spremni ne samo da na silu prođu u tu GBT čauru, već i da odglume gejeve da bi se dočepali privilegija da se nađu među trans ženama, pa je postalo relevantno kao metod prikupljanja dokaza čak i raspitivanje u gej barovima o nečijoj stvarnoj gej reputaciji i prošlosti. Zatvorsko osoblje je i dalje nastavilo da zlostavlja transrodne žene i gejeve, tako da se GBT čaura pokazala samo kao samo jedan geto, zatvor unutar zatvora, koji nikome ne garantuje bezbednost i zaštitu od nasilja, već predstavlja meru izolacije i segregacije.

³²⁶ Hess Amanda, 2015, “Protecting Trans Prisoners”, op.cit.

Ipak, ako se u takav objekat smesti dovoljan broj gej i transrodnih osuđenika, to postaje krilo u kojem se više ne oseća izolacija i getoizacija. Opravdanje zatvorskih vlasti da ne mogu da spreče napadače da se prokrijumčare u GBT krilo, zapravo ne deluje ubedljivo, jer je opšte poznato da je najveća pretnja ljudima u ovim posebnim jedinicama uvek zatvorsko osoblje, pa tek onda drugi osuđenici. Zato su kvalitetna selekcija i dodatni treninzi za zatvorsko osoblje neophodni za njihovo navikavanje na tipičnu kulturu gej i trans zajednica i poštovanje njihovog dostojanstva. Ali ostaje primedba da su ove jedinice izdvojene iz opšte zatvorske populacije i da mogu postati mesta za diskriminaciju, jer osuđena lica u tim GBT ćaurama nemaju pristup svim programima i drugim zatvorskim resursima koji su dostupni drugima osuđenima.

Važan je novi pokušaj drugog po veličini zatvora u zemlji³²⁷ da ponovo otvori jedinicu za transrodne žene, u istorijskom nastojanju da se one zaštite od nasilja, silovanja i maltretiranja. Naime, njujorško Odeljenje za korekcije je navelo da će nova zatvorska jedinica u zatvoru Rikers Ajlend biti objekat sa početnim kapacitetom od 30 kreveta, za koji se smatra da će biti u svakom trenutku dovoljan za postojeći broj transrodnih žena u Rikersu. Zato što nisu svi osuđenici isti, odeljenje stvara specijalizovane jedinice za razne specifične osuđeničke grupe.

Trenutno, transrodne žene u zatvoru Rikers su ili smeštene sa muškarcima u opštoj populaciji – gde se suočavaju sa nesrazmerno velikom stopom nasilja, silovanja i zlostavljanja i od strane osoblja i od drugih zatvorenika – ili idu u zaštitni nadzor, što je u suštini samica u kojoj su zaključane same u ćeliji 23 sata dnevno. Nova zatvorska jedinica je razvijena uz konsultacije sa nekoliko grupa za zastupanje prava transrodnih osoba, koje u svojim izveštajima navode postojanje snažno izražene „kulture nasilja” unutar npr. objekata za adolescentne osuđenike.³²⁸

Dok je većina transrodnih žena kada su u pritvoru, zatvoru i imigracionim centrima, smeštena sa muškarcima, neke ustanove ipak menjaju svoje smeštajne politike, kao npr. Rikers Ajlend u Njujorku koji je ponovo otvorio posebnu jedinicu za transseksualne žene³²⁹ koja je postojala ranije, ali je bila zatvorena iz bezbednosnih razloga 2005. godine.³³⁰ Otvaranje posebnog

³²⁷ Mathias C., “New York's Largest Jail To Open Housing Unit For Transgender Women”, op.cit.

³²⁸ Projekat Silvia Rivera je fokusiran primarno na smeštanje transrodnih žena izvan zatvora.

³²⁹ “Prisons and Jails Put Transgender Inmates at Risk, 2016, op. cit.

³³⁰ Rikers Ajlend, najveći zatvor u državi Njujork zatvorio je 2005. svoje krilo za gej i trans osuđenike, koje je dugo postojalo, navodeći rizik da napadači iz drugih zatvorskih krila, uprkos merama bezbednosti, ostvare svoje napade na osuđene trans žene i gejeve u tom krilu.

odeljenja za transrodne osuđenike u njujorškom zatvoru Rikers Ajlend,³³¹ najavljeno je za otvaranje sredinom novembra 2015. predstavlja jednu od mnogih reformi za smanjenje nasilja u tom problematičnom zatvoru. Dva transrodna osuđenika navode da su samo u međuvremenu od najave otvaranja tog odeljenja u novembru do njegovog puštanja u rad u januaru, bili maltretirani od strane osoblja i seksualno zlostavljani od strane drugih zatvorenika.³³²

Ovo odeljenje je konkretno namenjeno transrodnim ženama, i to onima koje nisu prošle genitalnu operaciju. Osuđenici će biti smešteni u toj jedinici dobrovoljno. Prethodna politika je bila da se takvi transrodni osuđenici smeštaju u muški zatvor bez mogućnosti izbora. Tek je u januaru 2016. ovo odeljenje počelo stvarno sa radom kada je prvi transrodni osuđenik tamo smešten 15. januara 2016. Inače, svaki takav osuđenik koji se opredeli kao transrodna osoba može aplicirati da bude tamo smešten. Pretpostavka da trans žene žele da budu smeštene na osnovu rodnog identiteta, ipak nije uvek tačna. Naime, kada zatvorske vlasti pitaju transrodna osuđena lica šta misle o posebnim zatvorskim jedinicama, oko jedne polovine njih reklo je da bi želeli da budu tamo smešteni, ali isto tako druga polovina smatra da bi radije ostali smešteni sa muškarcima. Kada je u pitanju bezbednost transrodnih ljudi u zatvorima, oni sami često najbolje znaju gde su najbezbedniji. Mnoge transrodne žene su provele svoje celokupne živote u sistemu kaznenopopravnih ustanova, bilo kao maloletnici u popravnim domovima, bilo u skloništima za beskućnike, zatvorima i pritvorima i osećaju se udobnije u muškim odeljenjima na koje su navikli, jer su oduvek bili tamo: zlo koje poznaju celog svog života čini im se da je bolje od onog koje

³³¹ Humm A., "Horrors Persist for Trans Inmates at Rikers", *Gay City News*, 2015 /22 January.

³³² Dajmond Spredli (Diamond Spradlei, 28) transrodna žena osuđenik, sada smeštena u zatvorskom kompleksu Menhetn, navela je da je krajem novembra bila silovana u Rikersu od strane drugog osuđenika. Iako je prijavila napad, silovatelj se vratio nazad i ponovo je napao, pa je tek tada, doktor iz Rikersa shvatio slučaj ozbiljno i ona je premeštena u Menhetn zatvor. Problemi su se nastavili i tamo, osoblje joj se ne obraća kao ženi, maltretira je na razne načine, naređeno joj je da ukloni svoju dugu talasastu kosu, tako da ona žali što je prijavila napad. Sekuoja Honikat (Sekuoia Honeicutt, 19), je drugi osuđenik u novoj alternativni, bio je u Rikersu od 19. do 31. decembra i navodi da je tamo bilo baš strašno, osoblje se prema njoj ponašalo bez imalo poštovanja. Redovna praksa je bilo javno trljanje obraza da bi utvrdili da joj raste brada uz javnu objavu da je „prema tome muškarac i da će uvek biti muškarac” što je bilo veoma ponižavajuće. Pritom joj je često bila uskraćena mogućnost da se brije i po četiri do pet dana, iako je trebalo da to radi svaki dan.

ne poznaju. A neki žele da ostanu jednostavno tamo gde su se izborili za mesto za sebe, a ne da idu u novo odeljenje gde im takva borba tek predstoji.³³³

Inače, osuđenici u toj jedinici Rikers Ajlanda treba da bude omogućeno da pohađaju iste programe kao drugi osuđenici i da koriste zatvorske resurse kao npr. pravne biblioteke, ali je njihov pristup raznim programima ipak ograničen iz raznih razloga, uključujući transportne probleme predavačkog osoblja zbog udaljenosti te jedinice od glavnog kompleksa Rikersa.

Zaključak izlaganja o američkim iskustvima

Široko rasprostranjene prakse nepoštovanja ljudskog dostojanstva i rodnog identiteta transrodnih osuđenika, posebno, visok nivo nasilja nad njima, kao i činjenice da je i stručna i šira javnost već vrlo informisana i senzibilisana o tim problemima, još uvek nisu doveli do promene zatvorskih politika u Sjedinjenim Američkim Državama. One još uvek lutaju između retko primenjivanih opcija smeštaja u zatvorske ustanove u skladu sa rodnim identitetom, a ne biološkom rodnom pripadnošću, ili praksi organizovanja posebnih zatvorskih jedinica (čaura) unutar opštih zatvora. Iz tog razloga je Evropa pravi primer penoloških rešenja ove specifične situacije savremenog doba. Iako se radi o novim praksama koje možda jos nisu prošle vremenski test, ipak se moraju pomenuti kao antipodi američkoj neodlučnosti da se uopšte i uđe u njihovu realizaciju. U Italiji postoji naime, zatvor u Podzaleu, u italijanskoj provinciji Toskana koji je formiran u februaru 2010. kao prvi takav objekat na svetu u kojem će se zbog presuda vezanih za droge i prostituciju smestati transseksualne osobe.³³⁴ Procenjuje se da Italija ima ukupno 60 transseksualnih osuđenika, a u novom zatvoru ima mesta za njih 30. Ovi zatvorenici su do sada bili smeštani u ženskim zatvorima zbog vlastite sigurnosti. Grupe za ljudska prava smatraju da je ovo dobar potez kojim se izdvaja prostor u kojem se može pružiti i psihološka pomoć transseksualnim osobama.

U Škotskoj je oktobra 2013. donet dokument Zatvorska politika o rodnom identitetu i rodnom prilagođavanju koji predstavlja jedan od najsveobuhvatnijih dokumenata javne politike svoje vrste u Evropi i globalno (*Prisoner Gender Identity and Gender Reassignment Policy*).³³⁵ Taj dokument omogućuje smeštaj transrodnih osuđenika u zatvorske ustanove njihovog rodnog identiteta, početak i nastavak ranije započetog hormonalno operativnog tretmana rodnog prilagođavanja za vreme izdržavanja zatvorske kazne, posedovanje odeće i drugih predmeta kojima se afirmiše svoj rodni identitet

³³³ A. Humm, "Horrors Persist for Trans Inmates at Rikers" 2015, op.cit.

³³⁴ "Prvi zatvor za transseksualne osobe", *Blic*, 14. Januar 2010.

³³⁵ Scottish Prison Service, 2014, *Prisoner Gender Identity and Gender Reassignment Policy*.

(perike, šminke i sl). O svim tim elementima zaštite od nasilja, poštovanja rodnog identiteta i zdravstvenog statusa transrodnih osuđenika odlučuje se na konferenciji slučaja, sastanku na kome prisustvuju lično osuđeno lice, njegov socijalni radnik (ako ga ima), zastupnik lokalnog tima za zdravstvenu zaštitu, lokalni poverenik za ravnopravnost, ako osuđeno lice to želi i predstavnik organizacije koja se bavi pravima transrodnih osoba.

Na kraju svega rečenog mora se konstatovati da primere modela dobre prakse postupanja sa transrodnim osuđenima na izdržavanju zatvorske kazne pre treba tražiti u Evropi, nego u Americi.

Škotska: trenutno najbolje rešenje

U Škotskoj je oktobra 2013. donet dokument *Zatvorska politika o rodnom identitetu i rodnom prilagođavanju* koji predstavlja jedan od najsveobuhvatnijih dokumenata javne politike ove vrste u Evropi i globalno (*Zatvorska politika o rodnom identitetu i rodnom prilagođavanju Škotske zatvorske službe (Prisoner Gender Identity and Gender Reassignment Policy)*).³³⁶

Škotski zatvorski sistem funkcioniše nezavisno od zatvorskog sistema Engleske i Velsa. Sve negativne pojave koje pogađaju trans zatvorenike u Engleskoj uglavnom se ne dešavaju u Škotskoj.³³⁷ Tako je sistem suštinski drugačiji pošto postoji aktivan i vrlo uspešno uspostavljen partnerski odnos saradnje između Škotske zatvorske službe (*Scottish Prison Service*) i Škotske transrodne alijanse (*Scottish Transgender Alliance*), koji su tesno sarađivali na kreiranju *Zatvorske politike o rodnom identitetu i rodnom prilagođavanju*. Taj dokument je kulminacija višegodišnjih partnerskih napora različitih institucija iz pravosudnog sektora i organizacija aktivnih u oblasti ravnopravnosti i ima za pravni osnov *Zakon o ravnopravnosti iz 2010.* koji definiše rodno prilagođavanje kao zaštićenu karakteristiku i predviđa zaštitu od nezakonite diskriminacije na toj osnovi. Osim što štiti osuđena transrodna lica od diskriminacije, istu zaštitu od diskriminacije pruža i zatvorskom osoblju.³³⁸

³³⁶ Scottish Prison Service, 2014, *Prisoner Gender Identity and Gender Reassignment Policy*

³³⁷ Scottish Transgender Alliance Equality Network Edinburgh.

³³⁸ Ni prema jednom članu osoblja (ili potencijalnom zaposlenom), osobi u zatvorskoj instituciji, ne sme se ophoditi gore niti staviti u nepovoljan položaj zbog bilo kojih neopravdanih okolnosti, uslova ili zahteva. Svakom članu osoblja ili licu u zatvorskoj instituciji, zagarantovano je okruženje koje promoviše dostojanstvo i poštovanje. Radno okruženje koje je prijatno i podržavajuće, dozvoljava celokupnom osoblju da svojski obavlja svoj posao. Nikakav oblik zastrašivanja, zlostavljanja ili maltretiranja niti bilo

Zakon se odnosi na lica koja traže da započnu proces tranzicije menjajući fiziološke ili druge polne attribute, ona koja su trenutno u procesu ili ona koje su već prošla proces tranzicije (ili deo procesa), koja su zaštićena po osnovu karakteristike rodnog prilagođavanja. Škotska zatvorska služba smatra da osuđena lica ne smeju nezakonito diskriminisati ili zlostavljati bilo kog drugog zatvorenika, posebno uzimajući u obzir zaštićene karakteristike te osobe, uključujući rodno prilagođavanje ili rodni identitet.

Ova politika ima za cilj da osigura da sve osobe, koje se identifikuju kao transrodne ili koje nameravaju da počnu ili su već prošle proces tranzicije rodnog prilagođavanja, budu u svakom trenutku tretirane fer i s poštovanjem od strane Škotske zatvorske službe (ŠZS). Svrha ovog dokumenta je i pružanje tačnih i aktuelnih informacija svim zaposlenima Škotske zatvorske službe koje se odnose na rodno prilagođavanje i rodni identitet; navođenje one procedure Škotske zatvorske službe koja se mora ispoštovati kada se transrodna osoba smešta u pritvor; obezbeđivanje svim osuđenim licima unutar ŠZS institucija da prema njima postoji pošteno, nediskriminativno ophođenje i da nema zlostavljanja na osnovu rodnog identiteta i rodnog prilagođavanja.

Kao dodatak određivanju posebnih potreba transrodnih zatvorenika, a to su one koje su vezane za njihov rodni identitet ili rodno prilagođavanje, treba da se obave sve standardne procene rizika i procedure kao za bilo kog drugog zatvorenika. Profesionalnost i senzitivnost treba, kao i uvek, da se održavaju u svakom trenutku. Svačija potreba za jednokrevetnom ćelijom zbog osuđenikovog rodnog prilagođavanja mora biti uzeta u obzir za razmatranje, evidentirana i smatrana prioritetom. Ali s druge strane, ograničenje odnosa sa drugim osuđenim licima treba da se izbegava kad god je to moguće.

Bitno je podsetiti se da osuđena lica na izdržavanju zatvorske kazne na koja se odnosi ova politika mogu na veoma raznolike načine da izražavaju svoje rodne identitete i iskustva. To se obično dešava zbog toga što ili ne koriste lako određene termine ili im oni uopšte nisu poznati. Alternativno, ako se neko lice plaši da otkrije činjenicu da je prošlo proces rodnog prilagođavanja, trans muškarac bi isprva mogao tvrditi da je zapravo bio rođen kao muškarac, ali da je izgubio penis u nesreći, dok bi trans žena možda isprva mogla da tvrdi da je rođena kao interseks osoba i da je oduvek živela kao žena. Tačni termini koje u nekim trenucima koriste određene osobe su mnogo manje bitni od poštovanja principa sigurnosti, dostojanstva i poštovanja, kao što je i naznačeno na dokumentu.

Važno je da zatvorska politika detaljno određuje termine koji se koriste u tom dokumentu. Tako je navedeno da se oba termina, transrodne osobe ili trans osobe, koriste kada se govori o širokom spektru ljudi koji smatraju da

kakav oblik vređanja, nasilnog ili degradirajućeg jezika ili ponašanja, prema bilo kojoj osobi, neće biti tolerisan.

njihov rodni identitet ne odgovara u potpunosti onom rodu koji im je dodeljen po rođenju. Pored menjanja imena i društvene rodne uloge, prilagođavanje roda može takođe da obuhvati i upotrebu hormona i/ili operaciju, radi izmene fizičkog tela te osobe. Društveni rod (*social gender*) je rod u kome osoba živi/provodi svoj svakodnevni život. Kada osoba promeni svoj društveni rod, može se koristiti takođe termin stečeni ili novi rod.

Trans muškarci: transseksualne osobe koje su u procesu rodnog prilagođavanja počele trajno da žive kao muškarci. Mogu, ali i ne moraju da prođu neku/bilo koju genitalnu operaciju.

Trans žene: transseksualne osobe koje su u procesu rodnog prilagođavanja počele trajno da žive kao žene. Mogu, ali i ne moraju da prođu neku/bilo koju genitalnu operaciju.

Trans osobe koje nisu prošle kroz proces tranzicije su transrodne osobe koje nisu trajno promenile rod u kome žive. Ta lice će možda u budućnosti da razmotre mogućnost rodnog prilagođavanja, ali u sadašnjosti i dalje dominantnije žive u rodu koji im je određen po rođenju. Ova grupa bi takođe mogla da uključi i:

- transvestite/krosdresere, osobe koje povremeno nose delove odeće koji se tradicionalno vezuju za suprotan rod, koji ne predlažu proces rodnog prilagođavanja;
- rodno varirajuće osobe/rodno nebinarne osobe koje imaju izrazito kompleksne rodne identitete i ne identifikuju se jasno ni kao muškarci ni kao žene;
- interseks osobe koje su rođene sa elementima koji u pogledu hromozomskog sastava, unutrašnjih reproduktivnih organa ili spoljašnjih genitalija nisu jasno definisani ni kao muškarci niti kao žene. Istorijski, interseks osobe su se nazivale hermafroditima, ali je to sada zastareo termin.

Informacije o osuđenikovom rodnom prilagođavanju moraju se tretirati veoma pažljivo i u potpunom skladu sa zaštitom podataka i medicinskim standardima o poverljivosti, jer su to veoma osetljive informacije sa mogućim ozbiljnim bezbednosnim posledicama. Naročito je bitno da ih pružaoci usluga ne otkrivaju ostalim osuđennicima. Informacije o osuđenikovom rodnom prilagođavanju ne smeju biti dostupne kompanijama koje za zatvorske ustanove obavljaju razne poslove i usluge, osim ukoliko je to najbolji način da se obezbedi sigurnost i dostojanstvo osuđenog lica, bezbedno obavljanje usluga i/ili da se pomogne u prevenciji ili istraži krivično delo.

Ako osuđeno lice ima sertifikat o rodnom prilagođavanju, krivično delo je otkrivanje informacija o njegovoj rodnoj prošlosti bez njegovog pristanka. Izuzetak je moguć samo kada je otkrivanje tih informacija bez dozvole potrebno radi sprečavanja ili istrage krivičnog dela.

Intervju o potrebi prevencije rizika

Rizik od samopovređivanja ili samoubistva je mnogo veći kada je u pitanju transrodna populacija nego u opštoj populaciji. Prema ACT 2 CARE, u intervjuu se mora odrediti konkretan nivo rizika za svako individualno osuđeno lice umesto oslanjanja na generalizaciju.

Intervju o zdravstvenim potrebama

Svaka vrsta hormonske terapije koja se odnosi na rodno prilagođavanje (kao što su hormonske tablete, injekcije i gelovi) koju osuđeno lice na izdržavanju zatvorske kazne prima preko recepta još pre smeštanja u zatvor, treba da se identifikuje, zabeleži u njegov medicinski karton i da mu se omogući nastavak terapije isto kao i u pogledu bilo kog prepisanog leka čije uzimanje treba da se nastavi u zatvoru.

Svi dodatni prereparati koji se koriste prilikom rodnog prilagođavanja treba da se identifikuju, zabeleže u osuđenikov medicinski karton i da mu se omogući njihova upotreba isto kao i u slučaju drugih lekova potrebnih za bilo koje drugo zdravstveno stanje. Kada osuđeno lice na izdržavanju zatvorske kazne zahteva upotrebu sredstava za rodno prilagođavanje, a koja u trenutku njegovog dolaska ne postoje u zatvorskoj ustanovi, i kada je medicinsko osoblje saglasno da su takva sredstva potrebna, treba preduzeti potrebne korake kako bi se omogućila hitna upotreba tih preparata potrebnih za rodno prilagođavanje.

Pretnes

Osuđena lica na izdržavanju zatvorske kazne treba da budu pretresana i pregledana u skladu sa svojim rodnim identitetom i rodnom ulogom u kojoj žive, pre nego u saglasnosti sa telom u kome žive. Izgled genitalija transrodne osobe ne sme biti korišćen kao najvažniji kriterijum da bi se odlučilo o rodu osoblja/čuvara u zatvoru koji će ih pregledati. Ne postoji propis koji nalaže da transrodna osoba treba da je prošla bilo kakvu operaciju kao deo procesa rodnog prilagođavanja. U slučaju da rod osuđenog lica nije jasan, ono mora biti upitano u skladu sa kojim rodom bi želelo da bude pregledano, njegov odgovor treba da se zabeleži i pregledanje sprovede u skladu sa tim. Upravnik prijemne službe će pažljivo u privatnosti pitati osuđena lica da razjasne: kako definišu svoj rod, u skladu sa kojim rodom trenutno žive i da li je on drugačiji od roda koji im je dodeljen na rođenju, ako su te osobe počeli da žive u skladu sa svojim rodom koji nije isti kao onaj koji im je dodeljen na rođenju, onda koji je okvirno početni datum tranzicije, da li su promenile ime i/ili rod na bilo kom ličnom

dokumentu (kreditne kartice, vozačka dozvola, zdravstveni dokumenti itd), da li imaju sertifikat o rodnom priznanju (nisu obavezni da na ovo odgovore).³³⁹

Tokom pretresa, od zatvorenika bi trebalo pažljivo zatražiti da skine sve stvari koje sprečavaju da se ispod njih vidi koža. Stvari koje su skinute moraju biti pretražene kako bi se utvrdilo da nisu zloupotrebene u nedozvoljene svrhe. Treba obratiti posebnu pažnju kako bi se izbegla slučajna oštećenja. Stvari se moraju vratiti odmah nakon što su pregledane. Osuđenom licu se mora dati dovoljno vremena da se obuče, odnosno da vrati te stvari i, ako je potrebno, obezbediti mu ogledalo da mu olakša oblačenje. Prema svim fizičkim promenama nastalim usled rodnog prilagođavanja koje se otkriju tokom pretresa ili pregleda treba se odnositi sa poštovanjem, u sličnom profesionalnom maniru, kao i prilikom fizičkih promena nastalih usled invaliditeta.

Ako je osuđeno lice u skorije vreme bilo podvrgnuto genitalnoj operaciji ili prolazi kroz fizičke komplikacije zbog te operacije, onda treba da zatraži pomoć lekara specijaliste kako bi se izbegle povrede prilikom pretresa. Obrazloženje za bilo kakve promene kad je u pitanju pretres i pregled zatvorenika mora biti u potpunosti zabeleženo na konferenciji slučaja rodnog prilagođavanja. Svaki provokativni, uvredljiv govor, ili govor koji remeti mir, ili takvo ponašanje od strane osuđenog lica prema osoblju Škotske zatvorske službe tokom pretresanja/pregleda, može biti rešeno prijavljivanjem osuđenog lica, kao i bilo kog osuđenika koji prekrši pravila ustanove.

Prijemni period prilikom dolaska novog osuđenog lica u ustanovu predstavlja posebno visoko rizičan period, kada postoje ograničene informacije o osuđenikovim individualnim potrebama i okolnostima. Velika je verovatnoća da odluka da li osuđeno lice treba premestiti u drugu ustanovu u skladu sa njegovim rodnim identitetom, neće moći da bude doneta pre prve noći provedene u zatvorskoj ustanovi. Kada preuzima odgovornost za osuđenicovu bezbednost i dobrobit, upravnik prijemnog odeljenja mora da pregleda dostupne informacije o osuđenikovom rodnom prilagođavanju i da proceni rizike, pogotovo kad je u pitanju smeštaj. Upravnik prijemnog odeljenja mora da nastavi da donosi privremene odluke u vezi sa smeštajem i bezbednošću najduže sedam dana, dok ne počne konferencija razmatranja slučaja.

³³⁹ Izvod iz Uputstva za pretres transrodnog osuđenika. U slučajevima u kojima je Škotska zatvorska služba održala konferencije slučaja rodnog prilagođavanja: Morate postupati u skladu sa postojećom odlukom konferencije slučaja kako određeni transrodni osuđenik treba da bude pretresan. U slučaju novog transrodnog osuđenog lica za koje konferencija slučaja još nije održana: sprovedite pretres tela i stvari u saglasnosti sa društvenim rodnom u kome to osuđeno lice sada živi, ako je to poznato. Neodgovarajuće ponašanje osuđenog lica za vreme pretresa: svaka upotreba provokativnog, uvredljivog, zlostavljačkog jezika ili jezika koji remeti mir, ili ponašanje od strane transrodne osobe prema vama za vreme pretresa.

Najdalje za 72 časa od prijema osuđenog lica u zatvorsku instituciju, upravnik prijemnog odeljenja mora, između ostalog, da preduzme sledeće: da odredi termin održavanja i prisustvo na konferenciji razmatranja slučaja rodnog prilagođavanja u roku od sedam dana od prijema osuđenog lica na izdržavanje zatvorske kazne.

Zahtev za rodnim prilagođavanjem

Kada osuđeno lice zahteva pomoć zbog psihičkih problema zbog svog rodnog identiteta što ukazuje na rodnu disforiju ili kada obavesti da razmatra rodno prilagođavanje, to se mora shvatiti s punom ozbiljnošću. Svaki član osoblja koji dobije takav zahtev od osuđenog lica, mora o tome obavestiti upravnika prijemnog odeljenja.

Bezbednost osuđenog lica na izdržavanju zatvorske kazne može biti ugrožena zbog reakcije drugih osuđenika zbog njihovog rodnog identiteta ili zbog zahteva za rodnim prilagođavanjem. Bilo koji član osoblja ili upravnik prijemnog odeljenja moraju da hitno omoguće poverljiv razgovor sa osuđenim licem, bez prisustva ostalih osuđenika. Osuđenom licu treba savetovati da sve svoje takve potrebe treba da iznese na konferenciji slučaja. Upravnik prijemnog odeljenja mora da organizuje konferenciju razmatranja slučaja o rodnom prilagođavanju u roku od sedam dana od zatvorenikovog zahteva da mu se pomogne.

Konferencija slučaja, termini i svrha

Postupanje sa slučajem rodnog prilagođavanja treba da uključi inicijalnu konferenciju slučaja u roku od sedam dana: od prijema transrodnog osuđenika u ustanovu; od zahteva zatvorenika da mu se pomogne zbog njegove rodne disforije ili razmatranja rodnog prilagođavanja.

Nakon inicijalne konferencije slučaja, dalji sastanci konferencije slučaja treba da se održavaju najmanje jednom mesečno tokom prva tri meseca, a zatim u dužem vremenskom periodu najmanje tromesečno. Jednom kada se razmotre i uspešno reše sva pitanja koja se tiču osuđenikovog rodnog identiteta i rodnog prilagođavanja, konferencija razmatranja slučaja treba da se održava radi moguće revizije svakih 6 meseci. Ako se bilo kada osuđenikove okolnosti bitno promene u bilo kom momentu, onda bi trebalo nastaviti sa mesečnim konferencijama slučaja. Konferencija slučaja treba da ispita sve okolnosti tog slučaja, uključujući i osuđenikov stav u vezi sa tim, kao i njegove želje, a takođe da se uzme u obzir mišljenje eksperta i da se izvrši potpuna procena rizika kako bi se donele odluke.

Prisutni na konferenciji slučaja i njihove uloge: između ostalih, lično osuđeno lice, njegov socijalni radnik (ako ga ima). Zastupnik lokalnog tima za zdravstvenu zaštitu, lokalni poverenik za ravnopravnost i raznovrsnost, ako osuđeno lice to želi i predstavnik organizacije koja se bavi pravima transrodnih

osoba. Lokalni poverenici za ravnopravnost i različitost treba da doprinesu relevantnim znanjem o ljudskim pravima i ravnopravnosti, informacijama i perspektivama koje se tiču svih aspekata slučaja na konferenciji slučaja tokom njegovog razmatranja. Oni takođe treba da prilikom ocene svih odluka donetih na konferenciji slučajeva pomognu analizom pravnih normi i standarda koje se tiču ljudskih prava i ravnopravnosti.

Informacije koje su potrebne za konferenciju slučaja

Upravnik prijemnog odeljenja mora pre svake konferencije slučaja rodnog prilagođavanja da preduzme sve potrebne korake kako bi sakupio relevantne informacije koje se odnose na: sve bezbednosne rizike s kojima se suočava, kako to osuđeno lice na izdržavanju zatvorske kazne, tako i drugi osuđenici, potencijalno izloženi riziku, a u vezi sa njegovim rodnim identitetom i statusom rodnog prilagođavanja; podobnost sadašnjeg smeštaja osuđenog lica koja se tiče odluka i opravdanja smeštaja u sadašnju ustanovu, jedinicu i smeštaj u zajedničkoj ćeliji; osuđenikov nivo integracije sa drugim osuđenima i sve ideje kako da se ta integracija bezbedno poboljša; kako se sada osuđeno lice pregleda i pretresa, i svi uzroci zabrinutosti koje su osuđeno lice ili osoblje izneli u vezi sa pretresanjem; osuđenikove potrebe da koristi programe Nacionalne zdravstvene službe za rodno prilagođavanja (kao što su hormoni, uklanjanje maljavosti, terapija govora i operacije). Pre inicijalne konferencije slučaja, upravnik prijemnog odeljenja mora da pribavi sledeća dokumenta: sve potvrde onoga što osuđeno lice navodi, npr. dokumenta koja potvrđuju identitet, promenu imena i sl. Sve potvrde o dužini vremenskog perioda za koji osuđeno lice navodi da živi u društvenom rodu (*social gender*) različitom od roda koji mu je dodeljen prilikom rođenja, npr. u obliku bankarskih kartica, vozačkih dozvola, svedoka koji će da potvrde osuđenikove navode i sl. Sve potvrde o postojanju prethodnog medicinskog tretmana rodnog prilagođavanja, ako ih ima, a koje osuđeno lice na izdržavanju zatvorske kazne kaže da ih je primalo ili da ih sada prima.

Smeštaj

Konferencija slučaja treba da pregleda i razmotri individualne okolnosti osuđenog lica kako bi se utvrdila podobnost njegovog smeštaja u pogledu tri aspekta: smeštanja u određenu ustanovu, smeštanja u određenu jedinicu te ustanove i podobnost za smeštanje u zajedničku ćeliju. Osuđeno transrodno lice na izdržavanju zatvorske kazne treba da bude smešteno u deo ustanove u skladu sa rodnom sa kojim se identifikuje. Ako je to neophodno iz bezbednosnih razloga, to lice takođe može biti smešteno u odvojeni deo ustanove koji se ne deli sa ostalim osuđenima.

Rodne uloge u kojima zatvorenik živi treba da se u potpunosti poštuju bez obzira na to da li osuđeno lice na izdržavanju zatvorske kazne može da obezbedi bilo kakav dokaz o posedovanju sertifikata rodnog prilagođavanja u skladu sa Zakonom o rodnom priznanju iz 2004. Zahtev za izdavanje sertifikata rodnog priznanja je opcionalan i nije neophodan da bi se obezbedila zaštita od rodno zasnovane diskriminacije.

Pojedinac može da se prijavi za rodno priznanje od momenta od kojeg trajno živi u novoj rodnoj ulozi već duže od 2 godine. Nije potrebna operacija da bi se dobio sertifikat rodnog priznanja.

Opšti principi koji treba da budu vodič tokom razmatranja slučaja su detaljnije opisani. Kada transrodno osuđeno lice i dalje živi pretežno u skladu sa rodnom koji mu je pripisan na rođenju, onda smeštajna ustanova uobičajeno treba da bude u skladu sa tim rodnom koji je osobi određen rođenjem. Kada transrodno osuđeno lice trajno živi u skladu sa novim rodnom umesto sa rodnom koji mu je pripisan na rođenju, onda smeštajna ustanova treba obično da bude u skladu sa novim rodnom u skladu sa kojim aktuelno živi. Transrodno osuđeno lice na izdržavanju zatvorske kazne mora u početku biti smešteno u samicu, osim ukoliko upravnik prijemnog odeljenja nije pažljivo procenio da bi smeštaj u zajedničku ćeliju bio bezbedniji i omogućavao dovoljno privatnosti i za transrodnog i za druge osuđenike. Ograničenja koja se tiču kontaktiranja sa drugim osuđenima treba izbegavati kad god je moguće. U pogledu treninga osoblja treba naglasiti sledeće momente: mora se poštovati sadašnje ime i rod osuđenog lica.

Osuđeno lice na izdržavanju zatvorske kazne koje rod prilagođava iz ženskog u muški, a koje živi trajno kao muškarac bez genitalne operacije, treba da bude smešteno u mušku ustanovu. Ipak, ako zahteva da se premesti u žensku ustanovu zbog visokog nivoa rizika od seksualnog nasilja u muškoj ustanovi, onda treba da bude razdvojeno od ostalih osuđenika do hitne konferencije slučaja gde će se odlučiti o njegovom zahtevu.

Osuđeno lice na izdržavanju zatvorske kazne koje rod prilagođava iz muškog u ženski, a koje živi trajno kao žena bez genitalne operacije, treba da bude smešteno u žensku ustanovu. Takva osoba ne treba da bude automatski smatrana kao rizična kad je u pitanju seksualno nasilje od strane drugih zatvorenika i ne treba da bude podvrgnuta bilo kom automatskom ograničenju kad je u pitanju njeno kontaktiranje sa drugim zatvorenima. Ipak, ako postoji jasan dokaz da ona, kao individua, može predstavljati rizik za seksualno nasilje, onda se treba ponašati kao kad je u pitanju bilo koji drugi osuđenik koji predstavlja takav rizik. Samo tamo gde je procena rizika dokazano opravdana, treba da se poveća nadzor osoblja ili ograničenja njenog kontaktiranja sa drugim osuđenima.

Upotreba dodatnih predmeta u svojini osuđenog lica

Posedovanje i upotreba dodatne imovine koja je potrebna u procesu rodnog prilagođavanja, treba da bude obezbeđena za sve pritvorenike i osuđenike zaštićene zbog rodnog prilagođavanja, bez obzira na to u kojoj su ustanovi smešteni. Pristup ovim dodatnim predmetima ne treba da bude smatran „posebnim” tretmanom. Mnogo je prikladnije to smatrati kao neophodan tretman. Mnogi od tih predmeta smatraju se medicinskom opremom. Samo u izuzetnim okolnostima, kao kada je identifikovan akutan rizik od samoubistva i samopovređivanja,³⁴⁰ može doći do raznih privremenih ograničenja u pogledu nenadgledane upotrebe tih predmeta potrebnih za rodno prilagođavanje. Čak i kada rizik od samoubistva ili samopovređivanja privremeno ograničava nenadgledano korišćenje određene medicinske opreme za rodno prilagođavanje, njihova upotreba ipak treba da bude obezbeđena tokom perioda druženja sa drugim osuđenim licima na izdržavanju zatvorske kazne, uz nadzor osoblja zatvora. Neki mogući primeri dodatnih predmeta za koje može biti potrebno da se nađu na listi, koja ne treba da se smatra konačnom (iscrpljenom) su: odeća (uključujući donji veš) u skladu sa osuđenikovim rodnim identitetom; higijenska oprema, oprema za brijanje i krema, krema za uklanjanje maljavosti, kozmetika za lice, steznici za grudi, perike i dodaci za kosu, proteze (grudi i genitalni oblici), medicinska oprema za proširenje.

Korišćenje programa rodnog prilagođavanja Nacionalne zdravstvene službe

Osuđena lica na izdržavanju zatvorske kazne imaju pravo da koriste program medicinske procene i tretmana u skladu sa Škotskim Protokolom za rodno prilagođavanje Nacionalne zdravstvene službe. Sve vrste hormonalnih medicinskih preparata za rodno prilagođavanje (kao što su hormoni u tabletama, injekcije i gelovi za spoljašnje nanošenje) koje je osuđeno lice na izdržavanju zatvorske kazne već primalo preko recepta, još ranije, pre započinjanja zatvorske kazne, treba da se identifikuju, zabeleže u osuđenikov medicinski karton i da mu se u zatvoru omogući njihova konitnuirana upotreba na isti način kao i za svaku drugu prepisanu terapiju.

Odluke o upotrebi hormona, depilacije, govorne terapije ili operacije, kao deo procesa rodnog prilagođavanja, su kliničke odluke, koje treba da donesu lekari (specijalisti iz oblasti rodnog prilagođavanja, endokrinologije i/ili hirurgije) koji primenjuju iste principe Nacionalne zdravstvene službe Škotskog protokola za prilagođavanje roda, koje primenjuju u radu sa osobama na slobodi.

³⁴⁰ U smislu ACT 2 Care interview.

Prilikom donošenja kliničke odluke, posebno ako se radi o osuđenom licu na izdržavanju dugotrajne zatvorske kazne u visoko obezbeđenom zatvoru, treba imati u vidu da mogu da postoje teškoće života u novostečenom rodu posebno u ranim stadijumima procesa ocenjivanja i tretmana

Osuđenik koji možda na početku odbije pregled od strane medicinskog specijaliste za rodno prilagođavanje, ima pravo da promeni mišljenje i zahteva tu procenu u bilo kom kasnijem momentu. Kada god da osuđeno lice zatraži pregled te vrste specijalnosti, neophodno je da se taj aranžman uradi što je pre moguće.

Društveni kontakti

Društveno kontaktiranje je deo podrške mentalnom zdravlju. Lica osuđena na zatvorske kazne zato imaju pravo na pozitivne društvene veze, jer se time podržava njihovo mentalno zdravlje i dobrobit. Ta lica imaju pravo na posete prijatelja i srodnika bez diskriminacije ili zlostavljanja zbog rodnog prilagođavanja od strane osoblja ili drugih osuđenika. Treba da se uzme u razmatranje prilagođavanje standardnih procedura kojima se regulišu te posete, kada je neophodno da se osuđenima zaštićenim zbog rodnog prilagođavanja obezbedi adekvatniji nivo privatnosti i pozitivnog društvenog kontaktiranja.

Rizik od depresije, anksioznosti, samopovređivanja i samoubistva je mnogo veći među transrodnom nego opštom populacijom. Ipak prilikom konferencije slučaja mora se definisati konkretni nivo rizika i stvarnih potreba svakog pojedinog transrodnog osuđenika, umesto oslanjanja na generalizaciju. Kada postoje teškoće u korišćenju programa rodnog prilagođavanja ili iskustvo predrasuda koje su štetno uticale na mentalno zdravlje transrodnog osuđenika, to treba smatrati prioritetom.

Kada osoblje ili osuđeno lice imaju rezerve ili su zabrinuti u pogledu društvenih veza i mentalnog zdravlja, o tome treba da hitno obaveste upravnika odeljenja, i to treba razmotriti na narednoj konferenciji slučaja. Osuđenikove sadašnje potrebe i sadašnje mogućnosti ostvarivanja društvenih veza, kao i podrška njegovom mentalnom zdravlju moraju se razmatrati na konferenciji slučaja rodnog prilagođavanja i svaka odluka o pojačanju tih veza treba da bude jasno zabeležena. Ovo je posebno značajno za osuđenike koji imaju ograničene kontakte sa drugim osuđenima, ili za one koji iz bezbednosnih razloga imaju problem sa smeštajem u opštoj osuđeničkoj populaciji ustanove.³⁴¹

Informacije koje se odnose na rodno prilagođavanje treba da se ograniče na:

- sadašnje ime, titulu i rodnu zamenicu koju koristi osuđenik,
- sadašnji rod osoblja koje treba da pretražuje zatvorenika,
- sve vrste lekova ili dodatnih predmeta koji su potrebni osuđenom licu da ih koristi za vreme odredaba zaključaka tužilaštva (lekovi koji nisu

³⁴¹ U smislu Pravila 95 ili Pravila 41(2).

neophodni tokom ovih perioda ne moraju da se navode pružaocu predugovornih usluga),

- koliki nivo zaštite je potreban osuđenom licu kako bi se zaštitilo od drugih osuđenika.

Osuđenik ima pravo da zna koje informacije o njegovom rodnom prilagođavanju poseduju Škotska zatvorska služba i firme pružaoci podugovornih obaveza. Te informacije moraju biti tačne i aktuelno važeće.

Premeštaj u alternativnu zatvorsku ustanovu

Kada se razmatra premeštanje transrodnog osuđenika u alternativnu ustanovu, treba da bude sazvana konferencija slučaja rodnog prilagođavanja na kojoj treba dodatno da bude obuhvaćen i upravnik potencijalne alternativne zatvorske institucije.

Na konferenciji slučaja rodnog prilagođavanja prilikom odlučivanja o transferu treba da se razmatra da li bi taj transfer poboljšao ili pogoršao sledeće:

- poštovanje osuđenikovog rodnog identiteta,
- osuđenikovo dostojanstvo u pogledu njegovog rodnog identiteta,
- osuđenikovo mentalno zdravlje i dobrobit,
- integraciju u osuđeničko društvo i sigurnost tog i ostalih osuđenika.

Osuđenici mogu da koriste pravo na otpust sa izdržavanja kazne i postpenalnu socijalnu pomoć bez diskriminacije ili zlostavljanja zbog rodnog prilagođavanja. Osuđenici koji su trajno promenili rod u kome žive treba da dobiju pomoć prilikom korišćenja otpusta sa izdržavanja kazne i postpenalne socijalne pomoći kao osobe novostečenog rodnog identiteta.

Kada osuđenik promeni ime, titulu i/ili društveni rod, te njegove nove informacije moraju da se koriste u svim novim sertifikatima, izveštajima i preporukama koji se odnose na njegovo otpuštanje iz zatvora i postpenalnu socijalnu pomoć, kako bi mu se obezbedila privatnost u pogledu njegove prethodne istorije rodnog prilagođavanja, osuđenima treba pomoći da dobiju postojeće sertifikate, izveštaje i preporuke izdate na novo ime, titulu i rod. Sve te administrativne troškove snosi osuđeno lice, a ne Škotska zatvorska služba.

Samo one informacije koje su neophodne za sprečavanje vršenja krivičnih dela tokom postpenalne socijalne pomoći mogu se dati službi socijalnog rada bez osuđenikovog pristanka. Finalna konferencija slučaja koju drži Škotska zatvorska služba treba da nastoji da odredi za koje informacije o rodnom prilagođavanju osuđenik daje pristanak da se pruže službi socijalne zaštite, a zatim sprovede procenu rizika radi odlučivanja da li je potrebno službi socijalne zaštite u svrhu sprečavanja vršenja krivičnih dela proslediti dodatne informacije o rodnom prilagođavanju. Sve prosledene informacije moraju biti tačne i aktuelno važeće.

Pravni propisi na kojima se bazira škotska Zatvorska politika o rodnom identitetu i rodnom prilagođavanju

Zakon o ravnopravnosti iz 2010 opisuje rodno prilagođavanje. Rodno prilagođavanje ne mora da sadrži bilo kakav medicinski tretman ili hirurške procedure; može jednostavno da obuhvati trajnu promenu društvene rodne uloge u kojoj osoba živi (na primer, trajnu promenu imena ili rodnog izražavanja).

Zakon o ravnopravnosti iz 2010 opisuje invaliditet. S obzirom na to da je rodna disforija priznato zdravstveno stanje koje može da izazove intenzivan stres, anksioznost i depresiju, neki ljudi sa zaštićenom karakteristikom promene pola mogu biti zaštićeni i odredbama Zakona o ravnopravnosti iz 2010. godine koje se odnose na invaliditet.

Zakon o ljudskim pravima iz 1998.³⁴², Zakon o zaštiti podataka iz 1998.³⁴³ i Zakon o rodnom priznavanju iz 2004.³⁴⁴

Tajland najavljuje poseban zatvor za LGBT osuđenice/ke

Tajlandske i inostrane mreže koje se bave ljudskim pravima pozivale su tajlandske vlasti da osnuje zatvor za LGBT zatvorenike/ce, zbog njihovog opravdanog straha da će postati žrtve nasilja i maltretiranja u muškim zatvorima od strane zatvorenika. Naime, transrodne osobe se obično šalju u muške zatvore, i ova odluka se donosi na osnovu njihovog muškog ličnog imena u ličnim kartama. Zbog toga je tajlandsko Odeljenje za zatvore počelo da priprema uvođenje zasebnih zatvora za lezbejke, gej, biseks i trans zatvorenike/ce, na taj način nastojeći da unapredi njihovu bezbednost.³⁴⁵ Ovo je najavljeno tokom sastanka na kome su prisustvovali zvaničnici/e iz Kancelarije Ombudsmana, Ministra pravde i aktivisti/kinje za ljudska prava, gde je takođe objavljeno da će zatvor Min Buri biti mesto na kom će u potpunosti biti izveden prvi eksperiment ove vrste u toj zemlji. Uz ovu izmenu LGBT zatvorenici/e moći će takođe da izdržavaju svoje kazne u zasebnim ćelijama kako bi bili/e zaštićeni/e od nasilja i maltretiranja od strane drugih zatvorenika/ca. Transrodni zatvorenici/e su već i sada odvojeni od zatvorenika u jednom zatvoru, zatvoru Pataja, baš zbog toga što su često bili/e žrtve nasilja od strane zatvorenika. U ovom zatvoru zdravstveni radnici/e pregledaju trans zatvorenike/ce koji mogu da navedu svoj izabrani rod. Prema navodima Odeljenja za zatvore, LGBT zatvorenici/e sada čine oko 1 procenat sveukupnog broja zatvorenika/ca koji

³⁴² The Human Rights Act 1998.

³⁴³ The Data Protection Act 1998.

³⁴⁴ The Gender Recognition Act 2004.

³⁴⁵ Bangkok post, 2016, Separate LGBT jails on cards, *Bangkok post*, 6. juli

iznosi 300.000 na Tajlandu. Na Tajlandu ima 4 448 zatvorenika/ca koji/e su pristali/e da budu klasifikovani kao LGBT: 2 258 žena, 2 156 muškaraca i 34 transrodne osobe. Iako ta populacija nije velika, brojevi nisu u prvom planu, već njihova zaštita od nasilja.³⁴⁶

³⁴⁶ Transserbia, 2016, Tajland razmatra uvođenje posebnih zatvora za LGBT zatvorenike/ce 12. jul

SRBIJA: PRAVNI OKVIR I PRAKSA

U Srbiji trenutno ne postoje zakonske regulative promene rodnog statusa u ličnim dokumentima transrodnih lica koja su prošla hormonsko operativni proces rodnog prilagođavanja, a praznina postoji uprkos veoma izraženoj nužnosti hitnog usaglašavanja ličnih dokumenata sa faktičkom situacijom. Posle više odluka suda za ljudska prava u Strazburu³⁴⁷ i konsekventnih promena u zakonima niza, praktično gotovo svih EU zemalja, nesporan društveni imperativ je urgentnost omogućavanja tog usklađivanja i u Srbiji,³⁴⁸ na šta aktivizam za transrodna prava i stručnjaci ukazuju još od 2012. godine.³⁴⁹ Zaostajanje Srbije od tih savremenih civilizacijskih tokova u pogledu pravne regulative statusa transrodnih osoba je tim veće, jer su sada zakonske promene i u Evropi i na drugim kontinentima već uveliko prešle u novu fazu omogućavanja promene pravnog statusa samo na osnovu ličnog identiteta, i bez ikakvih prethodnih medicinskih postupaka rodnog prilagođavanja.³⁵⁰

Pored nedostatka opšte pravne regulative transrodnosti, u Srbiji takođe ne postoje ni propisi zakonskog ni podzakonskog nivoa a ni javne politike u pogledu smeštaja transrodnih lica na izdržavanju zatvorske kazne. Tumačenje postojećih normativa, često čak zakonskih praznina, odnosno odsustva zabrana, ipak, uz postojanje političke volje da se toj specifičnoj zatvorskoj populaciji obezbedi što adekvatniji smeštaj i tretman, i sada može da bude put ka kreiranju novih praksi.

Transrodna lica na izdržavanju zatvorske kazne koja su prethodno imala operaciju rodnog prilagođavanja, ako imaju lična dokumenta na novostečenu rodnu pripadnost, biće smešteni u skladu sa svojim rodnim identitetom. U dodatku, oni mogu imati potrebe za dobijanje specijalizovane nege (npr. minimum nastavak hormonske terapije, psihološko savetovanje) i nema razloga da im se to uskrati.

Licima sa rodnom disforijom treba obezbediti sve tretmane legalno dostupne i pokrivene zdravstvenim fondovima na slobodi, kao što su hormonska terapija i psihološka podrška, ako je potrebna. LGBTIQ licima takođe može biti

³⁴⁷ Presude Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu u korist transseksualnih osoba Mršević Z., (2012), *Strani pravni život*, vol 54, 2: 332-348

³⁴⁸ Mršević Z., (2016), *Transgender women in prisons*, str. 259 – 269. Ed., Ivana Stevanović. In: *Krivične i prekršajne sankcije i mere*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja Beograd.

³⁴⁹ Izveštaj Radne grupa Poverenice za zaštitu ravnopravnosti i Zaštitnika građana: Analiza propisa od značaja za pravni položaj transpolnih osoba

³⁵⁰ Mršević Z., (2016), *Comparative change in the legal status of transgender persons*, 115 – 132. *Facta Universitatis* Vol. 14. no. 1: 115 – 132, 2016. University of Niš, Niš.

potrebno savetovanje vezano za potrebe mentalnog zdravlja povezano sa njihovom prošlom ili sadašnjom viktimizacijom. Treba da postoji uska saradnja sa organizacijama koje na terenu rade na LGBTIQ pitanjima i specijalizovanim službama zdravstvene zaštite, koja bi osigurala da je dodatna specijalistička pomoć van zatvora, uključujući profesionalno osoblje sa dodatnim iskustvom i veštinama iz ove oblasti, dostupna kako bi pomogla zdravstvenoj nezi ovih osuđenika/ca tokom izdržavanja zatvorske kazne, kako bi se efikasno izašlo u susret mogućim gorepomenutim zahtevima. Kad je reč o odgovarajućem zatvoru, ranjivost ovih lica na izdržavanju zatvorske kazne, naročito na nasilje (uključujući seksualno nasilje), mora biti pažljivo procenjena prilikom njihovog smeštaja u zatvor. Dok je ovo u osnovi stvar zatvorske uprave, zdravstveni tim mora jasno staviti do znanja da je njihova bezbednost od suštinskog značaja kako bi se zaštitili njihovo mentalno zdravlje i fizički integritet i da su zaštita i podrška važni zahtevi, da bi se lečenje bilo koje bolesti moglo efektivno pružiti.

Kao je reč o pogodnom načinu lišenja slobode, društveni imperativ je da zatvorsko osoblje ima na raspolaganju smernice politika na nacionalnom nivou i odluke višeg zatvorskog menadžmenta kako bi se transrodnim osuđenima obezbedio adekvatan način lišenja slobode.

Potrebna je i svest da transrodni osuđenici obično neće prijavljivati viktimizaciju, agresiju i ponižavanje jer su suviše dobro svesni moguće osvete. Društveni imperativ klasifikacije i smeštaja bio bi smeštanje LGBT lica na izdržavanju zatvorske kazne u kojem god okruženju koje bi najbolje osiguralo njihovu bezbednost, a da se pri tome teži izbegavanju segregacije ili izolacije do maksimalno mogućeg obima, sem ukoliko samo osuđeno lice to ne traži.

Zatvorska priča³⁵¹

Odsustvo pravnog priznanja transrodnog identiteta u Srbiji očigledno već u startu znatno otežava, ako ne i onemogućuje koncipiraje drugačijeg, adekvatnijeg tretmana transrodnih osoba na izdržavanju zatvorske kazne. Kako to izgleda u aktuelnoj praksi, ilustruje autentična priča transrodne osobe na izdržavanju zatvorske kazne u Kazneno-popravnom zavodu Požarevac:

„Od 2008. godine sam u zatvoru, prvo u Republici Hrvatskoj, a nakon transfera u Republiku Srbiju, ovde sam od marta 2014. Razlog mog dolaska u Srbiju je to što sam u Hrvatskoj pokušavao da započnem tranziciju, ali to nije bilo moguće. Dolazak u Srbiju je za mene bio totalni šok. Vredanje, smeštaj, nehigijena u zatvoru u koji sam premešten iz Hrvatske pokrenuli su ponovo samopreispitivanje. Kako nisam bio zadovoljan zatvorom u koji sam prebačen, prvi zadatak je bio

³⁵¹ Gejten, 2016, Moja borba: Nikolinina priča. 18. jul

premeštaj u drugi zatvor u kojem ću moći da funkcionišem. To se desilo u novembru 2014, i tada počinje moja borba. Međutim i dalje nikom nisam govorio o svojoj želji da promenim pol. Za mene je postojao samo jedan problem – da li ću moći da iz zatvora krenem sa procesom tranzicije. Šta ću raditi ako je to nemoguće? Ubrzo je usledio odgovor da imam pravo na promenu pola, iako sam u zatvoru. Ja sam prestao da se šišam, i uskoro su sva službena lica znala za mene i moju tranziciju. Negde u martu 2016, izašao sam u šetnju i ispričao o čemu se radi. Tada je to u zatvoru objavljeno na sva zvana, a negde u to vreme me je i lekarka obavestila da mi je termin za Republičku komisiju zakazan za jul 2016. godine. Zatvorenici me uglavnom zovu mojim ženskim imenom, neke i interesuje više o tome pa me pitaju, ali za druge sam i dalje „peder“, a ima i onih koji neće da razgovaraju sa mnom. Za mnoge je i pored toga što su mogli da vide i čuju na televiziji emisije o trans osobama, to i dalje neprihvatljivo, pa čak i bolesno. Bez razumevanja, pomoći i podrške organizacije Gayten-LGBT, siguran sam da od moje tranzicije ne bi bilo ništa, jer od same institucije kakva je zatvor ne možeš da očekuješ pomoć. Poruka svima koji se nalaze u situaciji kao što je moja – da su trans osobe – je da nikada ne odustaju. Meni je ostalo da se izborim do kraja sa započetom borbom, a već počinje nova, a to je prolazak kroz proces tranzicije, i to u zatvoru”.

Zatvorska klasifikacija/smeštaj

Pravni deficit koji postoji u Srbiji onemogućuje smeštanje transrodnih lica u ustanove za lica njihove novostechene rodne pripadnosti, uprkos postojanja potpuno izmenjene anatomije, celokupnog fizičkog izgleda i u skladu sa tim, promenjenog načina vođenja života u novostechenim rodnim ulogama i rodnim odnosima. Samim tim deficit pravne regulative takođe još u većoj meri onemogućuje pristupanje realizaciji adekvatnijeg tretmana one potencijalno mnogobrojnije kategorije transrodnih osoba lišenih slobode bez operativnog zahvata na njihovim genitalijama, samo na osnovu njihovog identiteta.

Zakon o izvršenju krivičnih sankcija naime, predviđa da osuđena muška i ženska lica izdržavaju kaznu odvojeno, čl. 46. st. 3, a takođe i čl. 50. da se osuđena žena raspoređuje u kazneno-popravni zavod za žene. Time se određuje smeštaj transrodnih osoba u zatvorske ustanove njihovog biološkog, a ne željenog pola, a onemogućuje izuzetak ili odstupanje od tog pravila u pogledu kako onih koji jesu, tako i onih koji nisu prošli operativni proces rodnog prilagođavanja. Odredbe čl. 52 ZIKS-a koje regulišu naknadno raspoređivanje u zavode, omogućuju direktoru Uprave da može naknadno rasporediti osuđenog u drugi zavod, ako se prilikom ispitivanja ličnosti osuđenog utvrdi da bi se program postupanja uspešnije realizovao u drugom zavodu, odnosno iz razloga bezbednosti. To može da posluži kao zakonski osnov za promenu nebezbednog

ili na drugi način nepovoljnog smeštaja transrodnog lica. Ali imajući u vidu čl. 46. stav 3. o odvojenosti izdržavanja zatvorske kazne za ženska i muška lica, mogućnost naknadno raspoređivanje može da se vrši samo u okvirima zavoda za lica biološkog, a ne željenog pola transrodnog osuđenika.

Rešenje ove situacije bilo bi usvajanje modela Zakona o rodnom identitetu koji u članu 2. tačka 5. predviđa načelo pravne relevantnosti novostečenog roda lica koja su u procesu ili su prošla kroz hormonsko hirurški tretman, odnosno rodnog identiteta lica sa rodnom disforijom.³⁵² Uz to treba dodati, s oslanjanjem na komparativnopravna rešenja, da sva povoljna pravna rešenja za zatvorski tretman transrodnih osuđenika postoje pre svega u onim zemljama u kojima je rodni identitet pravno regulisan/priznat na način omogućavanja promene rodnog statusa u skladu sa identitetom, sa i/ili bez hirurške tranzicije.

Kršenje prava transrodnih osuđenika i mogući oblici kršenja odredaba ZIKS-a

ZIKS u članu 70. predviđa pravo na čovečno postupanje, kao obavezu svakoga da mora poštovati dostojanstvo osuđenog, i da niko ne sme ugroziti telesno i duševno zdravlje takvog lica. Odredbe člana 6. ZIKS-a da se krivična sankcija izvršava na način kojim se jemči poštovanje dostojanstva lica prema kome se ona izvršava, i da su zabranjeni i kažnjivi postupci kojima se lice prema kome se izvršava krivična sankcija podvrgava bilo kakvom obliku mučenja, nečovečnog ili ponižavajućeg kažnjavanja ili postupanja, zlostavljanja ili eksperimentisanja, predstavljaju osnov za kritiku sadašnje situacije i razmatranje načina poboljšanja položaja transrodnih lica u zatvorima. Naime, izvesno je da su njihovo dostojanstvo i njihova ljudska prava, uprkos toj zakonskoj garanciji, ugroženi, da su za vreme izdržavanja zatvorske kazne često izloženi različitim oblicima nasilja od strane drugih osuđenika, ali i od strane zatvorskih vlasti, npr. uskraćivanjem hormonske terapije i sl., koji zavisno od svog intenziteta i redovnosti primene, mogu da se podvedu pod pojmove mučenja, nečovečnog postupanja, zlostavljanja ili ponižavajućeg kažnjavanja.

Sadašnja situacija koju imaju transrodna lica lišena slobode predstavlja i kršenje odredaba člana 7. ZIKS-a koje zabranjuju diskriminaciju: Lice prema kome se izvršava krivična sankcija ne sme biti stavljeno u neravnopravan položaj zbog ličnog svojstva. U ovom slučaju radi se o rodnom identitetu kao ličnom svojstvu. Uskraćivanje hormonske terapije, nedgovarajuća zaštita od nasilja, na razne načine ugrožavanje ljudskog dostojanstva transrodnih lica lišenih slobode može da se u određenim situacijama shvati kao prekoračenje ograničenja u osnovnim pravima koje je zakonski dozvoljeno samo u meri

³⁵² Model Zakona o rodnom identitetu, Gejten LGBTIQ.

neophodnoj za izvršenje krivične sankcije i u postupku propisanom ovim zakonom, predviđeno članom 8. stav 2. ZIKS-a.

Zaštita i ograničenje osnovnih prava. Odredbe člana 43. koje određuju da je svrha izvršenja kazne zatvora da osuđeni tokom izvršenja kazne, primenom odgovarajućih programa postupanja, usvoji društveno prihvatljive vrednosti u cilju lakšeg uključivanja u uslove života posle izvršenja kazne kako ubuduće ne bi činio krivična dela, ne sme da se tumači na način izlaganja osuđenog transrodnog lica tretmanima i programima za prinudno usaglašavanje sa biološkim polom odnosno, „normalizaciju”, „odvikavanje” ili „odustajanje” od transrodnosti.

Osuđeni izdržavaju kaznu po pravilu zajedno, po odredbama člana 46. Izuzetak je kad to zahteva program postupanja, zdravstveno stanje osuđenog ili kad je to predviđeno ovim zakonom, u kom slučaju se može odrediti da osuđeni izdržava kaznu odvojeno od ostalih osuđenih, ali taj zakonski izuzetak u slučaju transrodnih osuđenika ne sme da bude primenjivan kao stalno rešenje na način njihovog redovnog zatvorskog smeštaja i tretmana.

Odredbe člana 74. stav 6. da se osuđeni naknadno razvrstava u grupu sa manjim stepenom posebnih prava i pogodnosti na osnovu naknadno utvrđenog povećanog stepena rizika, ne smeju da budu tumačene tako da se transrdni osuđenik smatra odgovornim za povećan stepen rizika zbog svoje transrodnosti.

Transrdni osuđenici ne smeju da izdržavaju zatvorsku kaznu bez mogućnosti dostupnih drugim osuđeniciima, jer po odredbama člana 80. stav 2. imaju prava, ako im godine i telesne sposobnosti to dozvoljavaju, na organizovanu fizičku aktivnost u slobodno vreme, uključujući i pravo da zajedno sa drugim osuđeniciima koriste sportske terene i opremu.

Po članu 85. koji reguliše izgled odeće i nošenje sopstvene odeće, predviđeno je da odeća osuđenog ne sme delovati omalovažavajuće ni ponižavajuće. Za trans žene nošenje muške odeće kao neadekvatne za njihov rodni identitet, može da bude ponižavajuće ali sa stanovišta zatvorske bezbednosti, nošenje ženske odeće bilo bi teško prihvatljivo. Moguća su kompromisna rešenja u vidu nošenja ženskog donjeg veša ispod muške zatvorske uniforme, ili dozvola nošenja ženske odeće u spavaonicama, ukoliko su one odvojene za transrodne osuđenike.

Smeštanje transrodnog osuđenika da izdržava zatvorsku kaznu u samici ili neku sličnu izolaciju je nezakonito i protivi se izričitim odredbama ZIKS-a koje su eksplicitne i u pogledu razloga za određivanje samice kao disciplinske mere, kao i u pogledu njenog trajanja. Vrlo je važno naglasiti da član 162. ZIKS-a predviđa da se disciplinska mera upućivanja u samicu izriče izuzetno, samo za teže disciplinske prestupe i ne može trajati duže od 15 dana. Meru upućivanja u samicu do 30 dana moguće je izreći za sticaj disciplinskih prestupa. Ni u kom slučaju ova mera ne može da se primeni na transrodna osuđena lica čiju bezbednosti ugrožavaju druga osuđena lica.

Primena mera za održavanje reda i bezbednosti prema transrodnim osuđenima samo zbog njihovog rodnog identiteta u suprotnosti je sa odredbama člana 14. ZIKS-a po kojima se prema osuđenom mogu primeniti samo one mere za održavanje reda i bezbednosti koje su utvrđene ovim zakonom i propisima donetim na osnovu ovog zakona i samo u meri u kojoj je to neophodno. U primeni mera za održavanje reda i bezbednosti ne sme se primeniti stroža mera od neophodno potrebne s obzirom na okolnosti njene primene i sadržinu mere. Tokom izvršenja kazne zatvora osuđeni je dužan da se ponaša u skladu sa zakonom i propisima donetim na osnovu zakona, kao i po nalogima službenih lica, ali nepopularni (neobični) rodni identitet transrodnih osuđenika se ne može smatrati ponašanjem koje je u suprotnosti sa zakonom niti sa nalogima službenih lica (jer ti drugi i ne mogu da naredi "odustanak" ili "prestanak" transrodnosti).

Član 156. propisuje da su disciplinski prestupi teže i lakše povrede pravila reda i bezbednosti, kao i povrede drugih pravila ponašanja osuđenog utvrđenih ovim zakonom. Teži disciplinski prestupi koje transrodni osuđenici eventualno mogu da počine su predviđeni tačkom 20. (kao nedolično, nasilničko ili uvredljivo ponašanje prema zaposlenom) i tačkom 22. (ponavljanje najmanje tri lakša disciplinska prestupa u periodu od tri meseca). Lakši disciplinski prestupi iz čl. 158. koje eventualno češće mogu da počine transrodni osuđenici su predviđeni tačkom 4. (međusobna kupoprodaja odeće, obuće, lekova i drugih stvari), tačkom 12. (posedovanje stvari koje osuđeni ne sme imati kod sebe) i tačkom 18. (neovlašćeno korišćenje stvari) člana 158. Važno je reći da se mera upućivanja u samicu može izreći samo za teže disciplinske prestupe, a nikako zbog samog osećaja rodnog identiteta transrodnih osuđenika.

U slučaju opasnosti od samopovređivanja, odredbe člana 149. predviđaju primenu posebnih mera, smeštaj u posebno osiguranu prostoriju bez opasnih stvari; smeštaj pod pojačanim nadzorom; i usamljenje.

Postojeće odredbe ZIKS-a koje se mogu primeniti u korist transrodnih osuđenika

Odredbama člana 74. ZIKS-a kojima se određuje da se u Prijemnom odeljenju upoznaje ličnost osuđenog, utvrđuje stepen rizika, kapacitet za promenu i individualne potrebe u cilju određivanja individualizovanog programa postupanja i njegovog razvrstavanja tretman, program postupanja, predstavlja momenat kada se mora konstatovati transrodnost i u skladu sa tim, organizovati bezbedan smeštaj i adekvatni, transrodnosti prilagođeni tretman.

Za sada ne postoji praksa evidentiranja transrodnih lica lišenih slobode pa je nemoguće sa sigurnošću navesti njihov broj. Važno je ipak, da odredbe o

vođenju evidencije i glavne knjige omogućavaju uvođenje i takve prakse. Naime, članom 9. stav 3. predviđeno je da se u glavnu knjigu upisuju i pol, posebne potrebe i lični opis osuđenog lica, pa je tu moguće i potrebno evidentirati transrodnost, potrebe kontinuirane dostupnosti hormonske terapije, postojanje femininog ličnog izgleda muškog osuđenika ili maskulinog izgleda osuđenih žena, kao i eventualno postojeće druge karakteristične indicije transrodnosti. Već prilikom stupanja u zavod kada se shodno odredbama člana 71. i 72. ZIKS-a najpre utvrđuje identitet osuđenog, obavlja lekarski pregled i otvara zdravstveni karton, prilikom beleženja ličnog opisa, osobenih oznaka, i drugih obeležja, i bez ikakve promene sadašnjeg propisa moguće je i evidentiranje transrodnosti.

Služba za zdravstvenu zaštitu, u skladu sa odredbama člana 24. ZIKS-a vrši zdravstvenu prevenciju, leči osuđena i pritvorena lica, i učestvuje u utvrđivanju i sprovođenju programa postupanja prema osuđenom, ima mogućnost, a i profesionalnu obavezu, da transrodnim osuđenima obezbedi odgovarajući tretman u skladu sa njihovim zdravstvenim potrebama. Najčešće se radi o nastavku hormonskog tretmana koji je transrodno lice uzimalo pre stupanja na izvršenje zatvorske kazne, čime se sprečava izuzetno zdravstveno rizičan proces detranzicije, povratka u prethodno stanje, odnosno reverzibilne tranzicije koji ostavlja teške psihičke i fizičke posledice, a do čega neminovno dolazi usled diskontinuiteta hormonske terapije. To je zakonski regulisana situacija u kojoj zatvorska medicinska služba treba da omogući nastavak prethodno započete hormonske terapije. U praksi se navode teškoće jer hormoni nisu na tzv. pozitivnoj listi, pa njihova nabavka ne može da bude omogućena na trošak budžeta, već ako se i dozvoli, to može da bude samo ako samo osuđeno lice može da ih samo plati i ako postoji neko ko će mu ih dostavljati lično ili u paketima, naravno uz prethodnu dozvolu zatvorskog lekara.

Situacija transrodnih osoba koje pre lišenja slobode nisu koristile hormone, kao i onih koji su ih koristili samoinicijativno, bez da su im propisani od strane lekara, je za sada takva da oni ne mogu da dobiju tu terapiju za vreme izdržavanja zatvorske kazne, što bi moralo da se drugačije reguliše, tj. što je identifikovano kao jedan od pravaca neophodnih izmena.

Razvrstavanje osuđenih transrodnih lica se vrši takođe na osnovu utvrđenih kapaciteta, potreba i stepena rizika. Sa njima se postupa na način koji u najvećoj meri odgovara njihovoj ličnosti, kao i kada su u pitanju drugi osuđenici (član 44.), samo što se kod njih mora dodatno uzeti u obzir i njihova transrodnost. Radi ostvarivanja individualnog programa postupanja osuđeni se razvrstava u odeljenje i grupu. Član 74. takođe detaljno određuje da se razvrstavanje osuđenog vrši na osnovu procenjenog stepena rizika, vrste krivičnog dela, visine izrečene kazne, zdravstvenog stanja, odnosa osuđenog prema krivičnom delu, oblika krivice, ranije osuđivanosti i drugih kriterijuma utvrđenih propisom ministra nadležnog za poslove pravosuđa koji uređuje

tretman, program postupanja, razvrstavanje i naknadno razvrstavanje osuđenih. Tokom izvršenja kazne zatvora, zavisno od stepena ostvarivanja programa postupanja, program postupanja može se izmeniti i naknadno razvrstavati osuđenog u grupu sa većim ili manjim stepenom posebnih prava i pogodnosti.

Razvrstavanje osuđenog u prostorije za zajednički boravak i spavaonice sprovedeće se uz brižljivu ocenu svih okolnosti i podataka evidentiranih u prijemnom odeljenju, posebno imajući u vidu uzrast, lične osobine i sklonosti, kao i druga svojstva od kojih zavisi međusobni uticaj i opasnost od međusobnog fizičkog i psihičkog ugrožavanja, član 77. stav 2. Ove odredbe omogućavaju specifičan, zaštićeni ali istovremeno, neizolovani smeštaj transrodnih lica na izdržavanju zatvorske kazne u okviru opšte zatvorske populacije.

Odredbu člana 75. da o programu postupanja i naknadnom razvrstavanju odluku donosi upravnik zavoda na obrazložen predlog stručnog tima, koji procenjuje stepen rizika i zdravstveno stanje osuđenog, treba takođe shvatiti kao odredbu koja potencijalno omogućuje konferenciju slučaja, odnosno organizovanje stručnog panela za odlučivanje o svakom transrodnom osuđeniku individualno. Iako taj stručni tim čine predstavnici zavodskih službi, a ne i izvanzavodska stručna lica, proširenjem te odredbe i na njih, moglo bi se doći do rešenja slično onom koje postoji u Škotskoj.³⁵³

Odredbe člana 81. koje predviđaju da je zavod dužan da obezbedi pribor i sredstva za održavanje higijene, u svetlu transrodnosti treba tumačiti i kao mogući prostor za zadovoljavanje specifičnih higijenskih potreba tih lica, što može da obuhvata npr. održavanje higijene duže kose, uklanjanje maljavosti/depilaciju.

U zavodu i odeljenjima otvorenog i poluotvorenog tipa osuđeni ima pravo da nosi sopstvenu odeću i obuću, član 85. stav 2. To ipak u sadašnjim uslovima ne može da se shvati kao pravo osuđene trans žene na izdržavanju kazne zatvora u muškom zatvoru da nosi žensku odeću. Kompromisna rešenja su ipak moguća, kao što je već navedeno.

Važan za prava transrodnih osuđenika je član 90. stav 2. da upravnik zavoda može osuđenom odobriti i posete drugih lica, što transrodnim osuđenicima, često odbačenim od svojih porodica omogućava kontakte sa drugim, nesrodnim ali bliskim osobama. Član 94. predviđa da osuđeni ima pravo da jednom u dva meseca boravi s bračnim drugom, decom ili drugim bliskim licem tri časa u posebnim prostorijama zavoda. U konkretnom slučaju, transrodni osuđenik može imati posetu svog transrodnog partnera/partnerke istog ili različitog pola/rodnog identiteta, možda pripadnika zajednice, aktivista,

³⁵³ Mršević Z., 2016, Analiza položaja transrodnih osuđenika/ca na izvršenju kazne zatvora. str. 42

i sl. i to zatvorske vlasti moraju da čuvaju kao vrlo striktno poverljiv podatak, nedostupan drugim osuđenima.

Rad osuđenog je sastavni deo programa postupanja, shodno članu 98. Svrha rada je da osuđeni stekne, održi i poveća svoje radne sposobnosti, radne navike i stručno znanje kako bi mu se omogućili uslovi za uspešnu reintegraciju, što je primenljivo i na transrodne osuđenike, kojima ne sme da se uskrati pravo na rad pod izgovorom bezbednosti. Mora se imati u vidu i da je tako stečena zarada možda za njih jedini izvor iz koga mogu da finansiraju nabavku hormona.

Kako se po odredbama člana 100. vrsta posla određuje prema psihičkim i fizičkim sposobnostima, stručnim kvalifikacijama, izraženim željama osuđenog i prema mogućnostima zavoda, potrebno je imati u vidu transrodnost, odnosno ženski rodni identitet transrodnih žena na izdržavanju zatvorske kazne u muškim kaznenopopравnim zavodima. Psihičke i fizičke sposobnosti osuđenog za rad procenjuje stručni tim zavoda, koji u konkretnom slučaju, treba da bude obučen i u pravcu ocene specifičnih radnih kapaciteta te specifične kategorije osuđenika transrodnog identiteta.

Odredbe člana 113. po kojima osuđeni ima pravo na zdravstvenu zaštitu u skladu sa zakonom koji uređuje zdravstvenu zaštitu i odredbama ovog zakona, kao i da se osuđeni kome se u zavodu ne može pružiti odgovarajuća zdravstvena zaštita, na predlog lekara, upućuje u Specijalnu zatvorsku bolnicu ili drugu zdravstvenu ustanovu, uopšte ne predstavljaju smetnju za započinjanje procedure rodnog prilagođavanja. Jedini eksplicitni problem je odredba stava 2. istog člana po kome se osuđenom obezbeđuju samo lekovi sa pozitivne liste na kojoj se hormoni (za sada) ne nalaze. Svi drugi razlozi odbijanja operacije rodnog prilagođavanja predstavljaju preširoko tumačenje ovih odredaba, kombinovano sa nepostojanjem ranije prakse, predrasudama, transfobijom (koja uvek postoji tamo gde postoji neobaveštenost u pogledu specifičnosti trans identiteta i egzistencije), ali i realno postojećim razlozima bezbednosti. Član 117. predviđa da na zahtev osuđenog, upravnik zavoda može da odobri specijalistički pregled, ako takav pregled nije odredio lekar, uz prethodno pribavljeno mišljenje lekara o razlozima odbijanja, što kod transrodnih osuđenika predstavlja mogućnost da ih pregleda endokrinolog, urolog, psihijatar, specijalisti iz Republičke stručne komisije za lečenje transrodnih premećaja.

Edukacije za zaposlene i sudije za izvršenje

Neophodno i moguće je organizovanje i sprovođenje posebnih edukacija u pogledu senzibilisanja na LGBTIQ³⁵⁴ problematiku za zaposlene u kazneno popravnim zavodima i okružnim zatvorima. Sve službe predviđene odredbama člana 19. ZIKS-a: služba za tretman, služba za obezbeđenje, služba za obuku i upošljavanje, služba za zdravstvenu zaštitu, služba za opšte poslove, treba obavezno da pohađaju osnovnu i naprednu edukaciju upoznavanja sa pravima LGBTIQ osoba, senzibilisanja na njihove potrebe i tolerancije njihovih specifičnosti. Odredbe člana 17. ZIKS-a omogućavaju da Centar za obuku i stručno osposobljavanje organizuje takvu obuku za zaposlene u zavodima.

Zaposleni u službi za tretman i službi obezbeđenja posebno bi trebalo da pohađaju takve edukacije, jer su zaduženi da procenjuju individualne potrebe, kapacitete za promenu (u smislu odustajanja od kršenja zakona ali ne od rodnog identiteta) i stepen rizika osuđenog za ponavljanje krivičnog dela, utvrđuju i sprovode individualizovani program postupanja i primenjuju metode i postupke u cilju ostvarivanja individualne prevencije, dok se služba obezbeđenja stara o bezbednosti ljudi koja može da kod transrodnih osuđenika bude na specifičan način i posebno ugrožena. Oni su u zavodu zaduženi i za pregled lica sa pretresom i pregledom tela, po odredbama člana 20. i 21. ZIKS-a, što ih takođe stavlja u posebnu situaciju ličnih pretresa transrodnih osuđenika. Služba za obuku i upošljavanje obučava osuđene za rad, organizuje njihov rad, pa je od velikog značaja da transrodna lica budu adekvatno upošljena na bezbednim mestima i bezbednim radnim okruženjima. Služba za zdravstvenu zaštitu vrši zdravstvenu prevenciju, leči osuđena i pritvorena lica, učestvuje u utvrđivanju i sprovođenju programa postupanja prema osuđenom i ona je od suštinskog značaja za sve vrste specifičnih medicinskih tretmana transrodnih lica lišenih slobode i od naročitog značaja je da oni budu senzibilisani u tom pogledu. Služba za opšte poslove obavlja pravne, administrativne, evidencijske poslove i, što je u slučaju transrodnih osuđenika najvažnije, pruža pravnu pomoć osuđenim i pritvorenim licima, tako da je važno da oni budu obavešteni o pravima transrodnih lica, i načinima da ostvare svoja prava, jer će možda biti u situaciji da su prvi i/ili jedini koji mogu da transrodnim osuđenima pomognu u tom smislu.

Potrebno je da osnovnu i naprednu edukaciju o pravima LGBTIQ osoba na izvršenju zatvorske kazne pohađaju i sudije za izvršenje krivičnih sankcija koji postoje pri svakom višem sudu da bi bolje shvatili osobenosti egzistencije transrodnih lica i njihove zatvorske situacije. Sudija za izvršenje štiti prava

³⁵⁴ Skraćenica se odnosi na lezbejke, gejeve, biseksualne, transrodne, interseks (nekadašnji sada napušten termin: hermafroditi) i kvir (čudne, neuklopive, neklasifikabilne) osobe.

prিতvorenika i osuđenika, nadzire zakonitost u postupku izvršenja krivičnih sankcija i obezbeđuje ravnopravnost i jednakost ovih lica pred zakonom. Sudija za izvršenje odlučuje i o zaštiti prava po zahtevu za sudska zaštitu osuđenika, o zaštiti prava osuđenika odlučivanjem o žalbi protiv odluke upravnika zavoda ili direktora Uprave, u slučajevima predviđenim ovim zakonom, član 33. i 34. ZIKS-a.

Postupak pred sudijom za izvršenje pokreće se na zahtev osuđenog ili po pritužbi pritvorenog, a u drugom stepenu po žalbi, član 36. Sudija za izvršenje može održati ročište na kome će se učesnici u postupku usmeno izjasniti o činjenicama i dokazima važnim za donošenje sudske odluke, član 38. Važno za specifičnu situaciju u kojoj se nalaze transrodna lica na izdržavanju zatvorske kazne je da će sudija za izvršenje održati ročište ako iz navoda pritužbe, odnosno zahteva za sudska zaštitu i drugih dokaza proceni da je pravo na život, telesni integritet ili zdravlje pritvorenika ili osuđenika ugroženo, jer upravo to može često da bude slučaj sa transrodnim osuđenima.

Ako sudija za izvršenje utvrdi da je pritužba pritvorenika, odnosno zahtev za sudska zaštitu osnovan, naložiće zavodu da u određenom roku ukloni utvrđenu nezakonitost i da ga obavesti o merama preduzetim da se ta nezakonitost ukloni. Ako otklanjanje nezakonitosti nije moguće, sudija za izvršenje će utvrditi nezakonitost i zabraniti njeno dalje ponavljanje, član 39. stav 3. Sudija za izvršenje najmanje jednom u svaka četiri meseca u toku godine obilazi zavode na teritoriji svoje mesne nadležnosti, razgovara sa osuđenima i informiše ih o načinima ostvarivanja njihovih prava, član 42. što je sve značajno za kontrolu specifične situacije u kojoj se nalaze transrodni osuđenici lišeni slobode.

Praksa

Praksa u Srbiji ipak bolje (i brže!) od zakona odgovara na zahteve savremenih društvenih imperativa, jer život ne može da čeka na njih. Iako se dešava samo na pojedinim mestima a ne svuda, ipak predstavlja osnov za buduće sistemske pravne promene. Neke beogradske opštine, npr. Savski venac (na čijoj se teritoriji nalaze neke od poznatih klinika za operacije rodnog prilagođavanja), omogućavaju uz prilaganje odgovarajuće medicinske dokumentacije, izdavanje novih ličnih identifikacionih dokumenata sa promenjenim JMBG-om. Na osnovu tih novih dokumenata, ta lica će, ako su osuđena na izdržavanje bezuslovne zatvorske kazne, normano biti smeštena u zatvorske ustanove adekvatne njihovom rodnom identitetu.

Lični pretres transrodnih žena (uglavnom seksualnih radnica) lišenih slobode u Beogradu obavlja se na podeljen način, tako što gornji deo tela pretresa žena a donji, genitalni deo, muškarac. Iako to donekle odudara od prakse u mnogim zemljama da lični pretres vrši osoba istog rodnog identiteta kao i pretresano lice, iz dokumentacije aktivističkih grupa za transrodna prava,

saznaje se da ta praksa za sada ipak odgovara transrodnim ženama koje na to nemaju žalbi.

Transrodne žene u Srbiji na izdržavanju zatvorske kazne za prekršaje ne izražavaju želju da budu smeštene u kazneno popravni zavod za žene. To je u konkretnom slučaju motivisano smeštajnim uslovima koji su u muškom odeljenju u Padinskoj Skeli ocenjeni kao bolji od uslova u zavodu za izdržavanje zatvorskih kazni za žene u Požarevcu.

Službena lica uglavnom oslovljavaju trans žene lišene slobode ženskim imenima i zamenicama u ženskom rodu, osim na redovnoj jutarnjoj prozivci kada koriste njihova muška lična imena iz identifikacionih dokumenata. To je takođe prihvatljiva praksa i ne izaziva negodovanje trans žena lišenih slobode.

Upotreba šminke i nošenje ženske odeće nije dozvoljeno, ali upotreba sopstvenih hormona se toleriše. Ni onima koji ranije, pre lišenja slobode jesu, ni onima koji tada nisu započeli sa praksom redovne upotrebe hormona, ustanova za lišenje slobode ne omogućava nabavku tih preparata na trošak ustanove.

ZAKLJUČAK: KUDA I KAKO DALJE U SRBIJI

Opšti okvir

Neophodan je opšti zakonski okvir koji bi regulisao celokupnu problematiku postojanja nebinarnih rodni identiteta, koju materiju na sveobuhvatan način reguliše Model Zakona o rodnom identitetu. Uporednopravni primeri ukazuju da se do adekvatnog regulisanja položaja transrodnih osoba lišenih slobode dolazi u zemljama u kojima je prethodno postojao donet zakon koji je regulisao različite relevantne situacije egzistencije transrodnih osoba.

Gayten-LGBT, Centar za promociju LGBTIQ prava, pripremio je Model zakona o rodnom identitetu³⁵⁵ koji za cilj ima zaštitu i unapređenje prava trans osoba. Model zakona teži depatologizaciji trans identiteta, ali je i u skladu sa Zakonom o izmenama i dopunama Zakona o zdravstvenom osiguranju, kojim je predviđeno izdvajanje sredstava iz fonda obaveznog zdravstvenog osiguranja u iznosu od 65 procenata za usluge kojima se otklanja nesklad između biološkog pola i rodno identiteta. Modelom zakona o rodnom identitetu uređuje se pravo na izražavanje rodno identiteta, zabrana diskriminacije po osnovu rodno identiteta, posebni oblici diskriminacije po osnovu rodno identiteta, prava trans osoba, način ostvarivanja i način zaštite tih prava, a posebno prava na dostupnost zdravstvene zaštite, prava na obaveštenje i pristanak, prava iz radno odnosa, prava na osiguranje, prava na bračni i porodični život, prava na zaštitu ličnih podataka, prava na promenu dokumenata (pravo na promenu oznake pola, promenu imena, promenu jedinstvenog matično broja građanina), kao i imovinskih i drugih prava. Pored toga, Model zakona reguliše nadzor nad sprovođenjem ovog zakona, osnivanje Registra lica kojima je izvršena promena oznake pola u dokumentima, kao i druga pitanja u vezi s pravima i dužnostima trans osoba.

Aktivistkinje i aktivisti prava transrodnih osoba zahtevaju hitno usvajanje Zakona o rodnom identitetu koji predlaže organizacija Gayten-LGBT³⁵⁶ jer on trans osobama omogućava zakonsko priznanje rodno identiteta uz brzu i jednostavnu proceduru promene dokumenata. Zakonsko priznanje rodno identiteta podrazumeva promena dokumenata omogućenu odmah po ustanovljenju trans identiteta (nezavisno od daljih medicinskih procedura). Pri tom je opštinska/gradska uprava dužna da odluku o promeni oznake pola i promeni imena donese u roku od 5 radnih dana, a nadležni organ dužan je da

³⁵⁵ Model zakona o rodnom identitetu

³⁵⁶ Zašto je važno hitno usvajanje Modela zakona o rodnom identitetu, Transserbia objašnjenje.

odluku o promeni JMBG-a donese u roku od 3 radna dana. Takođe, podaci o promeni dokumenata tretiraju se kao naročito osetljivi podaci o ličnosti. Ovaj propis omogućava promenu podataka u svim ostalim dokumentima (putnim ispravama, vozačkoj dozvoli, radnoj knjižici, zdravstvenoj knjižici, diplomu i drugim uverenjima o stečenom obrazovanju i stručnoj spremi) u roku od 30 dana od dana podnošenja zahteva. Pored toga, Zakon o rodnom identitetu zabranjuje obaveznu sterilizaciju trans osoba koje žele da operativno usklade telo s rodnim identitetom. Takođe, reguliše prava trans osoba u različitim oblastima života: pravo na penzijsko osiguranje, pravo na bračni i porodični život, i kontinuitet imovinskih i svih drugih prava i obaveza. U pogledu zabrane diskriminacije trans osoba, u slučaju da trans osoba učini verovatnim da je diskriminacija na radnom mestu učinjena po osnovu rodnog identiteta, teret dokazivanja nediskriminacije je na tuženom.

Polemika: jedan zakon ili više promena postojećih zakona

Položaj transrodnih osoba moguće je urediti izmenama i dopunama većeg broja zakona (Zakona o matičnim knjigama, Porodičnog zakona, Zakona o penzijsko invalidskom osiguranju, Zakona o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, Zakona o visokom obrazovanju, Zakona o radu i Pravilnika o radnoj knjižici itd). Međutim, to nije preporučljivo, jer je to mnogo duži i skuplji put, nije efikasan, a pri tom ne garantuje da će se potpuno i na konzistentan način regulisati sva značajna pitanja za položaj transpolnih osoba. To nije sistematsko rešenje problema.

Slučaj „Ruže Živanović“ je konstruisan tokom rada na Modelu Zakona o rodnom identitetu kao kompilacija više stvarnih situacija u kojima su se nalazile stvarne osobe. Kao hipotetički slučaj, namenjen da u polemikama argumentuje potrebu donošenja krovnog, sistemskog zakona o rodnom identitetu. Iako je sam lik izmišljen, sve situacije i svi problemi kroz koje ona prolazi, su potpuno stvarni, i dešavali su se i dešavaju se svakodnevno trans osobama u Srbiji zbog pravnog vakuuma. Ovaj slučaj ukazuje na probleme koje je potrebno rešiti kao kompleksnu pravnu situaciju osobe koja je prošla proces transformacije od muškarca u ženu u situaciji sada važećih propisa u Srbiji i značajne praznine u njima. Parcijalna rešenja u vidu amandmana na pojedine zakone ne daju odgovor na kompleksnu situaciju trans osoba, čak i u najpovoljnijim koincidentalnim okolnostima, kao što se ilustruje hipotetičkim slučajem Ruže Živanović.³⁵⁷

³⁵⁷ Slučaj Ruže Živanović je konstruisan tokom rada na Modelu Zakona o rodnom identitetu kao kolaž situacija, namenjen da u polemikama argumentuje potrebu donošenja krovnog, sistemskog zakona o rodnom identitetu. Iako je sam lik izmišljen, sve situacije i svi problemi kroz koje ona prolazi, su potpuno stvarni, i dešavali su se i

Iako Ruža Živanović, transpolna osoba tipa muškarac u ženu, ipak nije baš tipična trans³⁵⁸ osoba, njoj se po operaciji prilagođavanja pola dešavaju tipične nevolje.

Igor Živanović je prošao proces hormonalno operativnog prilagođavanja/promene pola. U skladu sa praksom beogradske opštine Savski Venac, izdata su mu lična dokumenta na žensko ime Ruža Živanović, kao i novi JMBG. Zahvaljujući Preporuci Poverenice za zaštitu ravnopravnosti državnim univerzitetima iz 2012, omogućeno mu je da dobije novu diplomu FON-a koji je završio pre promene pola, izdata na svoje novo ime, Ruža. Time su rešeni neki njeni važni problemi, ali ne svi.

1. Supruga Ivana je imala razumevanja za Igorove identitetske probleme i do njegove operacije ga je delimično podržavala da usaglasi svoje telo sa unutrašnjim doživljajem svoje rodne pripadnosti, ali se istovremeno i nadala da će ga to „proći“ tj. da će od toga odustati. Nadala se posebno, da će rođenje njihove dece kroz preuzimanje uloge oca, delovati na učvršćivanje Igorovog muškog identiteta, što se očigledno nije desilo. Posle Igorove operacije, pod uticajem okoline, pre svega svojih roditelja, zauzela je potpuno negativan stav u pogledu njihovog braka koji je počeo da joj liči na nekakvu ružnu i nemoguću farsu. Mlađe dete se već uplašilo od te jako našminkane žene, nije u njoj prepoznalo oca i plakalo je kada je „teta“ htela da ga zagrlji i poljubi. Starije je pak, izjavilo da će se u školi pohvaliti da sada ima dve mame. Sve to je Ivanu veoma uznemirilo. Ozbiljno se pitala šta će reći komšiluk a šta tek rodbina, a posebno kakav uticaj će ta promena imati na život njihove dece, kako će na pojavu „druge mame“ gledati u njihovoj školi, hoće li ih druga deca javno ismejavati ili maltretirati? Ukratko, Ivana mu je rekla da više ne mogu da žive zajedno i da je sa njihovim brakom gotovo. Ivana takođe razmišlja da pokrene postupak i Ružu potpuno liši roditeljskog prava. U Centru za socijalni rad su joj dali za pravo i još je podržali u nastojanju da svakako spreči decu da uopšte sreću oca koji je promenom pola postao nekakva „nakazna“ žena, kako su se izrazili, i koji kao takav/takva, deci ne može da bude ni otac niti majka, a još manje pozitivan primer ponašanja.

Otvorena su pitanja: kakav je pravni status Ivaninog i Igorovog/Ružinog braka po postojećim propisima, da li je on nepostojeći, ništavan, nevažeći, ili razveden i ko treba to da konstatuje? Kakva su roditeljska prava i dužnosti Ruže, eks Igora? Da li Ruža samo zbog promene pola zaista može da bude lišena roditeljskog prava? Kakva je uloga organa starateljstva, tj.

dešavaju se svakodnevno trans osobama u Srbiji zbog pravnog vakuuma. Ovaj slučaj ukazuje na probleme koje je potrebno rešiti kao kompleksnu pravnu situaciju transpolne osobe koja je prošla proces transformacije od muškarca u ženu s obzirom na sada važeće propise u Srbiji.

³⁵⁸ Kao fakultetski obrazovana, relativno dobro situirana vlasnica stana u Beogradu koja se redovno bavi sportom, ali i skupim letačkim hobijem.

mogu li oni po postojećim propisima da onemoguće Ružu da ostvaruje kontakt sa svojom decom zbog njene promene pola?

2. Po povratku sa bolovanja na posao u banci gde je kao Igor bio zaposlen, Ružu je dočekaao podsmeh i otvoreno neprijateljstvo zaposlenih. Dobacivali su joj da su „takvi krivi za belu kugu u Srbiji“, čudili se dokle sve ide „pomodarstvo uvezeno sa Zapada“, nazivali je „bolesnikom, pedofilom i perverznejakom“. Šef ju je posle svega par dana pozvao na razgovor na kojem joj je objasnio da shvata njen problem, kao i da mu je poznato da se takvi slučajevi u svetu tolerišu, ali da mi živimo u Srbiji gde „to“ za sada ne prolazi, da banka zavisi u velikoj meri od poverenja klijenata i poslovnih partnera, tako da ne može da se dozvoli da priča o tome da kod njih rade „manijaci i pedofili“ umanju bančin ugled. Ukratko, savetovano mu je da sam potpiše zahtev za sporazumni raskid radnog odnosa, ili će ga u suprotnom otpustiti zbog kršenja radne discipline i neizvršenja radnih obaveza.

Otvorena su pitanja: Da li banka po sada postojećim zakonskim propisima može da otpusti Ružu zbog toga što je promenila pol, tj. da li se promena pola može smatrati kao kršenje radne discipline i/ili neizvršavanje radnih obaveza? Da li je uvredljivo maltretiranje kolega na poslu diskriminativno ponašanje i da li je ono, kao i odsustvo zaštite od strane pretpostavljenih, sankcionisano nekim propisima? Koja su sada njena prava, kome može da se žali, koje postupke da pokrene pred kojim institucijama? Šta u toj oblasti može da se zakonski bolje reguliše u nameri da se transpolne osobe zaštite od ovakvih situacija?

3. Kada je uzela radnu knjižicu po prestanku radnog odnosa u banci, Ruža Živanović se suočila sa problemom priznavanja prethodnog radnog staža. U knjižici na ime Igor Živanović su četiri prethodna poslodavca zabeležila radni staž od ukupno 9 i po godina, čemu se dodaje još i dve godine staža u banci kao poslednjem radnom mestu. Ruža se pitala, ko će joj i na osnovu kojih važeći propisa izdati novu radnu knjižicu na novo ime, a strepela je i da li će svi prethodni poslodavci da joj priznaju radni staž Igora Živanovića, sada kada se zove Ruža Živanović? Pitala se takođe i koliko joj po sadašnjim propisima još godina ostaje do penzije, tj. da li će penziju steći kao muškarac Igor po zakonskim odredbama koji za muškarce predviđaju duži radni staž i godine starosti ili kao žena (Ruža)?

4. U ostavinskom postupku Ružin brat Stevan je osporio njeno pravo da kao zakonski naslednik njihovih roditelja dobije pravo vlasništva nad odgovarajućim delom roditeljske porodične kuće. Na sudu je rekao da njegovi roditelji nisu imali ženske dece, i da on nema sestru, da je doduše imao brata Igora, ali da ga odavno više nema. Dodao je i da su njegovi roditelji osuđivali Igorovo „nemoralno“ ponašanje, da su ga se stideli i krili od sramote od rodbine i prijatelja da se on povremeno oblači i šminka kao žena, a da se on kao jedno

maksimalno razmaženo i prezaštićeno dete nije nimalo obazirao na to koliko bola nanosi svojim roditeljima. Kako su umrli pre Igorove promene pola (što je „sekiracija“ zbog njegovog ponašanja samo ubrzala), sigurno da se tek s time ne bi nikada složili, da bi ga se odrekli i da bi ga testamentom lišili nasleđstva. Ukratko, po njemu je njegov brat Igor posle promene pola nestao, a Ružu ne priznaje kao sestru i ona mu jednostavno nije niko i ništa.

Otvorena su pitanja: Da li je Ruža Živanović po sada važećim propisima zakonski naslednik svojih roditelja kao i njen brat Stevan? Da li činjenica da je Igor Živanović promenom pola postao Ruža bilo kako utiče na njegova/njena nasledna prava? Kakvu odluku će doneti sud i na osnovu kojih sada važećih propisa? Šta treba da se i kako zakonski promeni da bi se svakoj transpolnoj osobi omogućilo nesmetano uživanje naslednih prava koja je imala pre promene pola?

5. U zgradi u kojoj Ruža ima stan, susedi nemaju baš pozitivnu reakciju na njen novi izgled posle promene pola. Krste se kad je vide, pljuju, dobacuju psovke i uvrede, deca je gađaju kamenicama, a grupa mladih koja se okuplja u parkiću ispred zgrade otvoreno joj preti batinama i više puta do sada su je jurili sve do ulaza u zgradu. Ruža redovno prijavljuje takve slučajeve policiji koja je par puta opomenula napadače, ali to nije promenilo opštu neprijateljsku situaciju u kojoj živi i sa kojom se svakodnevno sreće. Zbog toga je Ruža odlučila da proda stan i kupi novi u sasvim drugom delu grada i tako otpočne novi život kao žena, tamo gde je niko ne poznaje kao Igora. Problem je što svi dokumenti njenog stana glase na ime Igora Živanovića kao i svi računi koje Ruža inače redovno plaća. Raspitujući se kako da izvrši prenos papira na svoje ime, saznala je da se prenos vlasništva plaća 2% od tržišne vrednosti stana, ali i da mora da postoji ugovor o kupoprodaji ili poklonu (što Ruža dakako ne može da sklopi sa samom sobom). Kada su joj jednog dana razbijeni prozori, a u sandučetu više puta našla preteće poruke, u strahu od neprijateljske situacije u svojoj zgradi, Ruža se odlučila da hitno proda stan. Povezala se sa nekim ljudima koji ne postavljaju suvišna pitanja i koji kupuju stanove „sumnjivog“ vlasništva, koji su joj platili 50% od tržišne vrednosti stana i uz pomoć svojih poznanstava sredili ceo kupoprodajni proces sa Ružinom starom ličnom kartom na ime Igor Živanović. Za dobijeni novac je kupila znatno manji stan na lokaciji daleko od centra grada, gde se inače nalazio njen stan.

Otvorena su pitanja: Šta treba da uradi Ruža Živanović po sadašnjim propisima da bi postala vlasnik stana koji se vodi na Igora Živanovića? Koji propisi treba da se promene da bi se svakoj transpolnoj osobi omogućio nesmetan kontinuitet vlasničkih prava posle promene pola i imena?

6. Kada su zakazani opšti parlamentarni i predsednički izbori, Ruža je pokušala da odmah dobije ažuriranje podataka u biračkom spisku u odeljenju za opštu upravu gradske opštine teritorije na kojoj je živela. To se pokazalo kao komplikovanije nego što je očekivala, jer je po propisima zabranjeno da jedna

osoba bude upisana dva puta. Morala je prvo da traži brisanje Igora Živanovića, i čeka rešenje o njegovom brisanju birača iz biračkog spiska, koje nije mogla da dobije jer Igor nije umro, niti se odselio što su jedini razlozi za brisanje iz biračkog spiska, a ne postoji propis koji predviđa promenu pola kao osnov, ni za brisanje, ni za upis. Upućena je na upravni spor, ali procedura se odužila i Ruža nije na vreme upisana u birački spisak i nije mogla da glasa na tim izborima, a ostalo je neizvesno i da li će i kada to moći i na nekim sledećim.

Otvoreno je pitanje: kako Ruža Živanović može da realizuje svoje biračko pravo, ko je obavezan da joj izda rešenje o brisanju Igora Živanovića i na osnovu kojih propisa, a ko rešenje o upisu u birački spisak i na osnovu kojih propisa?

7. Kada je zbog jedne manje hirurške intervencije bilo potrebno da Ruža Živanović provede nekoliko dana hospitalizovana na hirurškom odeljenju, pojavio se problem da bude smeštena u ženskoj bolesničkoj sobi što odgovara njenom novostečenom polu. Na klinici su, znajući da je Ruža transpolna osoba rešili to pitanje tako što su Ružu smestili u zasebnu prostoriju, izvan i muške i ženske sobe, ali su joj taj boravak naplatili duplo, kao i samu intervenciju. Prvo su opravdali omogućavanjem posebnih uslova boravka, koje inače Ruža nije tražila, jer joj je ženska bolesnička soba potpuno odgovarala, a drugo posebnim rizicima koje navodno svaka hirurška intervencija nosi kada su u pitanju transpolne osobe.

Otvorena su pitanja: da li su po sadašnjim propisima imali pravo da Ruži uskraćuju smeštaj u sobi u kojoj su smeštene osobe njenog novostečenog pola? Da li su imali pravo da joj takav boravak koji ona nije tražila, posebno naplaćuju? Da li su imali medicinskog osnova da smatraju da je svaka hirurška intervencija na telu transpolne osobe povećanog rizika i da je kao takvu posebno naplate, za šta Ruža nikada ranije nije čula?

8. Dve godine posle promene pola, Ruža Živanović se izdržava davanjem privatnih časova informatike učenicima i studentima, jer ne može nigde da se zaposli sa radnom knjižicom na ime Igora Živanovića, a diplomom i ličnom kartom na ime Ruže Živanović. Nije uspela da zameni radnu knjižicu Igora Živanovića sa upisanim radnim stažom na Ružu Živanović koja može jedino da otvori novu radnu knjižicu i na tržištu rada bude tretirana kao početnica.

Otvoreno je pitanje: kakva je sudbina dosadašnjeg radnog staža Ruže Živanović i ko je nadležan da njen radni staž koji je ostvarila kao Igor prenese na njeno ime i izda joj adekvatnu radnu knjižicu?

9. Ruža živi u emotivno seksualnoj vezi sa Brankom i oboje planiraju da uskoro sklope brak, budući da kao osobe različitog pola, veruju da imaju pravo na sklapanje braka. Ruža ne zna kakva je pravna sudbina njenog prethodnog braka, niti o tome ima ma kakav papir pošto njena bivša supruga

zapravo nije pokretala nikakav postupak, zadovoljna što Ruža ne insistira da se često viđa sa decom, i šalje novac za njihovo izdržavanje. Po analogiji sa vozačkim dozvolama Ruža smatra da Igovor brak nema efekta jer se Ruža nije udavala, te da je slobodna da ignoriše prethodni brak i smatra se neudatom.

Otvorena su pitanja: da li Ruža Živanović po važećim propisima može da sklopi brak sa bilo kim, tj. kako na to utiče pravna sudbina Igorovog prethodnog braka? Da li po važećim propisima Ruža kao transpolna može da sklopi brak sa osobom pola suprotnog od svog novostečenog pola (mada istog sa biološkim polom njenog rođenja)? Kako je to potrebno zakonski regulisati da ni jedna transpolna osoba ne bi imala problema prilikom sklapanja braka sa osobom suprotnog pola od njenog novostečenog pola?

10. U odbojkaškom klubu čiji je Igor Živanović dugogodišnji član i u kome je stekao takmičarsku licencu, Ruža je dočekanica sa dobrodošlicom i pozivom da počne odmah sa treninzima. Iako je Igor Živanović samo ponekad i to kad je bio mnogo mlađi, bio u prvoj muškoj ekipi svoga kluba, Ruža je odmah stavljena na spisak prve ženske ekipe, a dobila je i ličnog kondicionog trenera radi što bržeg povratka sportske forme. Klub joj je samo za nekoliko dana izradio i takmičarsku knjižicu regularno overenu u Odbojkaškom savezu. Iako na redovnoj hormonskoj terapiji ženskim hormonima, Ruži je ostala nekadašnja muška visina i snaga veća od prosečne ženske, pa je jednostavno dominirala u skok igri na mreži, čime je donosila važne poene svome klubu. Kada su se protivnički klubovi žalili Odbojkaškom savezu da se bivši muškarac takmiči u ženskoj konkurenciji, Savez je odgovorio da je dobio na uvid Ružina lična dokumenta na žensko ime i ženski pol i da nema nikakvih propisa koji bi joj zabranili da se takmiči u ženskoj konkurenciji, da postoje i odluke Međunarodnog olimpijskog komiteta koje trans sportistima omogućavaju takmičenje posle operacije prilagođavanja pola³⁵⁹, te da oni kao sportska asocijacija zaista ne mogu da je diskriminišu i ne dozvole joj da se takmiči u konkurenciji pola koji dokazuju njena dokumenta.

Otvorena su pitanja: Da li Ruža Živanović po sadašnjim propisima može da se takmiči u ženskoj sportskoj konkurenciji? Koje propise treba promeniti bi se to pitanje regulisalo na nedvosmislen i nediskriminativan način? Šta zapravo predviđa Međunarodni olimpijski komitet i da li dozvoljava takmičenje trans ženama u ženskoj konkurenciji posle promene pola?

11. U aero klubu „Krila“ čiji je član od detinjstva, Ružu su posle operacije lepo dočekali, ali joj nisu dozvolili da leti pošto njena letaćka dozvola glasi na Igora Živanovića i nikakva Ruža nikada, niti je polagala letački ispit, niti je imala tu dozvolu, već su je uputili da mora ponovo da položi letački ispit. Dodali su još da će joj u tome svakako kolegijalno pomoći, da veruju da je to

³⁵⁹ Mršević (2013), Transpolne osobe u međunarodnim sportskim takmičenjima, *Strani pravni život*, vol. 55, 1: 134-150.

samo formalnost jer znaju da ona sigurno nije zaboravila da leti jer je kao Igor bila dobar pilot, ali da ipak mora da prođe sve testove, plati (priličnu svotu) za polaganje novog ispita i obavi sve druge neophodne formalnosti.

Otvorena su pitanja: Da li letačka dozvola Igora Živanovića važi posle njegove promene pola i da li Ruža Živanović po sada važećim propisima može bez polaganja ispita, da dobije tu dozvolu izdatu na svoje ime? Ko o tome odlučuje? Koji zakonski propisi treba da se promene i kako da to omoguće?

12. Prilikom pokušaja da zameni vozačku dozvolu „B“ kategorije koja je glasila na Igora Živanovića na ime Ruža Živanović, odbijena je u Policiji, sa manje više istim obrazloženjem kao i u aero kulubu, tj. da Ruža Živanović nikada nije polagala vozački ispit, da nije stekla dozvolu, te da ako želi vozačku dozvolu, može samo ponovo da polaže vozački ispit.

Otvorena su pitanja: Da li po sadašnjim propisima vozačka dozvola Igora Živanovića važi i posle njegove promene pola i da li Ruža Živanović može da bez polaganja vozačkog ispita, dobije tu dozvolu izdatu na svoje ime? Ko o tome odlučuje? Koji zakonski propisi treba da se promene i kako da to omoguće?

Sve ove situacije kroz koje prolazi hipotetički lik Ruže Živanović ilustruju kako nedostatak adekvatne pravne regulative transrodnosti dovodi transrodnu osobu u situaciju ozbiljne egzistencijalne ugroženosti, gubitka porodice, imovine, stečenih prava iz radnog odnosa, naslednog i biračkog prava, uz povećanu izloženost nasilju i diskriminaciji. Iako je dobila nova lična dokumenta, čak i fakultetsku diplomu na novo ime, transrodna osoba je ostala lišena osnovnih zakonom garantovanih prava. Zbog toga je jasno da sama promena ličnih dokumenata, koja predstavlja važan prvi korak u pravnom priznanju identiteta, nije nikako ni dovoljna, ni adekvatna pravna promena, tako da je sistemska pravna regulativa cele situacije neophodna.

Poseban pravac promena organizovanja izdržavanja prekršajnih i krivičnihopravnih sankcija lišenja slobode

Glavni problem transrodnih osoba lišenih slobode je njihova moguća izloženost nasilju, posebno seksualnom, kao i moguće ugrožavanje ljudskog dostojanstva na razne grube i ponižavajuće načine, kako od strane ostalih osuđenika, tako i od zatvorskog osoblja. Na to se nadovezuje problem relativne društvene i pravne „nevidljivosti“ transrodnih lica lišenih slobode, odnosno nedostatak pravne regulative njihovog statusa, pa je društveni imperativ zakonsko uređenje rodnog identiteta u Srbiji.

Inače, broj transrodnih osuđenih lica na izdržavanju zatvorske kazne konstantno i svuda predstavlja mali, u statističkom pogledu neznatan procenat ukupne zatvorske populacije, tako da ma koje rešenje njihove situacije ne

predstavlja bilo kakav značajniji budžetski trošak. Treba napomenuti da je problem transrodnih osuđenih lica u preovlađujućem broju slučajeva, ili čak gotovo isključivo, problem trans žena, bioloških muškaraca čiji se rodni identitet ne podudara sa njihovom anatomijom i koji su u različitim fazama realizacije svojih rodni aspiracija da se i fizički ostvare kao žene. Problem nastaje zbog smeštanja takvih žena u muške zatvorske institucije, dok obrnut problem literatura ne beleži.³⁶⁰

Zasebne kazneno popravne institucije nose u startu rizik getoizacije, patologije zatvorenih grupa, osećaja odbačenosti i svrstavanja u „nenormalne“, i posebno, nemogućnost korišćenja programa, aktivnosti i tretmana koji su dostupni drugim osuđenim licima, npr. rad, nastavak obrazovanja, sport, biblioteka. Odvojena krila u okvirima postojećih zatvora sa komunikacionim vezama sa ženskim zatvorskim odeljenjima ili bez takvih veza nose u manjoj meri slične rizike kao i kod odvojenih institucija, ali oni mogu da se reše dobrom organizacijom. Zaštitni, neizolujući aranžmani u okviru opšte muške zatvorske populacije najmanje koštaju, a već postoje slični aranžmani i kod nas za starija osuđena lica i lica sa invaliditetom³⁶¹, nepopularne kategorije, pedofile, informante, a rizik koji nose je mogućnost fingiranja transrodnosti radi obezbeđivanja povoljnijeg tretmana, premeštaja, ostvarenja seksualnih aspiracija, čak nasilja i osvete, i sl. Mogućnost individualnih rešenja, od slučaja do slučaja, u skladu sa specifičnostima svakog od njih jeste dobro rešenje ali nosi rizik nejednakog postupanja, neujednačene prakse koja vodi u diskriminaciju, moguće zanemarivanje trans muškaraca u ženskom zatvoru.

Omogućavanje operisanim trans ženama da budu smeštene u ženske zatvorske ustanove i trans muškarcima u muške, nosi rizik otpora zatvorskog osoblja, uz svest da, sudeći po izloženim komparativno pravnim primerima, ženska osuđenička populacija i osoblje ženskih zatvora često energično odbacuju trans žene. Takođe, u slučaju nepotpunih operacija neki trans muškarci u muškom zatvoru mogu da još uvek imaju vaginu što ih čini objektima seksualnih napada, moguće narušavanje poverljivosti u pogledu postojanja operacije rodnog prilagođavanja izlaže takva lica nasilju i bojkotu/preziru/podsmehu od strane ostale zatvorske populacije, uz nesenzibilnost zatvorskog osoblja u pogledu prirode transrodnosti.

Kao elemente povoljnih, kvalitetnih tretmana transrodnih lica lišenih slobode u skladu sa društvenim imperativom zaštite njihovih ljudskih prava uz

³⁶⁰ Nepoznato je da li trans muškarci, tj. osobe rođene kao biološke žene čiji je rodni identitet nepodudaran sa njihovom anatomijom i koji su u različitim fazama realizacije svojih aspiracija da se i fizički ostvare kao muškarci, imaju ista takva redovna i intenzivna iskustva nasilja, seksualnog zlostavljanja, diskriminacije i ugrožavanja ljudskog dostojanstva u ženskim zatvorima kao što je to slučaj sa trans ženama.

³⁶¹ Stefanović A, 2016, U novom paviljonu Zabele mesta za 30 osuđenika, *Politika*, 1. 04.

poštovanje društvenog imperativa poštovanja zatvorske bezbednosti, svakako treba istaći: 1) regulisanje telesnog pretresa po izboru ili od strane službenog lica njihovog rodnog identiteta; 2) zaštitni, neizolujući smeštaj i tretmane u opštoj populaciji, uz sačuvane radne, edukativne, terapijske i komunikacione mogućnosti sa zatvorskom zajednicom; 3) omogućen nastavak hormonskog tretmana započetog pre dolaska u zatvor; 4) omogućeno započinjanje hormonskog tretmana; 5) omogućeno korišćenje procedura nacionalnih zdravstvenih sistema predviđenih za operativno rodno prilagođavanje ljudi na slobodi; 6) psihološke i druge individualno potrebne tretmane rodne disforije; 7) omogućenu redovnu komunikaciju sa transrodnim aktivizmom izvan zatvora, regulisanje svih ovih specifičnih situacija protokolima kojima se detaljno regulišu službene procedure; 8) postojanje treninga za senzibilizaciju zatvorskog osoblja za specifičnosti transpopulacije ali i opšteg pristupa pravima i specifičnostima LGBTIQ ljudi.

Diskriminacija i kako protiv nje

Temeljno istraživanje³⁶² sprovedeno je u okviru tvining projekta Evropske unije kod 1.200 ispitanika iz reprezentativnog uzorka, razgovor sa ispitanicima o 45 postavljenih pitanja trajao je od 45 do 60 minuta, a realizovala ga je agencija Faktor plus tokom juna ove godine. Prethodno istraživanje takve vrste urađeno je 2013. I pored pozitivnih trendova, istraživanje je pokazalo da najveći broj građana i građanki nema dovoljno znanja da bi prepoznalo diskriminaciju, da trećina ne zna da je diskriminacija zabranjena zakonom ili smatra da nije, dok većina njih misli da nije dovoljno informisana o ovom problemu. Ispitanici vide ponajpre Rome, pripadnike LGBT populacije i siromašne kao grupe koje su u najvećoj meri diskriminisane, a kao oblast života u kojoj postoji najviše diskriminacije ističu oblast rada i zapošljavanja. Četvrtina ispitanika ne želi da im pripadnici LGBT populacije budu kolege, trećina ne želi da se sa njima druži, dok polovina ne želi da pripadnik ili pripadnica te populacije bude vaspitač ili vaspitačica njihovom detetu.

Iskoreniti diskriminaciju iz društva, koja je ukorenjena na dubokim stereotipima, je proces koji dugo traje. Razvoj institucija koje tome doprinosi je nešto što može ići bržim tempom i istraživanje pokazuje da se to tako odvija. Lokalne mreže za prevenciju diskriminacije i podršku LGBT osobama³⁶³ počela sa radom u januaru 2017. nakon potpisivanja Sporazuma o saradnji 9.

³⁶² Predstavljanje Poverenice u Medija centru, 2016, Odnos građana Srbije prema diskriminaciji – ohrabrujuće i stagnirajuće, 24. decembar

³⁶³ Vesti, 2017, Institucije i organizacije u Beogradu ujedinjene protiv diskriminacije nad LGBT osobama, *Labris*, 31 januar

decembra 2016.³⁶⁴ Lokalne institucije i organizacije započele su aktivnu saradnju po pitanju prevencije diskriminacije i podrške ovoj manjinskoj grupi. Očekuje se da će ta vrsta saradnje, različitih sektora, doprineti boljoj koordinaciji svih relevantnih činilaca, kako bi se sprečila, ali i jasno prepoznala diskriminacija i zaštitila prava svih građana. Ni jedan sektor ne može sam da se bavi ovo problematikom i zato je važna multisektorska saradnja u praksi. Kao prvo polje na kome bi najviše trebalo raditi, istaknuta je edukacija i dodatna obuka zaposlenih u institucijama i ustanovama, gde može doći do slučajeva diskriminacije. Nedovoljno znanje i predrasude svi zajedno moramo menjati, a neophodno je krenuti od prostora u kome svakodnevno radimo, usaglasili su se članovi mreže.³⁶⁵

Neophodnost Zakona o rodnom identitetu u Srbiji³⁶⁶

Od trenutka kad započnu život u skladu sa sopstvenim rodnom identitetom, trans osobe se nalaze u pravnom vakuumu. Naime njihov fizički izgled nije u skladu sa podacima koji se nalaze u ličnim dokumentima. Tada im je ugroženo pravo na rad i zapošljavanje, obrazovanje, zdravstvenu zaštitu, a moguće su i razne komplikacije u svakodnevnom životu kada se zahteva pokazivanje ličnih dokumenata. Jedan u nizu problema sa kojima se trans osobe u Srbiji susreću je promena ličnih dokumenata. Za ličnu kartu, pasoš, vozačku dozvolu ili diplomu sa podacima koji su u skladu sa rodnom identitetom osobe potrebno je izaći iz nekoliko začaranih administrativnih krugova.

Zbog toga je ključni problem nepostojanje propisa koji bi štitili njihova prava i omogućili jednostavnu i brzu promenu ličnih dokumenata. Gayten-LGBT je 2013. godine izradio Model zakona o rodnom identitetu koji za cilj ima zaštitu i unapređenje prava trans osoba. Ovim Modelom uređuje se pravo na izražavanje rodnog identiteta, zabrana diskriminacije trans osoba, pravo na zdravstvenu zaštitu, zabrana obavezne sterilizacije, prava iz radnog odnosa, prava na bračni i porodični život, na zaštitu ličnih podataka i posebno pravo na

³⁶⁴ Članice mreže su: Gradska uprave grada Beograda, Više javno tužilaštvo, Prvo i Drugo osnovno javno tužilaštvo, Gradski centar za socijalni rad, Policijska uprava za grad Beograd, Zaštitnik građana grada Beograda, Nacionalna služba za zapošljavanje filijala Beograd i udruženja „Labris“, „Gayten – LGBT“ AID+, Haver Srbija, Mreže organizacija za decu Srbije, i AS Centra.

³⁶⁵ Mreža koja će se baviti prevencijom diskriminacije formirana je u sklopu projekta „Umreženi za poboljšanje položaja LGBT osoba u Srbiji“ koji je namenjen unapređenju ljudskih prava LGBT osoba, koji stimuliše politički dijalog i primenu međunarodnih i evropskih standarda u toj oblasti. Projekat sprovodi Organizacija za lezbejska prava „Labris“ uz finansijsku podršku Američke agencije za međunarodni razvoj.

³⁶⁶ Stjelja I., i Paunović M., 2017, Procedura važnija od ljudskih prava, *Gayten LGBT*, 26 januar

promenu dokumenata, odnosno pravo na promenu oznake pola, promenu imena i promenu jedinstvenog matičnog broja.

Jedini način da lična dokumenta odgovaraju rodnom identitetu osobe, je da ona prilagodi pol i da nakon obavljene hirurške intervencije zatraži nova dokumenta. U međuvremenu, dok se hormonska terapija i hirurška intervencija ne završe, a to traje i po nekoliko godina, osoba poseduje dokumenta koja ne odgovaraju njenom rodnom identitetu. Takođe, veliki je broj trans osoba koje ne žele da izvrše hiruršku intervenciju, pa je njima trajno onemogućeno da imaju odgovarajuća dokumenta.

Da bi se za trans osobe promenila trenutna situacija pri susretu sa administracijom, potrebno je da se uvedu brže i jednostavnije procedure za pravno priznavanje rodnog identiteta. Administracija je često nefleksibilna, što zbog ustaljenih praksi koje je potrebno menjati, što zbog nepoznavanja ove teme. Tako se često iznad osnovnih ljudskih prava trans osoba stavljaju striktna pravila procedure. Donošenje zakona o rodnom identitetu je izuzetno važno zbog nedostatka zakonske regulative i zbog visoke nesenzibilisanosti društva i institucija. Ovo za posledicu ima odbacivanje trans osoba od njihovih porodica, prijatelja, okoline i visoku izloženost svim oblicima nasilja i nemogućnost ostvarivanja prava ili njihovo ostvarivanje u mukotrpnim odnosima.

Usvajanje Zakona o rodnom identitetu olakšalo bi rad državnih institucija u različitim situacijama koje se tiču trans osoba gde sada postoji pravna konfuzija. Takođe usvajanjem Zakona, nacionalno zakonodavstvo bi bilo usklađeno sa međunarodnim konvencijama i preporukama međunarodnih institucija u pogledu zaštite prava trans osoba i drugih manjina. Sve je veći broj zemalja u Evropi i svetu koje omogućavaju trans osobama punu zaštitu i ostvarivanje prava, kao i brže i jednostavne pravno-administrativne procedure bez ikakvih medicinskih preduslova.

ANEKS

NACRTI PROTOKOLA

U svrhu regulisanja postupanja sa transrodnim licima u situacijama lišenja slobode koncipirana su dva protokola, Nacrt Protokola postupanja u specifičnim situacijama u kojima se nalaze pritvorene transrodne osobe i Nacrt Protokola postupanja u specifičnim situacijama u kojima se nalaze transrodne osobe na izdržavanju zatvorske kazne. Zbog malih razlika, tekstovi ta dva protokola su objedinjeni u jedan

Nacrt Protokola postupanja u specifičnim situacijama u kojima se nalaze transrodne osobe lišene slobode³⁶⁷

Postupanje sa transrodnim osuđenim licima na izdržavanju zatvorske kazne³⁶⁸ zahteva detaljnu i praktičnu regulativu specifičnih situacija koje se razlikuju od sličnih u kojima se nalaze ostala lica na izdržavanju zatvorske kazne.

Termini³⁶⁹ transrodne osobe ili trans osobe se koriste kada se govori o širokom spektru ljudi čiji rodni identitet ne odgovara u potpunosti onom rodu koji im je dodeljen po rođenju. Pored menjanja imena i društvene rodne uloge, prilagođavanje roda može takođe da obuhvati i upotrebu hormona i/ili operaciju, radi izmene spoljašnjosti i fizičkog tela te osobe. Društveni rod (*social gender*) je rod u kom osoba živi/provodi svoj svakodnevni život. Kada je osoba promenila svoj društveni rod, može se koristiti takođe termin stečeni ili novi rod.

Trans muškarci: transseksualne osobe koje su u procesu rodnog prilagođavanja počele trajno da žive kao muškarci. Mogu, ali i ne moraju da prođu neku/bilo koju genitalnu operaciju.

³⁶⁷ Mršević Z, 2016, Status transrodnih lica na izdržavanju zatvorske kazne

³⁶⁸ Odredbe ovog dokumenta baziraju se na modelima dobre prakse javnih politika Škotske, Ujedinjenog Kraljevstva, Sjedinjenih Američkih Država (posebno Kalifornije), i Novog Zelanda.

³⁶⁹ Svi navedeni termini su objašnjeni u, za sada najboljem reglativnom dokumentu za status transrodnih osuđenika, škotskoj Zatvorskoj politici o rodnom identitetu i rodnom prilagođavanju (Prisoner Gender Identity and Gender Reassignment Policy)

Trans žene: transseksualne osobe koje su u procesu rodnog prilagođavanja počele trajno da žive kao žene. Mogu, ali i ne moraju da prođu neku/bilo koju genitalnu operaciju.

Trans osobe koje nisu prošle kroz proces tranzicije su transrodne osobe koje nisu trajno promenile rod u kojem žive. Ta lice će možda u budućnosti da razmotre mogućnost rodnog prilagođavanja, ali u sadašnjosti i dalje dominantno žive u rodu koji im je određen po rođenju. Ova grupa bi takođe mogla da uključuje i:

- transvestite/krosdresere, osobe koje povremeno nose delove odeće koji se tradicionalno vezuju za suprotan rod, a koji ne predlažu proces rodnog prilagođavanja;
- rodno varirajuće osobe/rodno nebinarne osobe koje imaju izrazito kompleksne rodne identitete i ne identifikuju se jasno ni kao muškarci ni kao žene;
- interseks osobe koje u pogledu hromozomskog sastava, unutrašnjih reproduktivnih organa ili spoljašnjih genitalija nisu jasno definisane ni kao muškarci niti kao žene. Istorijski, interseks osobe su se nazivale hermafroditima, ali je to sada zastareo termin.

Kako se objašnjava na teoretskom nivou³⁷⁰, rodna neusklađenost označava osobe čije se rodno izražavanje, uloga i identitet razlikuju od očekivanja kulture od određenog pola. Pojam “transrodne osobe” odnose se na čitav spektar različitih pojedinaca čiji identitet ili životno iskustvo nisu u saglasnosti sa identitetom ili iskustvom koje se istorijski povezuje sa polom rođenja: osobe sa interseks osobinama; osobe koje nisu operisane, osobe u preoperativnoj fazi kao i osobe koje su u postoperativnoj fazi; krosdreseri; feminizirani muškarci i muževne žene; i ljudi koji žive u rodnoj ulozi različitoj od one koja im je pripisana prilikom rođenja.

Osnovne situacije karakteristične za položaj transrodnih osoba na izdržavanju zatvorske kazne mogu se, široko posmatrano, grupisati u tri oblasti: smeštaj, postupanje i zdravstveni tretman. Ovo su tri kompleksna, međusobno isprepletana procesa u kojima se usaglašavaju potrebe transrodnih osuđenika sa postojećim zatvorskim pravilima, zatvorskim bezbednosnim zahtevima, ali i sa pravima i potrebama ostalih osuđenika.

³⁷⁰ Simopoulos Eugene F., Khin Khin Eindra, 2014, Fundamental Principles Inherent in the Comprehensive Care of Transgender Inmates, *Journal of American Academy of Psychiatry and the Law Online* 42:1:26-36 (March 2014).

Smeštaj

Smeštaj u odgovarajuću ustanovu svog društvenog roda, tj. one rodne pripadnosti u čijoj ulozi živi najmanje dve godine.³⁷¹ Ukoliko dođe do potrebe za prilagođavanjem pola tokom izdržavanja zatvorske kazne, moguć je premeštaj u rodno odgovarajuću ustanovu. O smeštaju/premeštaju se odlučuje na konferenciji slučaja gde se imaju u vidu sve relevantne činjenice kao i potreba da se trans osuđenici omogući normalno funkcionisanje u zatvorskoj zajednici, npr. zajednička edukacija, komunikacija, radne i druge aktivnosti sa drugim osuđenici, komunikacija sa osobljem, i sl. Nisu prihvatljiva rešenja trajni smeštaj u zatvorska bolnička odeljenja, trajna izolacija i separacija. Osuđeno/pritvoreno lice se takođe izjašnjava o svom smeštaju/premeštaju. Treba imati u vidu da se trans osoba na primer, “žena u muškarca” koja poseduje vaginu, možda neće osećati bezbedno u muškom zatvoru i da će možda tražiti smeštaj u ustanovi za lišenje slobode namenjene ženama zbog povećanog rizika od seksualnog nasilja u takvom zatvorskom okruženju. U svakom slučaju, potrebno je uzeti u obzir sve specifičnosti svake konkretne trans osobe u zatvorskom ambijentu i opasnosti koje mogu da joj se dese, te u skladu sa tim sprovesti procenu i pronaći najadekvatnije rešenje. Prethodno izvršena krivična dela seksualnog nasilja su činjenica koja će biti uzeta u obzir na konferenciji slučaja prilikom odlučivanja o smeštaju.

Postupanje

Sprečavanje svih vidova, seksualnog i drugog, transfobijom motivisanog nasilja je jedan od osnovnih prioriteta radi postizanja bezbednosti fizičkog i mentalnog integriteta i poštovanja ljudskog dostojanstva transrodnih osoba na izdržavanju zatvorske kazne. Smeštaj takvih lica po automatizmu ranijih praksi u izolaciju (samica) ili getoizacija (posebni, izdvojeni, izolovani prostori namenjeni LGBTIQ osuđenici)³⁷² nisu adekvatna rešenja i predstavljaju dodatno kažnjavanje tih osoba, ne samo za dela koja su učinile, već i zbog njihovog identiteta. Izolacija i segregacija deluju dodatno loše na psihičko i fizičko zdravlje populacije koja je i inače, zbog postojanja ogromne traumatizacije, nasilja i diskriminacije kojima je izložena u društvu, u povišenom riziku od samopovređivanja i suicida. Iz tog razloga treba da se primenjuju u najmanjoj mogućoj meri, samo u hitnim slučajevima urgentnog

³⁷¹ National offender management service – The care and management of transexual prisoners PSI 07/2011) dokument donet od marta 2011 do mart 2015.

³⁷² Nema dokumentovanih slučajeva u Srbiji, ali su to prakse čije postojanje literatura o transrodnim osuđenici konstatuje pre svega u Sjedinjenim Državama, npr. zatvorskim ustanovama San Franciska i Njujorka, ali i u Ujedinjenom Kraljevstvu i drugim zemljama.

sprečavanja nasilja, da traju što je kraće moguće i da se o njihovom prestanku, kao i drugim rešenjima odluči na konferenciji slučaja.

Pretres tela i ličnih stvari mora da bude vršen u skladu sa ulogom društvene rodne pripadnosti tj. sa društvenim rodnim identitetom u kom osuđena trans osoba živi, a ne na osnovu anatomskih karakteristika tog lica. Ukoliko je rodna pripadnost nejasna, potrebno je kroz razgovor sa tom osobom doći do zajedničkog sporazuma koga pola treba da budu službena lica koja vrše pretres tela i ličnih stvari. Sporazum se sastavlja u pismenoj formi i potpisuju ga obe strane, a konferencija slučaja kasnije potvrđuje ili revidira taj sporazum. Ako ne dođe do sporazuma, odluku donosi hijerarhijski najviše rangirano službeno lice u određenoj ustanovi, imajući u vidu pretpostavljenu društvenu rodnu pripadnost konkretne trans osobe lišene slobode.

Alternativa³⁷³: Lice lišeno slobode potpisuje pismeni zahtev da pretres tela i ličnih stvari vrši službeno lice čija je rodna pripadnost u skladu sa društvenim rodnim identitetom u kome osuđena transrodna osoba živi a ne sa anatomskim karakteristikama tog lica.

Organizovanje konferencije slučaja je vrsta konsultativnog sastanka na kome se donose odluke od suštinskog značaja za organizovanje izdržavanja zatvorske kazne za određenu transrodnu osobu. Na konferenciji slučaja učestvuju predstavnici nadležnih vlasti zatvorske ustanove, medicinski stručnjaci, zastupnik/advokat osuđenog lica, kao i stručnjaci za transrodna pitanja i identitete. Na konferenciji slučaja mogu da prisustvuju i predstavnici organizacija za zaštitu prava transrodnih osoba radi pružanja informacija o aktuelnim načinima zaštite njihovih ljudskih prava. Konferencije slučaja se održavaju u redovnoj dinamici periodično (mesečno, tromesečno, polugodišnje), ali i vanredno, uvek kada se pojave problemi koje treba rešiti, kada se postupa hitno.

Poverljivost podataka o postojanju rodne disforije i/ili rodnom prilagođavanju je jedna od neophodnih komponenti poštovanja ljudskih prava, ljudskog dostojanstva i elementarne bezbednosti trans lica na izdržavanju zatvorske kazne. Istorijat procesa njihovog rodnog prilagođavanja smatra se poverljivim podatkom, kao i činjenice procesa rodnog prilagođavanja do koga je eventualno došlo za vreme izdržavanja zatvorske kazne. Ovi podaci se smatraju poverljivim i mogu da budu poznati/dostupni samo službenim licima kada je to neophodno radi sprečavanja vršenja krivičnih dela ili njihovog otkrivanja.

Posedovanje odgovarajućih identifikacionih dokumenata transrodnih osoba lišenih slobode razlikuje se od slučaja do slučaja. Nesporno je da sva lica

³⁷³ Alternativa je prilagođena domaćim uslovima u kojima nije lako pretpostaviti sklapanje sporazuma sa licem na izdržavanju zatvorske kazne.

koja poseduju identifikaciona dokumenta izdata u saglasnosti sa novostečnom rodnom pripadnošću treba da budu tretirana u skladu sa tim u pogledu smeštaja, pretresa, bezbednosti, oslovljavanja i sl.

Lica koja su prošla proces rodnog prilagođavanja ili ga još uvek prolaze, ali nemaju identifikaciona dokumenta usklađena sa novostečenom rodnom pripadnošću, imaju pravo da zahtevaju tretman u skladu sa novostečenom rodnom pripadnošću o čijim modelitetima se odlučuje na konferenciji slučaja. Oni, kao i lica koja su za vreme izdržavanja zatvorske kazne ušla u proces rodnog prilagođavanja, imaju pravo da zahtevaju promenu imena, izdavanje novih identifikacionih dokumenata sa promenom oznake pola pod istim uslovima kao i lica na slobodi. O načinima poštovanja tih prava osuđenih lica na izdržavanju zatvorske kazne, odlučuje se na konferenciji slučaja.

Odobreno je posedovanje i upotreba specifičnih predmeta, kao što su puder, šminka, depilacioni preparati, perike, prslučići, steznici, proteze, hormonski preparati i sl.

Odeća koja je prikladna rodnoj pripadnosti društvene rodne uloge u kojoj pritvoreno/osuđeno lice živi, koja odgovara istovremeno i tipu zatvorske institucije u kojoj je to lice smešteno je odobrena.

Zdravstveni tretman transrodnosti

Posedovanje i nabavka specifičnih hormonskih preparata (kreme, injekcije, tablete, gelovi i sl), kao i njihova upotreba u vidu nastavka te specifične terapije koja je kao prepisana, započela pre lišenja slobode, se redovno obavlja, kao i svaki drugi, ranije započeti medicinski tretman. O tome će biti obavestena zatvorska medicinska služba koja kontroliše i svaku drugu upotrebu i nabavku potrebnih lekova.

Transrodne osobe mogu da budu u različitim fazama procesa rodnog prilagođavanja u momentu upućivanja na izdržavanje zatvorske kazne pa su njihove potrebe različite u pogledu specifičnih zdravstvenih tretmana.

Ako taj proces nije započet, osuđeno lice ima pravo da zahteva početak tretmana rodne disforije, i da na isti način i pod istim uslovima koristi zdravstvene procedure koje se sprovode u skladu sa odredbama zakonskih i podzakonskih akata a koje su dostupne i licima na slobodi u Republici Srbiji u istoj ili sličnoj situaciji.

Ukoliko je proces rodnog prilagođavanja započeo pre upućivanja na izdržavanje zatvorske kazne, tj. ukoliko je u toku, nužno je hitno i bez ikakvog zastoja omogućiti nastavak tog tretmana u zatvoru.

Ako je proces rodnog prilagođavanja završen pre upućivanja na izdržavanje zatvorske kazne, tj. osuđeno lice živi u ulozi novostečene rodne pripadnosti, u zatvorskoj ustanovi se poštovanje te uloge kao i svi neophodni tretmani nastavljaju.

LITERATURA

Abi-Karam Andrea, 2015, There is no such thing as prison reform: an interview with CeCe McDonald, Open democracy net, 13. January.

Admin author, 2017, Portugal Seeks To Ban Sex Reassignment Surgeries on Intersex Infants! OII USA, 19. maj, <http://oii-usa.org/4203/portugal-to-ban-sex-reassignment-surgeries-on-intersex-infants/>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

AlJazeera, 2014, Court rules state should pay for sex change of transgender prisoner, 17 January

Amerikanac Tomas Biti postao je prvi muškarac na svetu koji je objavio da je trudan, 2008. Hajden kaže da će svom detetu reći da je promenio pol.

Amnesty International (2013) Ukraine: Don't Stop Halfway. New York: Amnesty International. <http://www.amnestyusa.org/research/reports/ukraine-don-t-stop-halfway-government-must-use-new-criminal-procedure-code-to-end-torture>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

AMNESTY INTERNATIONAL PUBLIC STATEMENT AI Index: EUR 25/6692/2017 10 July 2017
<file:///C:/Users/Zorica/Downloads/EUR2566922017ENGLISH.pdf>

Amsterdam: Izjava sa 4. Međunarodnog interseks foruma, 2017, Transserbia, 03. Maj, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017. http://www.transserbia.org/index.php?option=com_content&view=article&id=1238:amsterdam-izjava-sa-4-medunarodnog-interseks-foruma&catid=49:interseks, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Analiza propisa od značaja za pravni položaj transpolnih osoba <http://ravnopravnost.gov.rs/rs/analiza-propisa-od-znacaja-za-pravni-polozej-transpolnih-osoba/> stranici pristupljeno 15. 3. 2017.

Anti torture Committee scolds Austria over treatment of trans inmates, 2015, TGEU Transgender Europe, 12 November. <http://tgeu.org/anti-torture-committee-scolds-austria-over-treatment-of-trans-inmates/>

Application no. 30125/06 Aleksandr Anatolyevich NIKULIN against Russia and 20 other applications

Apuzzo M., 2015 , "Transgender Inmate's Hormone Treatment Lawsuit Gets Justice Dept. Backing", New York Times, 3. april

Associated press (2014) Rhode Island drops surgery requirement for transgender birth certificate changes. LGBTQ Nation, 27. October.
<http://www.lgbtqnation.com/2014/10/rhode-island-drops-surgery-requirement-for-transgender-birth-certificate-changes/>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Bangkok post, 2016, Separate LGBT jails on cards, Bangkok post, 6. juli,
<http://www.bangkokpost.com/archive/separate-lgbt-jails-on-cards/1028561>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Beresford Meka, 2017, Sweden to stop classifying transgender people as 'mentally ill', Pink News, 28th January
<http://www.pinknews.co.uk/2017/01/28/sweden-to-stop-classifying-transgender-people-as-mentally-ill/>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Beta, 2017, Čelsi Mening: Pravda je zadovoljena, Blic, 9. juni
<http://www.blic.rs/vesti/svet/celsi-mening-pravda-je-zadovoljena/rbw0yn7>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Beta - AP, 2017, Marš transrodnih osoba danas u Istanbulu uprkos zabrani, Blic, 2. juli
<http://www.blic.rs/vesti/svet/mars-transrodnih-osoba-danas-u-istanbulu-uprkos-zabrani/61fb4bl>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Barnes Sara, 2014, The Culture Of Thailand's Ladyboys, Beautiful Decay, 11. septembar
<http://beautifuldecay.com/2014/09/10/poignant-photos-reflect-culture-thailands-ladyboys/?view=true>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Barron Alicia (2015) Boys wear skirts to school in mexico city to challenge gender roles. flama, 25. November.

Belgija - novi zakon o rodnom identitetu sa preprekama
 Belgium – New Gender Recognition Law with obstacles
http://www.transserbia.org/index.php?option=com_content&view=article&id=1248:belgija-novi-zakon-o-rodnom-identitetu&catid=26:vesti, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Beta, 2011, Australijanci uvode pasoše za X pol, B92, 15. septembar.

BETA/AFP NEDELJA (2015) Prvi transrodni sudija izabran u Kanadi. B92, 20. decembar.
http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2015&mm=12&dd=20&nav_category=78&nav_id=1076796, stranici pristupljeno 15. 3. 2017.

Bibby Paul, 2013, Australija zakonski priznaje osobe koje se rodno ne određuju, The Sunday Morning Herald, 4. jun.

Bijelić N., Ljutić J. D., 2017, Za ubistvo transvestita 20 godina: Izbo ga nožem posle seksa za koji nije hteo da plati, Večernje novosti, 01. februar

Blagojević M., „Nevidljivo telo i moćna bestelesnost: mediji u Srbiji 90-ih“, u: *Žene, slike, izmišljaji*, Centar za ženske studije, Beograd: 2000, 181-202.

Brown George R. (2010) Autocastration and Autopenectomy as Surgical Self-Treatment in Incarcerated Persons with Gender Identity Disorder. *International Journal of Transgenderism*, Volume 12, Issue 1, pages 31-39.

Buzuvis E., “Transgender student - athletes and sex – segregated spot: developing policies of inclusion for intercollegiate and interscholastic athletics”, *Seton Hall Journal of Sports and Entertainment Law*, 2, 2011, 5-23.

Canada Commissioner’s Directive 800, Gender Identity Disorder, Section 35. Correctional Service Canada, dostupno na: www.csc-scc.gc.ca/text/plcy/cdshtm/800-cde-eng.shtml, stranici pristupljeno 15. 3. 2017.

Carmignani Daniela (2011) Lockdown: prison, repression and gender nonconformity http://www.bentbarsproject.org/sites/default/files/Lockdown_prison_gender_nonconformity.pdf, pristupljeno 17 marta 2016.

Castagnoli, Cristina (2010) Transgender persons rights in EU member states. Brussels: European Parliament, Directorate General for Internal Policies, Policy Department C: Citizens’ Rights and Constitutional Affairs. http://www.lgbt-ep.eu/wp-content/uploads/2010/07/NOTE-20100601-PE425.621-Transgender_Persons-Rights-in-the-EU-Member-States.pdf, stranici pristupljeno 13. marta;

Chapter III – Right to undergo gender reassignment surgery) LGBTIQQ Pravni komitet Međunarodne advokatske komore: G-din & G-đa X: Prava transrodnih osoba globalno, Kratki pregled istraživanja. Poglavlje III paragraf 90, Str. 27,– Pravo na operaciju rodnog prilagođavanja

Chapter IV – The treatment of the persons when under state care, wheter as a man or woman). str. 33, paragraf 118, Poglavlje IV

Commissioner’s Directive 566-7 “Searching of Inmates” Direktiva Poverenika 566-7 "Pretrazivanje osuđenih lica na izdržavanju zatvorske kazne" (2012-06-13) Anex E: Uslovi pretraze transrodnih osoba, Transgender searching requirements

CNN, 2016, Hidden away: The secret lives of transgender Mongolians, 12. Decembar <http://edition.cnn.com/2014/04/08/asia/gallery/the-secret-lives-of-transgender-mongolians/index.html>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Connell, R.W.Beth 1987. Gender and power. Sydney, Australia: Allen, Mercer and Urwin.

Council of Europe anti-torture Committee report on Austria. <http://www.cpt.coe.int/documents/aut/2015-34-inf-eng.pdf>, stranici pristupljeno 19.01. 2016.

Dias Vieira Adriana; Ciuffoletti Sofia (2014) Section D: a Tertium Genus of Incarceration? Case-study on the Transgender Inmates of Sollicciano Prison, Journal of Law and Criminal Justice, December, Vol. 2, No. 2, pp. 209-249

http://jlcjnet.com/journals/jlcj/Vol_2_No_2_December_2014/13.pdf, stranici pristupljeno 26. marta 2016.

Carr, Nicola; McAlistier, Siobhán; Serisier, Tanya (2016) Out on the Inside: The Rights, Experiences and Needs of LGBT People in Prison. Dublin: IPRT (The Irish Penal Reform Trust).

http://www.iprt.ie/files/IPRT_Out_on_the_Inside_2016_EMBARGO_TO_1030_Feb_02_2016.pdf, stranici pristupljeno 4. aprila 2016.

The Date Protection Act 1998.

Dias Vieira Adriana; Ciuffoletti Sofia, Section D, 2016, a Tertium Genus of Incarceration? Case-study on the Transgender Inmates of Sollicciano", Journal of Law and Criminal Justice, December 2014, Vol. 2, No. 2, pp. 209-249

Directive 2006/54/EC of the European Parliament and the Council of 5 July 2006 on the implementation of the principle of equal opportunities and equal treatment of men and women in matters of employment and occupation, OJEU L204, 26 July 2006, pp. 23-36.

Dokumenti Komiteta ministara, CM(2010)4 add3 rev2 (31. mart 2010.)

Draškić M., "Evolucija u jurisprudenciji Evropskog suda za ljudska prava u pogledu transeksualnih osoba: evolucija i u Srbiji", Perspektive, implementacije evropskih standarda u pravni sistem Srbije, 72, Knj II, Pravni fakultet, Beograd, 2012.

Dynarski, W. (2016) No laws that cover this topic in Poland, 14 april. Trans-Fuzja Foundation. Warsaw, Poland. www.transfuzja.org, stranici pristupljeno 4. aprila 2016.

Duffy, N. (2015) Boys can now wear skirts to school in Puerto Rico, Pink News, 12. October.

<http://www.pinknews.co.uk/2015/10/12/boys-can-now-wear-skirts-to-school-in-puerto-rico/>, stranici pristupljeno 4. aprila 2016.

Dorđević K., 2015, Lična karta promeni pola ne veruje, Politika, 15 septembar

<https://www.transserbia.org/trans/transrodnost/948-licna-karta-promeni-pola-ne-veruje>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Editorial board (2015) Prisons and Jails Put Transgender Inmates at Risk. New York Times, 9, November, 142.

ECHR, Application no. 63378/13, September 19th 2013, by Yelena Anatolyevna Bogdanova, included in Application no. 30125/06 Aleksandr Anatolyevich Nikulin against Russia and 20 other applications,

[http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-152986#{\"itemid\":\[\"001-152986\"\]},](http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-152986#{\)
stranici pristupljeno 15. marta 2016.

ECHR, Bogdanova v. Russia (Application No. 63378/13), WRITTEN COMMENTS, submitted jointly by Transgender Europe (TGEU), Coming Out, The European Region of the International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex Association (ILGA-Europe), The European Professional Association for Transgender Health (EPATH), 10 June 2015, http://tgeu.org/wp-content/uploads/2015/07/Bogdanova-v-Russia_third-party-intervention-FINAL.pdf, stranici pristupljeno 15. marta 2016.

Ekathimerini, 2017, U Grčkoj predložen zakon o slobodnom rodnom opredeljenju, 4. maj

Proposed Law to Allow Greeks Free Gender Determination

http://www.transserbia.org/index.php?option=com_content&view=article&id=1239:grcka-predlog-zakona-ukljucuje-pravo-na-promenu-oznake-roda&catid=26:vesti, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Eight Statements of the Stockholm consensus on sex reassignment in sports

Ellis, Sonja J., McNeil, Jay & Bailey, Louis (2014) Gender, stage of transition and situational avoidance: a UK study of trans people's experiences, Sexual and Relationship Therapy, 29:3, 351-364.

<http://dx.doi.org/10.1080/14681994.2014.902925>, stranici pristupljeno 15. marta 2016.

Enggist, Stefan; Möller, Lars; Galea, Gauden; Udesen, Caroline (2014) Prisons and Health. Copenhagen: WHO Regional office for Europe. http://www.euro.who.int/_data/assets/pdf_file/0005/249188/Prisons-and-Health.pdf, stranici pristupljeno 20. marta 2016.

EP Resolution on discrimination against transsexuals on 12th September 1998.

Official Journal of the European Communities No C 256/33-37 of 9.10.1989

Equal protection: repeal surgery requirement for gender change on birth certificate (hb 2093) (2013), aclu oregon

http://aclu-or.org/Repeal-surgery-requirement-gender-change-birth-certificate-HB_2093, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

European Parliament, (2010), Committee on Women's Rights and Gender Equality, Report on assessment of the results of the 2006-2010 Roadmap for Equality between women and men, and forward-looking recommendations (2009/2242(INI), 12 May

<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?language=EN&reference=A7-0156/2010>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

European Parliament, 2010, Committee on Women's Rights and Gender Equality, Report on assessment of the results of the 2006-2010

Roadmap for Equality between women and men, and forward-looking recommendations (2009/2242(INI), 12 May.

Evropa ukida zakon o prisilnoj sterilizaciji trans osoba
<http://transserbia.org/vesti/824-evropa-ukida-zakon-o-prisilnoj-sterilizaciji-trans-osoba>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Fausto-Sterling A., „The Five Sexes: Why Male and Female Are Not Enough“

FELGTB. Federacion, Estatal de Lesbianas, Gais, Transexuales, y Bisexuales
<http://www.felgtb.org/temas/educacion/noticias/i/11723/307/vii-jornadas-sobre-diversidad-afectivo-sexual-y-de-genero-transexualidad-y-educacion>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Findlay Barbara, "Transsexuals in Canadian prisons: An equality analysis" (Paper delivered at the Justice and Equality Summit, 1999) at 9, [unpublished], [findlay, "Equality analysis"].153

A Fleury, on nous isole sinon on se fait violer et massacrer
 Forrester v Peel (Regional Municipality) Police Services Board
<http://www.canlii.org/en/on/onhrt/doc/2006/2006hrto13/2006hrto13.pdf>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Gallagher Paul, 2015, The transgender women of Singapore's 'Boogie Street', Dangerous minds, 28 februar
http://dangerousminds.net/comments/the_transgender_women_of_singapores_boogie_street#disqus_thread, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Gasparini W. and Talleu C., Sport and discrimination in Europe, Council of Europe Publishing, Strasbourg, 2010, 11-15.

Gatalica A., (2013), Veliki rat, Vulkan, Beograd. Ninova nagrada 2012, Str 79 – 80

Gayten Transserbia, (2013), Nema roda! 1. decembar
<http://transserbia.org/vesti/531-nema-roda>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Gayten Transserbia, (2013), Hrvatska: Transeksualci će i pre operacije moći u dokumentima promeniti pol, 9 april
<http://transserbia.org/vesti/246-hrvatska-transeksualci-ce-i-pre-operacije-moci-u-dokumentima-promeniti-pol-246>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Gayten Transserbia, (2014), Ustavni sud Hrvatske: 'Žena može biti muškarac i bez promjene spola! 2. april
<http://transserbia.org/vesti/619-ustavni-sud-hrvatske-zena-moze-biti-muskarac-i-bez-promjene-spola>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Gayten Transserbia, (2014), Danska prva evropska zemlja koja omogućava zakonsku promenu oznake roda bez kliničke dijagnoze

<http://transserbia.org/vesti/664-danska-je-postala-prva-evropska-zemlja-koja-omogucuje-pravnu-promenu-oznake-roda-bez-klinicke-dijagnoze>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Gayten Transserbia, (2015), Izrael: trans osobama se dozvoljava zakonska promena roda bez operacije, 22. januar

<http://transserbia.org/vesti/790-izrael-trans-osobama-se-dozvoljava-zakonska-promena-roda-bez-operacije>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Gayten Transserbia, (2015), Malta: Hirurški zahvati i sterilizacija izbrisani iz revolucionarnog LGBTI zakona, 2. april

<http://transserbia.org/vesti/839-malta-hirurski-zahvati-i-sterilizacija-izbrisani-iz-revolucionarnog-lgbti-zakonav>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Gayten Transserbia, (2015), Kolumbija: Dozvoljava se promena roda bez operacija, 10. jun

<http://www.transserbia.org/vesti/891-kolumbija-dozvoljava-se-promena-roda-bez-operacija>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Gayten Transserbia, (2015), Irska: novi zakon priznaje postojanje transrodnih osoba, 17. juli. <http://www.transserbia.org/vesti/908-irska-novi-zakon-priznaje-postojanje-transrodnih-osoba>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Gayten Transserbia, (2015), Bolivija: istorijska pobeda za trans osobe, 27 novembar

<http://transserbia.org/vesti/994-bolivija-istorijska-pobeda-za-trans-osobe>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Gejten, 2016, Moja borba: Nikolinina priča. 18. jul

<https://www.transserbia.org/trans/transeksualnost/1110-moja-borba-nikolinina-prica>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Gejten 2017, Portugal: zabranjuju se operacije interseks beba, 22. maj

Portugal will ban surgeries on intersex babies

http://www.transserbia.org/index.php?option=com_content&view=article&id=1247:portugal-zabranjuju-se-operacije-interseks-beba&catid=49:interseks, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

The Gender Recognition Act 2004.

Godoy, Federico; Smith, Phillip; Smith, Tania, October 2014, Mr & Ms X: The Rights of Transgender Persons Globally, Research digest, Chapter VI – The right to freedom from discrimination and whether discrimination on the basis of being a trans person is specifically prohibited; International Bar Association, LGBT Law Committee,

<http://www.ibanet.org/Document/Default.aspx?DocumentUid=3081665d-d768-40e0-9fb6-52e05169d181>, pristupljeno 18. marta;

Gov.UK Certificates, register offices, changes of name or gender

Apply for a Gender Recognition Certificate, 23 September 2011.

<http://www.justice.gov.uk/downloads/tribunals/gender-recognition-panel/list-of-approved-countries-or-territories/table-approved-countries.pdf>

stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Haider Zeeshan, 2009, Pakistan's transvestites to get distinct gender, Lifestyle, 23. December.

Green Eli R., (2010), Shifting Paradigms: Moving Beyond "Trans 101" in Sexuality Education, American Journal of Sexuality Education, 5:1–16, 2010

Hess A., "Protecting Trans Prisoners", Slate, 2015, 6. January

HM Passport Office: Applying for a passport Additional information for transgender and transsexual customers.

Hujn Min Tao, LGBT aktivista kaže: „Transrodne osobe više neće biti odbačene u školi i na poslu. Moći će da žive onako kako žele.“

The Human Rights Act 1998.

Human Rights Council, UN General Assembly, A/HRC/30/10, 8 July 2015, Report of the Working Group on the Universal Period Review, Bulgaria, <http://www.refworld.org/docid/55d2f94c4.html>, pristupljeno 18. marta;

Humm A., "Horrors Persist for Trans Inmates at Rikers", Gay City News, 2015 /22 January.

Informer, 2015, Držao mi je nož pod vratom i silovao me, 10. mart

ILGA Europe, 2014, Denmark the first European country to allow legal change of gender without diagnosis, ILGA Europe, 1. June
<http://ilga-europe.org/resources/news/latest-news/denmark-first-european-country-allow-legal-change-gender-without>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

ILGA; Insight; (2016), Treatment of LGBT persons deprived of liberty in Ukraine: risks of ill-treatment, Submission to the Subcommittee for the Prevention of Torture, 8 February 2016,
<http://ilga.org/wp-content/uploads/2016/02/Ukraine-Submission-for-Country-Visit-.pdf>, pristupljeno 10. aprila

Illinois, 2017: unapreden zakon o rodnom identitetu i ubrzana promena dokumenata, 26 maj.

Illinois advances bill to make trans birth certificate changes easier
http://www.transserbia.org/index.php?option=com_content&view=article&id=1249:ilinois-unapreden-zakon-o-rodnom-identitetu-i-ubrzana-promena-dokumenata&catid=26:vesti, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

IOC Press Release April 5, 2011

<http://www.olympic.org/content/press-release/ioc-addresses-eligibility-of-female-athletes-with-hyperandrogenism/>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Insight NGO and Heartland Alliance Global Initiative for Sexuality and Human Rights, Human Rights Violations of Lesbian, Gay, Bisexual, and Transgender (LGBT) People in Ukraine: A Shadow Report, (2013), available at:

http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/SessionDetails1.aspx?SessionID=623&Lang=en, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Insight NGO, Discrimination of transgender people in access to healthcare and legal gender recognition in Ukraine, (2015), p 4, available at: http://www.insight-ukraine.org/wp-content/uploads/2015/07/reaserch_transgender_2015_eng.pdf, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Intergroup on LGBT Rights, (2010), European Parliament says the EU should do more for transgender people's rights. Press Releas. 17 June. <http://www.lgbt-ep.eu/press-releases/eu-should-do-more-for-transgender-rights/> stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

INTERNATIONAL BAR ASSOCIATION LGBTI LAW COMMITTEE: Mr & Ms X: The Rights of Transgender Persons Globally <http://www.ibanet.org/Document/Default.aspx?DocumentUid=3081665d-d768-40e0-9fb6-52e05169d181>, pristupljeno 18. marta 2016. godine;

IOC approves consensus with regard to athletes who have changed sex <http://www.olympic.org/content/news/media-resources/manual-news/1999-2009/2004/05/18/ioc-approves-consensus-with-regard-to-athletes-who-have-changed-sex>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Istorijska Rezolucija o pravima trans* osoba <http://transserbia.org/vesti/856-istorijska-rezolucija-o-pravima-trans-osoba> stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

It's pronounced, 2014, What does the asterisk in "trans*" stand for?, It pronounced Metrosexual.com, 13 jun <http://itspronouncedmetrosexual.com/2012/05/what-does-the-asterisk-in-trans-stand-for/#sthash.3yUdEit9.dpbs>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

I.Z.K., 2017, Selo sa genetskim čudom, rađaju se kao devojčice pa u 12 godini postaju dečaci, Blic, 9. avgust <http://www.blic.rs/slobodno-vreme/vesti/selo-sa-genetskim-cudom-radaju-se-kao-devojce-pa-u-12-godini-postaju-decaci/561qwl2>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Insight NGO and Heartland Alliance Global Initiative for Sexuality and Human Rights, Human Rights Violations of Lesbian, Gay, Bisexual, and Transgender (LGBTIQQ) People in Ukraine: A Shadow Report, 2013.

Izveštaj Radne grupa Poverenice za zaštitu ravnopravnosti i Zaštitnika građana:

Analiza propisa od značaja za pravni položaj transpolnih osoba <http://www.ravnopravnost.gov.rs/sr/analize/analiza-propisa-od-zna%C4%8Daja-za-pravni-polo%C5%BEaj-transpolnih-osoba>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Jackman Josh, 2017, California has taken a huge step towards legally recognising non binary people, Pink News, 1. June
<http://www.pinknews.co.uk/2017/06/01/california-has-taken-a-huge-step-towards-legally-recognising-non-binary-people/>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Jambulingam G., 2013, Transwomen are Women: "It is not what lies between your legs but how you perceive yourself", World Pulse, 31 July
<https://www.worldpulse.com/fr/node/27674>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Jenness V., Fenstermaker S., "Forty Years after Brownmiller Prisons for Men, Transgender Inmates, and the Rape of the Feminine", Gender & Society February 1/2016, 14-29. Sadržaj Sage.

Jutranji list, 2017, ZATVORSKA METAMORFOZA Čelsi Mening objavila prvu fotografiju od izlaska na slobodu i NEĆETE JE PREPOZNATI, Blic, 19. maj
<http://www.blic.rs/vesti/svet/foto-zatvorska-metamorfoza-celsi-mening-objavila-prvu-fotografiju-od-izlaska-na/eh6dzlk>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Kacere Laura, 2014, Razgovarajmo o transmizoginiji, Libela, 26. mart
<https://www.libela.org/prozor-u-svijet/4894-razgovarajmo-o-transmizoginiji/>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Kellaway Mitch, 2015, Trans Hawaiians Will No Longer Need to 'Prove' Their Surgeries to Change Birth Certificate, The Advocate, 6. May
<http://www.advocate.com/politics/transgender/2015/05/06/trans-hawaiians-will-no-longer-need-prove-their-surgeries-change-bir>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Klix.ba, 2017, Vozači autobusa u Francuskoj na posao došli u suknjama jer im je zabranjeno nositi šorceve, 22 juni
https://www.klix.ba/vijesti/svijet/vozaci-autobusa-u-francuskoj-na-posao-dosli-u-suknjama-jer-im-je-zabranjeno-nositi-sorceve/170622019?utm_medium=Status&utm_source=Facebook&utm_content=170622019&utm_campaign=Klix.ba+Facebook+status, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

KNVB, Football for everyone. <http://bin617-02.website-voetbal.nl/sites/voetbal.nl/files/Football%20for%20everyone%20action%20plan.pdf>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Konferencija u Utrehtu, 11 i 12 oktobra 2014 u organizaciji Evropske gej i lezbejske sortske federacije (EGLSF), Enlarged Partial Agreement on Sport Saveta Evrope (EPAS), u saradnji sa Fakultetom za upravu Univerziteta u Utrehtu.

Kurir, 2015, Andogini maneken pretučen na Čolićevom koncertu, 11. septembar

Lamble, Sarah (2012) Rethinking gendered prison policies: impacts on transgender prisoners. ECAN Bulletin (16), pp. 7-12. Birkbeck College, University of London. Downloaded from: <http://eprints.bbk.ac.uk/7625/>

La realidad de los transexuales en las cárceles españolas – Sara Montero, 22.01.2016.

LGBT legal protection uneven in Canada, (2015), The Daily Xtra: <http://dailyxtra.com/canada/news/newfoundland-and-pe-i-add-trans-protections-human-rights-codes>, 18. decembar 2016.

Libela, (2015), Povijesna rezolucija o pravima trans* osoba, Libela, 24.april

<http://www.libela.org/vijesti/6132-povijesna-rezolucija-o-pravima-trans-osoba/>

Lockdown: prison, repression and gender nonconformity, http://www.bentbarsproject.org/si-tes/default/files/Lockdown_prison_gender_nonconformity.pdf, pristupljeno 17. marta;

Lucien Mae, 2013, Hijras recognized as third gender in Bangladesh, FourTwoNine, 14. November.

<http://fourtwonine.com/2013/11/14/3467-hijras-recognized-as-third-gender-in-bangladesh/>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Marin, Caroline (ACCEPT); ILGA; (2015), Treatment of LGBT persons deprived of liberty: risks of ill-treatment, Submission to the Subcommittee for the Prevention of Torture, 18 January 2015; Romania, <http://ilga.org/wp-content/uploads/2016/02/Romania-Submission-for-Country-Visit-1-1.pdf>, pristupljeno 10. aprila;

Markov, Dimitar; Yordanova, Maria; Ilcheva, Miryana; Doichinova, Maria, 17 April 2014, Re-socialisation of Offenders in the EU: Enhancing the Role of the Civil Society (RE-SOC), Workstream 3: Vulnerable Groups of Inmates, Country Report - Bulgaria, www.csd.bg/fileSrc.php?id=22145, pristupljeno 15. marta;

Marchiano Andrea, 2017, Portugal is to outlaw surgery on intersex babies, Gay Star News, 19 maj.

<https://www.gaystarnews.com/article/portugal-will-ban-surgeries-intersex-babies/#gs.dM9foK0>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Massachusetts Correctional Legal Service

Massachusetts Transgender political coalition, Trans Prisoners, Discrimination has no place in Massachusetts

Mathias C., “New York's Largest Jail To Open Housing Unit For Transgender Women”, The Huffington Post, 2014, 18. november 2014, updated 2. february 2016.

McCormick Joseph Patrick 2017, European Parliament condemns poor treatment of trans people in mental health, Pink News, 15. February

<http://www.pinknews.co.uk/2017/02/15/european-parliament-condemns-treatment-of-trans-people-in-mental-health/>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

McKinnon R., 2015, How to think about trans-inclusive sport https://www.academia.edu/33117546/How_to_think_about_trans-inclusive_sport--Short_article.pdf?auto=download&campaign=weekly_digest stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Méndez R. Lucas Platero, (2011), The narratives of transgender rights mobilization in Spain, *Sexualities*, 5: 597–614 https://www.academia.edu/1377556/the_narratives_of_transgender_rights_mobilization_in_Spain, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

McGill Jena + & Kirkup Kyle, (2013), Locating the Trans Legal Subject in Canadian Law: XY v Ontario, *Windsor Review of Legal and Social Issues* 96. 33

Metro.co.uk / M.A., 2017, Trudan sam! Prvi muškarac u Britaniji koji je objavio da je u drugom stanju, *Blic*, 09. januar <http://www.blic.rs/slobodno-vreme/trudan-sam-prvi-muskarac-u-britaniji-koji-je-objavio-da-je-u-drugom-stanju/cfkegb8>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Millot, Ondine, (2010), «A Fleury, on nous isole sinon on se fait violer et massacrer», *Libération*, http://www.liberation.fr/societe/2010/02/19/a-fleury-on-nous-isole-sinon-on-se-fait-violer-et-massacrer_610929, pristupljeno 24. marta 2016.

Milutinović, M. (1977) *Penologija*. Beograd: Savremena administracija.

Ministarski ukaz 20-10-2008 - V° U.C.B. 30-10-2008 – Pretvaranje u mušku ustanovu za izvršenje krivičnih sankcija D.M. 20-10-2008 - V° U.C.B. 30-10-2008 Conversion to male correctional facility

Odeljak D: Smeštaj u zatvor trećeg roda (a Tertium Genus of Incarceration

Model Zakona o rodnom identitetu, Gejten LGBT:

<http://www.transserbia.org/images/2015/dokumenti/Model%20zakona%20o%20rodnom%20identitetu%20s%20obrazlozenjem.pdf>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Moja borba: Nikolinina priča. 18. jul 2016.

<http://www.transserbia.org/trans/transeksualnost/1110-moja-borba-nikolinina-prica>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Monitoring zločina iz mržnje nad trans osobama”, TGEU (TransGender Europe) i partnerskih organizacija. Berlinu od 28. do 30. aprila radni sastanak i trening. „Izveštaj: „Monitoring zločina iz mržnje nad trans osobama“

Montero Sara, (2016), La realidad de los transexuales en las cárceles españolas, *El Mundo*, 22. 01. 2016.

<http://www.elmundo.es/yodona/2016/01/22/569fa092ca47411d608b463c.html>, pristupljeno 2. aprila 2016.

Morgan J., (2015), Europe ends law requiring trans people be sterile before seeking treatment 21 European countries have laws such as this including France, Italy and Turkey, Gay stars news, 10. March

<http://www.gaystarnews.com/article/europe-ends-law-requiring-trans-people-be-sterile-seeking-treatment100315/#sthash.yMeK4j3j.dpuf>

Mottet L., Transgender rights victory in Vermont, Naitonal LGBT Task Force

<http://www.thetaskforce.org/transgender-rights-victory-in-vermont/>

stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Mršević Z., (2012), Presude Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu u korist transseksualnih osoba, Strani pravni život, vol 54, 2: 332-348

<http://www.zoricamrsevic.in.rs/najnovije/StraniPrZivotTranseksMrsevic.pdf>

stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Mršević Z., (2013), Homophobia in Serbia and LGBT Rights, Southeastern Europe, Volume 37, Issue 1: 60–87

Mršević Z., (2013), Transpolne osobe u međunarodnim sportskim takmičenjima, Strani pravni život, vol 55, 1: 134-150.

Mršević Z., (2013), Transseksualne osobe i porodica – između diskriminacije i inkluzije, Temida, vol 16, 2 : 57-73.

Mršević Z., (2013), Zaštita rodne ravnopravnosti, Zaštita prava transseksualnih osoba, Zaštita od rasizma i antiromskih aktivnosti, 63 -107. Ed., Stefan Purner, Praktični uvod u Evropske standarde protiv diskriminacije IRZ-Deutsche Stiftung für internationale rechtliche Zusammenarbeit, Nemačka fondacija za međunarodnu pravnu saradnju, Beograd.

Mršević Z., (2013), Žrtve vršnjačkog nasilja, Temida, vol 16, 1: 71-92

Mršević Z., (2014), LGBT Children between public homophobia and their parental families' dismissal instead of solidarity and protection, 325 – 357. Ed., Tamara Petrović-Trifunović, Sanja Milutinović Bojanić, Gazela Pudar Draško. in MIND THE GAP(S) Family, Socialization and Gender. Institute for Philosophy and Social Theory, University of Belgrade Center for Ethics, Law and Applied Philosophy. Belgrade.

Mršević Z., (2014). Nasilje i mi – ka društvu bez nasilja, Institut društvenih nauka, Beograd.

Mršević Z., (2014), Young Lesbians and Transgender Girls in Serbia, 259-284. Ed., M. Adamović, and other, in Young women in post-Yugoslav societies: research, practice and policy. Institute for Social Research in Zagreb, Human Rights Centre, University of Sarajevo

Mršević Z., (2015) Violence against LGBT persons. Str. 295 – 303. Nasilje protiv LGBT osoba. ed., Dragana Kolarić, u Dani Arčibalda Rajsja. Tom II Kriminalističko policijska akademija, Beograd.

Mršević Z., (2016), Analiza položaja transrodnih osuđenika/ca na izvršenju kazne zatvora.

https://www.google.rs/?gws_rd=cr&ei=he2ZV8_UNqLU6ASrxKOQDw#q=zas+titnik+gradjana+transrodni+osudjenici, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Mršević Z., (2016), Status transrodnih lica na izdržavanju zatvorske kazne.

<http://www.transserbia.org/images/2016/dokumenta/Status%20transrodnih%20ica%20na%20izdržavanju%20zatvorske%20kazne.pdf>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Mršević Z., (2016), Transgender women in prisons, str. 259 – 269 Ed., Ivana Stevanović. In: Krivične i prekršajne sankcije i mere. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja Beograd

Mršević Z., (2016), Tretman transrodnih osuđenika u Evropi: tertium (genus) non datur 443-479. in: Evropske integracije Tom 3, Ur., Đorđe Đorđević, Kriminalističko policijska akademija, Beograd

Mršević Z., (2016), Comparative change in the legal status of transgender persons, 115 - 132

Facta Universitatis Vol. 14. no. 1: 115 – 132, 2016. University of Niš, Niš

Mršević Z., (2016), Transgender prisoners, 150-160. in Archibald Reiss Days, Volume 1, Ed., Đorđe Đorđević & others. Academy of Criminalistic and Police Studies, Belgrade.

Mršević Z., (2016), Transgender women in prisons, Ed., Ivana Stevanović In: Krivične i prekršajne sankcije i mere. 59 – 269, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja Beograd.

Nacionalna uprava osuđenima (National offender management service)

Čuvanje i postupanje sa transseksualnim licima u zatvorskim ustanovama (The care and management of transsexuals prisoners PSI 07/2011) od marta 2011 do mart 2015

http://uktrans.info/attachments/article/365/psi_2011_07_care_management_transsexual_prisoners.pdf, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Naše novine, 2015, Napad na nacistu koji je sada žena, 30. jul

NCAA Policy on Transgender Student-Athlete Participation

News Latin America, (2015), Transgender Bolivians Gain Right to Change Gender on ID Cards, Telesur, 26 November

<http://www.telesurtv.net/english/news/Transgender-Bolivians-Gain-Right-to-Change-Gender-on-ID-Cards-20151126-0040.html>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Nixon v Vancouver Rape Relief Society, (2005), BCCA 601, 262 DLR (4th) 360.

<http://www.rapereliefshelter.bc.ca/learn/resources/vancouver-rape-relief-society-v-nixon-2005-bcca-601-summary-decision>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

N1, 2017, Neprofesionalan odgovor policije na napad na trans osobu? 2. maj

Olimpijski skandali, žene (koje to nisu bile) na olimpijskim takmičenjima

<http://www.buzzfeed.com/mjs538/the-10-most-shocking-olympic-gender-scandals>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Ondine Millot (2010), A Fleury, on nous isole sinon on se fait violer et massacrer http://www.liberation.fr/societe/2010/02/19/a-fleury-on-nous-isole-sinon-on-se-fait-violer-et-massacrer_610929 19 februar

Paragraph 1 na strani 1, http://tgeu.org/wp-content/uploads/2015/07/Bogdanova-v-Russia_third-party-intervention-FINAL.pdf, pristupljeno 15. marta 2016. godine.

Pešić Danijela, 2014, MONDO s prostitutkama: "Posao kao svaki drugi", Mondo, 6. oktobar

<http://mondo.rs/a733706/Info/Drustvo/Prostitutke-u-Beogradu-za-MONDO.html>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Pink News, 2017, Transgender kids under 16 could change their legal gender under radical Irish proposals, 31. mart

Transgender kids under 16 could change their legal gender under radical Irish proposals

http://www.transserbia.org/index.php?option=com_content&view=article&id=1250:irska-trans-deca-ce-moci-zakonski-da-promene-rod&catid=26:vesti

stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Poglavlje IV. paragraf 119, Str. 33. The treatment of the persons when under state care, wheter as a man or woman), u LGBT Pravni komitet Međunarodne advokatske komore: G-din & G-đa X: Prava transrodnih osoba globalno, Kratki pregled istraživanja .

Chapter III – Right to undergo gender reassignment surgery) LGBT Pravni komitet Međunarodne advokatske komore: G-din & G-đa X: Prava transrodnih osoba globalno, Kratki pregled istraživanja. Poglavlje III paragraf 90, Str. 27,– Pravo na operaciju rodnog prilagođavanja

Predstavljanje Poverenice u Medija centru, 2016, Odnos građana Srbije prema diskriminaciji – ohrabrujuće i stagnirajuće, 24. decembar

<http://www.transserbia.org/vesti/1190-odnos-gradana-srbije-prema-diskriminaciji-ohrabrujuce-i-stagnirajuce>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Programa LGTBI de la Comunidad de Madrid.

http://www.madrid.org/cs/Satellite?c=CM_InfPractica_FA&cid=1142615119862&idConsejeria=1109266187278&idListConsj=1109265444710&language=es&pagename=ComunidadMadrid%2FEstructura&pv=1142342354467, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Radeska Tijana, 2016, Pine Leaf was a Woman Chief and warrior of the Crow people. And she married four wives, Vintage News, 26 septembar <http://www.thevintagenews.com/2016/09/20/pine-leaf-woman-chief-warrior-crow-people-married-four-wives/>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Re-Socialisation of offenders in the EU: Enhancing the role of the civil society (re-soc) Workstream 3: Vulnerable groups of inmates, country report – Bulgarias, 17. April 2014, Dimitar Markov, Maria Yordanova, Miryana Ilcheva, Maria Doichinova 17 April 2014, Dimitar Markov, Maria Yordanova, Miryana Ilcheva, Maria Doichinova www.csd.bg/fileSrc.php?id=22145, pristupljeno 15. marta 2016. godine. str. 16-18.

Rezoluciju protiv diskriminacije transeksualnih osoba, Official Journal of the European Communities No C 256/33-37 of 9.10.1989.

Riggs Damien W., Doussab Henry von, Powerc Jennifer, 2015, The family and romantic relationships of trans and gender diverse. Australians: an exploratory survey. Sexual and Relationship Therapy, Vol. 30, No. 2, 243-255 <http://dx.doi.org/10.1080/14681994.2014.992409>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Saopštenje povodom dana sećanja na žrtve transfobije u 2016. http://www.transserbia.org/index.php?option=com_content&view=article&id=1165:saopstenje-povodom-dana-secanja-na-zrtve-transfob, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Saopštenje Gejtena povodom 31. marta 2017, kada se obeležava Međunarodni dan vidljivosti trans osoba (osoba čiji rodni identitet ne odgovara polu u kom su rođeni) i tada se skreće pažnja na diskriminaciju i nasilje kojoj su trans osobe izložene. <http://www.transserbia.org/vesti/najave/1222-pravda-i-prava-za-trans-osobe-u-srbiji-povodom-medunarodnog-dana-vidljivosti-trans-osoba-2017>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Scottish Prison Service, 2014, Prisoner Gender Identity and Gender Reassignment Policy.

Scottish Transgender Alliance Equality Network Edinburgh.

The Sylvia Rivera Law Project, New York, NY 10001

Simon Collins 2012, X marks the spot on passport for transgender travellers, NZ Herald, 5. December.

Simopoulos Eugene F., Khin E., 2014, Fundamental Principles Inherent in the Comprehensive Care of Transgender Inmates, *Journal of American Academy of Psychiatry and the Law Online* 42:1:26-36 (March 2014)

<http://www.jaapl.org/content/42/1/26.full>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Slapšak S., (2015), Femicid, seksizam, misoginija: nekoliko napomena, *Peščanik*, 2 juni.

<http://pescanik.net/femicid-seksizam-misoginija-nekoliko-napomena/> stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Slučaj Bogdanova.

http://tgeu.org/wp-content/uploads/2015/07/Bogdanova-v-Russia_third-party-intervention-FINAL.pdf, pristupljeno 15. marta 2016. godine.

Smith Allison "STORIES OF Os: TRANSGENDER WOMEN, MONSTROUS BODIES, AND THE CANADIAN PRISON SYSTEM, Str. 151, <https://ojs.library.dal.ca/djls/article/viewFile/4760/4292>, pristupljeno 18. marta 2016. godine.

Sputnjik, 2017, 72-godišnji penzioner iz Kine promenio pol, B92, 17. februar

http://www.b92.net/zdravlje/vesti.php?yyyy=2017&mm=02&nav_id=1231695

Stefanović -A, (2016), U novom paviljonu Zabele mesta za 30 osuđenika, *Politika*, 1. 04.

<http://www.politika.rs/sr/clanak/352280/U-novom-paviljonu-Zabele-mesta-za-30-osudenika>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Stohr M., "The hundred years' war: The etiology and status of assaults on transgender women in men's prisons" *Women & Criminal Justice* 1/2015,120-29.

Smith, Allison, STORIES OF Os: TRANSGENDER WOMEN, MONSTROUS BODIES, AND THE CANADIAN PRISON SYSTEM, *Canada, Dalhousie Journal of Legal Studies*, Volume 23 (Spring 2014), pg. 149-171, <https://ojs.library.dal.ca/djls/article/viewFile/4760/4292>, pristupljeno 18. marta;

Stefanović A, 2016, U novom paviljonu Zabele mesta za 30 osuđenika, *Politika*, 1. 04.

Stevanović J., 2017, Tramp izbacuje transrodne osobe iz vojske, *Politika*, 27. juli.

<http://www.politika.rs/scc/clanak/385749/Tramp-izbacuje-transrodne-osobe-iz-vojske>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Stjelja I., i Paunović M., 2017, Procedura važnija od ljudskih prava, *Gayten LGBT*, 26 januar

<http://www.transserbia.org/vesti/1201-procedura-vaznija-od-ljudskih-prava> stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Stjelja I, Paunović M, 2017, I mediji podstiču diskriminaciju, Danas, 20 februar

http://www.danas.rs/drustvo.55.html?news_id=339156&title=I+mediji+podsti%C4%8Du+diskriminaciju, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Strapagiel Lauren, (2015), Transgender Canadians can now self-identify on citizenship documents without sex-reassignment surgery, National Post, 28. April

<http://news.nationalpost.com/news/canada/federal-government-quietly-eases-requirements-for-canadians-seeking-to-change-gender-on-citizen-certificate> stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Super žena, 2014, Najčuvanija tajna Avganistana: Prisiljene da žive kao dečaci, 2. oktobar

http://arhiva.superzena.net/porodica.php?yyyy=2014&mm=10&nav_id=906685 stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Škotska Zatvorska politika o rodnom identitetu i rodnom prilagođavanju (Prisoner Gender Identity and Gender Reassignment Policy)

<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016804941cd>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Tanehil B, 2014, Voleti transrodnu osobu je revolucionaran čin, Transserbia. com, 7. februar

<https://www.transserbia.org/trans/transrodnost/582-voleti-transrodnu-osobu-je-revolucionaran-cin>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Tanjug, 2013, Otvorena prva škola za transvestite u Argentini, Telegraf, 3. novembar 2013.

<http://www.telegraf.rs/zanimljivosti/867079-otvorena-prva-skola-za-transvestite-u-argentini-video>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Tanjug, 2017, Turska policija sprečila paradu transeksualaca, Blic, 2. juli

<http://www.blic.rs/vesti/svet/turska-policija-sprecila-paradu-transeksualaca/fn53yk0>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Te Mata Uruwhenua, Identity and Passports, Information about Changing Sex / Gender Identity.

Teetzel S., Equality, Equity, and Inclusion: Issues in Women and Transgendered Athletes' Participation at the Olympics.

<http://la84foundation.org/SportsLibrary/ISOR/ISOR2006ae.pdf>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

TGEU, (2011), Portugal adopts trans law, 18 March

<http://tgeu.org/portugal-adopts-trans-law-8-days-for-legal-gender-recognition/>

TGEU (2015) Anti torture Committee scolds Austria over treatment of trans inmates. Berlin

<http://tgeu.org/anti-torture-committee-scolds-austria-over-treatment-of-trans-inmates/>, stranici pristupljeno 15. 3. 2017.

TGEU, 2016, Izjava za štampu: Slavljeni i osporavani 22. juni
<http://tgeu.org/celebrated-contested-breakthrough-towards-first-french-gender-recognition-law/>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

TGEU, 2016, Members of the French Parliament should ensure respect for the human rights of trans people, Press release, 22 June.

<http://tgeu.org/members-of-the-french-parliament-should-ensure-respect-for-the-human-rights-of-trans-people/>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

TGEU, 2016, France adopts 1st gender recognition law – trans people continue being judged, Legal gender recognition, country report, 13 oktobar

<http://tgeu.org/france-adopts-1st-gender-recognition-law-trans-people-continue-being-judged/>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

TGEU, 2017, Ukraine abolishes arbitrary and cruel trans health protocol, Press, 25 January

<http://tgeu.org/ukraine-abolishes-arbitrary-and-cruel-trans-health-protocol/>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

The Amicus brief from Liberty, Part 2 of 3, Integrating Transsexual and Transgendered People, A Comparative Study of European, Commonwealth and International Law,

<http://www.pfc.org.uk/caselaw/Libertys%20amicus%20brief%20Part%202.pdf>, pristupljeno 13. marta

The Canadian Press, (2012), Transgender people born in Ontario can change birth-certificate gender without surgery, province says, National Post, 12 October

<http://news.nationalpost.com/news/canada/transgender-people-in-ontario-can-change-birth-certificate-gender-without-surgery-province-says>

stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

The situation in Germany, Article contributed by a.r.a.p. str. 8
www.arap.so36.net

Tišma S., (2012), Bernardijeva soba, Novi Sad: Kulturni centar Novog Sada

Tomasović J, 2015, Ženski muževi, Crool LGBT News Portal, 25 mart

<http://www.crol.hr/index.php/kultura/6540-zenski-muzevi-zaboravljeni-fenomen-19-stoljeca>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Tourjee D., (2015), Why Do Men Kill Trans Women? Gender Theorist Judith Butler Explains, Broadly, 16 decembar

https://broadly.vice.com/en_us/article/why-do-men-kill-trans-women-gender-theorist-judith-butler-explains?utm_source=broadlyfbus,

stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Trans-Fuzja Foundation Press Release (2015), Polish Parliament makes trans history, 23 July

http://transfuzja.org/en/artykuly/press_releases/polish_parliament_makes_trans_history.htm, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Transgender equality network in Ireland: Legal recognition in Ireland
<http://www.teni.ie/page.aspx?contentid=586>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

TransGender Europe (2011): European Parliament asks WHO to depathologize transgender identities

Transgender persons rights in EU member states, 2010, Str. 18-19.

<http://www.lgbt-ep.eu/wp-content/uploads/2010/07/NOTE-20100601-PE425.621-Transgender-Persons-Rights-in-the-EU-Member-States.pdf>

stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Transgender Persons' Rights in the EU Member States, Str. 11-12.

<http://www.lgbt-ep.eu/wp-content/uploads/2010/07/NOTE-20100601-PE425.621-Transgender-Persons-Rights-in-the-EU-Member-States.pdf>

pristupljeno 13. marta 2016. godine.

Transrespect & Transgender Europe, 2016, Izveštaj o monitoringu trans osoba

http://transrespect.org/wp-content/uploads/2016/11/TvT_TMM_TDoR2016_PR_EN.pdf, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Transserbia, 2010, Izazov: Promena pola, 17. februar

<https://www.transserbia.org/trans/transeksualnost/145-izazov-promena-pola-145>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Transserbia, 2014, Danska prva evropska zemlja koja omogućava zakonsku promenu oznake roda bez kliničke dijagnoze, 12. jun. ILGA Europe, 2014, Denmark the first European country to allow legal change of gender without diagnosis, ILGA Europe, 1. June.

Transserbia, 2014, Australija priznala „neutralni pol“, Transserbia, 4. juni

Transserbia, 2014, Argentinški zakon o rodnom identitetu: novi svetski standard, 21 avgust

<https://www.transserbia.org/trans/transrodnost/697-argentinski-zakon-o-rodnom-identitetu-novi-svetski-standard>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Transserbia, 2014, Tajland: Lejdibojz kultura, 11. septembar 2014.

<https://www.transserbia.org/trans/transrodnost/711-tajland-lejdibojz-kultura> stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Transserbia, 2015, Trans žene iz singapurskog Bugi Strita, 29. januar

<https://www.transserbia.org/trans/transrodnost/797-trans-zene-iz-singapurskog-boogie-street-a>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Transserbia.org, 2015, Evropa ukida zakon o prisilnoj sterilizaciji trans osoba, 10. mart.

Transserbia, 2015, Ženski muževi, 25 mart
<https://www.transserbia.org/trans/transrodnost/834-zenski-muzevi-zaboravljeni-fenomen-19-stoljeca>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Transserbia.org, 2015, Irska: novi zakon priznaje postojanje transrodnih osoba, 17. jul.

Transserbia, 2015, Termin „cisrodnost“ prvi put ušao u Oksfordski rečnik engleskog jezika, 8. juli
<https://www.transserbia.org/trans/transrodnost/902-termin-cisrodnost-prvi-put-usao-u-oksfordov-recnik-engleskog-jezika>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Transserbia, 2015, Kolumbija: Dozvoljava se promena roda bez operacija, 10. jun.

Transserbia, 2015, Transrodnost i brojevi, 10. jul
<https://www.transserbia.org/trans/transrodnost/903-transrodnost-i-brojevi>
stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Transserbia.org, 2015, Irska: novi zakon priznaje postojanje transrodnih osoba, 17. jul.

Transserbia, 2015, Sportska kultura ne voli binarne podjele, 22 juli

Transserbia, 2015, Mongolija: Tajni životi transrodnih osoba,
Transserbia.com, 13. avgust
<https://www.transserbia.org/trans/transrodnost/923-mongolija-tajni-zivoti-transrodnih-osoba>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Transserbia, 2015, Venecuela: Transrodne osobe plemena Varao,
1. septembar
<https://www.transserbia.org/trans/transrodnost/937-venecuela-transrodne-osobe-plemena-varao>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Transserbia.org, Izveštaj: „Monitoring zločina iz mržnje nad trans osobama“. U Berlinu je od 28. do 30. aprila 2016. održan radni sastanak i trening naslovljen „Monitoring zločina iz mržnje nad trans osobama“, TGEU (TransGender Europe) i partnerskih organizacija. 19. maj 2016.

Transserbia, 2015, Bolivija: istorijska pobjeda za trans osobe, 27. novembar.

Transserbia, 2015, Naša snaga je naša moć, 19. novembar
<https://www.transserbia.org/trans/transrodnost/986-nasa-snaga-je-nasa-moc>
stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Transserbia, 2016, Njujork ukida podelu na muške i ženske toalete, 10. maj
<https://www.transserbia.org/trans/transrodnost/1046-njujork-ukida-podelu-na-muske-i-zenske-toalete>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Transserbia, 2016, Francuski proboj kao prvom zakonu, 22 jun.
<https://www.transserbia.org/vesti/1112-francuska-proboj-ka-prvom-zakonu-o-priznavanju-roda>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Transserbia, 2016, Tajland razmatra uvođenje posebnih zatvora za LGBT zatvorenike/ce 12. jul
<https://www.transserbia.org/vesti/1106-tajland-razmatra-uvodenje-posebnih-zatvora-za-lgbt-zatvorenike-ce>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Transserbia, 2016, Vijetnam, Novi zakon priznaće transrodne osobe, Transserbia, 21 decembar
<http://www.transserbia.org/vesti/1186-vijetnam-novi-zakon-priznace-transrodne-osobe>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Transserbia.org, 2016, Meksiko: obezbeđena promena oznake roda za trans osobe u skladu sa rodnim identitetom, 18. maj.

Transserbia, 2016, Australija: zakonom ukinuti prepreke promeni oznake pola u dokumentima, 25 avgust
<https://www.transserbia.org/vesti/1130-australija-zakonom-ukinuti-prepreke-promeni-oznake-pola-u-dokumentima>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Transserbia, 2017, Švedska: Transrdnost više nije mentalni poremećaj, 3. februar
<http://www.transserbia.org/vesti/1205-svedska-transrdnost-vise-nije-mentalni-poremecaj>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Transserbia, 2017, Pravda za transrodne osobe u Srbiji, 31. mart
<http://www.transserbia.org/vesti/najave/1222-pravda-i-prava-za-trans-osobe-u-srbiji-povodom-medunarodnog-dana-vidljivosti-trans-osoba-2017>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Transserbia, 2017, Kalifornija: veliki korak ka zakonskom priznanju nebinarnih osoba, Tarnsserbia.org, 6. juni
http://transserbia.org/index.php?option=com_content&view=article&id=1253:k-alifornija-veliki-korak-ka-zakonskom-priznajnu-nebinarnih-osoba&catid=26:vesti, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Transserbia, 2017, Jermenija: pojednostavljen proces promene imena trans osoba, 14. avgust
<https://www.transserbia.org/vesti/1271-jermenija-pojednostavljen-proces-promene-imena-trans-osoba>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Transserbia, 2017, Pakistan: zakon koji će štiti trans osobe, Transerbia.com. 12 avgust
<https://www.transserbia.org/vesti/1270-pakistan-zakon-koji-ce-stititi-trans-osobe>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Transserbia, 2017, Urugvaj: platiti odštetu trans osobama, Transserbia.org, 16. avgust

<https://www.transserbia.org/vesti/1273-urugvaj-platiti-odstetu-trans-osobama> stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Transrodne osobe nisu mentalno obolele, (2011), Gayten, 8 novembar. <http://www.transserbia.org/vesti/187-transrodne-osobe-nisu-mentalno-obojele-187>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Saopštenje povodom dana sećanja na žrtve transfobije u 2016. http://www.transserbia.org/index.php?option=com_content&view=article&id=1165:saopstenje-povodom-dana-secanja-na-zrtve-transfob, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Ukaz Predsednika Republike 230/200 član 32. http://www.penale.it/legislaz/dpr_30_6_00_230.htm

Departmental Memorandum of the Penitentiary Administration Department, Prot. N. 500422, 2. maj 2001. godine.

Ukrajina ukida arbitrne i okrutne zdravstvene protokole, 2017, Transserbia, 25 januar

<http://www.transserbia.org/vesti/1202-ukrajina-ukida-arbitrarne-i-okrutne-zdravstvene-protokole>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Um Ji-won, Park Hyun-jung, 2013, Landmark legal ruling for South Korean transgenders, The Han Kyoreh, 15 March

United Nations Office on Drugs and Crime, Handbook on Prisoners with special needs, New York: United Nations, 2009.

Unutrašnja, transinkluzivna politika Univerzitet Masačusets, Amhers, Developed by Genny Beemyn, Stonewall Center, University of Massachusetts, Amhers.

Uredba br. 60 ukrajinskog Ministarstva zdravlja od 3. februara 2011. godine, paragraf 3.

Application no. 30125/06 Aleksandr Anatolyevich NIKULIN against Russia and 20 other applications). Za više informacija, pogledati [http://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-152986#{"itemid":\["001-152986"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-152986#{), pristupljeno 15. marta 2016. godine

Vanden Brook T., 2015, "Military approves hormone therapy for Chelsea Manning", USA Today, 13. February.

Vesti, 2017, Institucije i organizacije u Beogradu ujedinjene protiv diskriminacije nad LGBT osobama, Labris, 31 januar <http://arhiv2017.labris.org.rs/institucije-i-organizacije-u-beogradu-ujedinjene-protiv-diskriminacije-nad-lgbt-osobama/>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Vijetnamski zakon priznaće transrodne osobe, 2016, Transerbia, org. 21. decembar

<http://www.transserbia.org/vesti/1186-vijetnam-novi-zakon-priznace-transrodne-osobe>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Vox Feminae, 2013, Žene koje su se borile u ratu, prolazeći kao muškarci, VoxFeminae.com, 28. mart
<http://www.voxfeminae.net/vijestice-list/item/1631-zene-koje-su-se-borile-u-ratu-prolazeći-kao-muskarci>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Wee Darren, 2015, Nepal: Priznaje se treći rod, Gay Star News, 8. January.

Gayten Transserbia, 2015, Priznaje se treći rod.

Wittle Stephen, Turner Lewis, Al-Alami Maryam, 2007, Engendered Penalties: Transgender and Transsexual People's Experiences of Inequality and Discrimination, A Research Project and Report Commissioned by the Equalities Review, Manchester Metropolitan University

Williams Joe, 2015, School celebrates annual "skirt day" to promote gender diversity, Pink News, 23 November.

World Health Organisation: International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems (Tenth Revision), ICD 10

The World Professional Association for Transgender Health, Standards of Care for the Health of Transsexual, Transgender, and Gender Nonconforming People, 7th Version.

Yogyakarta Principles on the Application of International Human Rights Law in relation to Sexual Orientation and Gender Identity.
http://www.yogyakartaprinciples.org/principles_en.htm 19. januar 2016.

Zašto je važno hitno usvajanje Modela zakona o rodnom identitet
<http://www.transserbia.org/vesti/951-zasto-je-vazno-hitno-usvajanje-zakona-o-rodnom-identitetu-koji-predlaze-organizacija-gayten-lgbt>
 stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Životna priča transrodne osobe iz Mostara, 2017, Bila je Mostarka, a sad je Mostarac, Transserbia.org, 27 juni
http://transserbia.org/index.php?option=com_content&view=article&id=1258:zi-votna-prica-transrodne-osobe-iz-mostara-bila-je-mostarka-a-sad-je-mostarac&catid=41:transrodnost, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

PRESUDE

B. v. France (application no. 13343/87) 25 mart 1992
<http://www.pfc.org.uk/caselaw/B%20vs%20France.pdf>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Case of P. v. S. and Cornwall County Council, Case C-13-94 (1994);
 Case K.B. v. National Health Service Pensions Agency, Case C-117/01 (2004);
 Case of Sarah Margaret Richards v. Secretary of State for Work and Pensions, Case C-423/04 (2006).

Cassar v. Malta 9 jul 2013, odluka o odbacivanju predstavke

Factsheet – Gender identity issues April 2016
http://www.echr.coe.int/Documents/FS_Gender_identity_ENG.pdf
 stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Christine Goodwin v. the United Kingdom Grand Chamber , 11 juli 2002

[http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60596#%7B%22itemid%22:%5B%22001-60596%22%5D%7D#{"itemid":\["001-60596"\]},](http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60596#%7B%22itemid%22:%5B%22001-60596%22%5D%7D#{)
 stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Cossey v. the United Kingdom 27 septembar 1990
<https://genderidentitywatch.com/2013/12/21/cossey-v-the-united-kingdom-european-court-of-human-rights/>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

DiMarco protiv Vajominskog zatvorskog odeljenja 2007

Estelle protiv Gamble 1976.

European Court of Human Rights (2015) Application no. 30125/06 Aleksandr Anatolyevich NIKULIN against Russia and 20 other applications

Factsheet – Gender identity issues April 2016.
http://www.echr.coe.int/Documents/FS_Gender_identity_ENG.pdf pristupljeno 23. oktobra 2016. godine.

Farmer protiv Brennana 1994.

FELGTB. Federacion, Estatal de Lesbianas, Gais, Transexuales, y Bisexuales

Forrester v Peel (Regional Municipality) Police Services Board

Grant v. the United Kingdom. 23 maj 2006

<https://www.sackers.com/pension/grant-v-the-united-kingdom-european-court-of-human-rights-8-january-2009/>

Hämäläinen v. Finland 16 July 2014 Grand Chamber

Factsheet – Gender identity issues April 2016
http://www.echr.coe.int/Documents/FS_Gender_identity_ENG.pdf

L. v. Lithuania no. 27527/03 11 septembar 2007

<https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?p=&id=1181023&Site=COE&direct=true>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

La realidad de los transexuales en las cárceles españolas – Sara Montero , 22.01.2016. Kosilek protiv Maloney 2002.

Kosilek protiv Spensera, 2012. i 2014.

Meriwether protiv Faulknera 1983.

Mršević Z., (2012), Presude Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu u korist transseksualnih osoba, Strani pravni život, vol 54, 2: 332-348

Parry v. the United Kingdom (no. 42971/05) and R. and F. v. the United Kingdom (no. 35748/05) 28 novembar 2006

<http://www.pfc.org.uk/caselaw/Parry%20%20Parry%20v.%20United%20Kingdom.pdf>

<http://mafr.fr/media/assets/r-and-f-v-the-united-kingdom.pdf>,

stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Phillips protiv Mičigenskog zatvora 1990.

R.G. protiv Kolera 2006.

Rees v. the United Kingdom 17 oktobar 1986

<http://swarb.co.uk/rees-v-the-united-kingdom-echr-17-oct-1986/>,

stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

P.V. v. Spain no. 35159/09 30 novembar 2010

https://books.google.rs/books?id=Pf_iBAAAQBAJ&pg=PT64&lpg=PT64&dq=P.V.+v.+Spain+no.+35159/09&source=bl&ots=NtWFfIF9HB&sig=-bjgB8JRsvkgdCW7EdAJDK8fKw4&hl=en&sa=X&ved=0ahUKEwj6u8Dgt_jPAhUKKsAKHTWYA_4Q6AEIMjAE#v=onepage&q=P.V.%20v.%20Spain%20no.%2035159%20F09&f=false, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

P. v. Portugal (no. 56027/09 6 septembar 2011, odluka o odbacivanju podneska

http://www.echr.coe.int/Documents/CP_Portugal_ENG.pdf

Sheffield and Horsham v. the United Kingdom 30. jul 1998

<http://www.pfc.org.uk/caselaw/Full%20text%20of%20the%20Courts%20judgment.pdf>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Schlumpf v. Switzerland 8 januar 2009

<https://genderidentitywatch.com/2013/12/23/schlumpf-v-switzerland-european-court-of-human-rights/>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Tates v. Blanas, No. CIV S-00-2539, 2003 U.S. Dist. LEXIS 26029 (E.D. Cal. 2003).

TGEU, 2015, Celokupan tekst slučaja Bogdanova protiv Rusije dostupan na http://tgeu.org/wp-content/uploads/2015/07/Bogdanova-v-Russia_third-party-intervention-FINAL.pdf, pristupljeno 15. marta 2016. godine.

X, Y and Z v. the United Kingdom (no. 21830/93) 22 april 1997

<http://www.pfc.org.uk/caselaw/X,%20Y%20and%20Z%20v.the%20United%20Kingdom.pdf>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

XY v Ontario Minister of Government and Consumer Service

<http://www.canlii.org/en/on/onhrt/doc/2012/2012hrto726/2012hrto726.html>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Y.Y. v. Turkey (no.14793/08)

<http://www.humanrightseurope.org/2015/03/turkey-court-judgement-to-spotlight-right-to-gender-reassignment-surgery/>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

Van Kück v. Germany 12 jun 2003

<https://genderidentitywatch.com/2013/12/23/van-kuck-v-germany-european-court-of-human-rights/>, stranici pristupljeno 20. avgusta 2017.

SUMMARY IN ENGLISH

TRANSGENDER JUSTICE – SUMMARY

The text consists of two big parts: the General one and the Special one. Each of them is also divided into two parts. The General part comprises the analysis of social position of transgender people and recent legal changes in their legal/officially recognized status. The Special part comprises two chapters dedicated to transgender athletes in sport competitions, and transgender inmates in prison systems.

The experiences of countries all around the world show that there is no single, the same and universally applicable scenario of legal changes in terms of regulating the status of transgender people. The process most commonly begins by providing gender reassignment hormonal surgery procedures, which are followed by the legal recognition of a new gender identity. The next step necessarily implies the need to enact legislation to regulate the so-called social gender or gender identity, according to the right to self-determination of transgender persons, which is unrelated to previously undertaken medical treatment and gender reassignment surgery. Some countries have gone far in the implementation of this third step, while others have not taken even the first steps. Notably, different initiatives and events may be observed worldwide, many of which constitute the necessary "first steps" aimed at increasing the social acceptance of gender diversity. These steps may seem small and insufficient, but they are actually huge and significant in breaking the sanctity of the binary gender division and accepting specific transgender individuals. All the steps are based on the need to protect all people, including transgender people, from discrimination, violence, different forms of victimization, and other impacts of neglecting gender identity. Once gender identity becomes legally protected, it is possible to gradually build procedures and other types of legal protection mechanisms designed for all people whose gender identity differs from the rigid binary division into women and men, as the only identity options. In Serbia, there is still a significant lack of legal regulations on the status of transgender persons, which implies that there is much room for improvement in this area. While it would be easy to keep ignoring this issue, it would be irresponsible to exclude transgender persons from the analysis of social phenomena involving marginalization and victimization.

Most societies are completely organized on the basis of dichotomous gender divisions, and every individual from the beginning of his/hers life passes many control filters in terms of their compliance (or non-compliance) with these

gender norms. This control at birth has great impact on the identity and life experiences of transgender people, especially those whose gender identity (or presentation) do not meet society's expectations for that gender, or where one's physical body in some way does not correspond with the body that is conventionally associated with these genders. Although the population of transgender persons is still relatively small, it has increased significantly in recent years and continues to grow. However, a huge part of this population is relatively invisible, especially those individuals that are not obviously different from cisgender men and women, as well as those who live hiding their gender identity.

However, before attending to the analysis of the existing legal provisions, it is necessary to look at the overall social situation of trans people who face with discrimination in almost all social dimensions and activities. As they become more visible in our society, transgender people are increasingly subject to further discrimination and violence. Therefore, efforts are needed to raise awareness of high marginalization of transgender people. There is a significant lack of legal regulations governing the position and status of transgender persons. It further implies that there is much room for improvement in that area. While it would be easy to continue to ignore this area, it would be irresponsible to exclude transgender issues in the analysis of social phenomena of marginalization and victimization. As permanent sources of information that indicate the existence of inequality, research in the field of gender theory may serve as a model for other professional authorities, helping to pay attention to the extreme marginalization and discrimination with which transgender people face on a daily basis.

Trans and gender diverse people face a range of institutional and individual obstacles on the road to full integration into social life. Specific obstacles include institutional or factual barriers, such as a lack of regular access to hormones and/or surgery, and current statutory discrimination in some countries, even in those that are far ahead in the recognition of gender identity (including, for example, the sterilization requirement or termination of marriage in order to enable a possible change of gender status in birth registries). All these institutional and individual barriers are designated as *cisgenderism*, which entails the ideology and practices that delegitimize the self-perception of transgender and gender diverse people, their body and gender identity.

The most common experience of trans people is rejection by the family of origin, which may prevent some of them to undertake medical treatments in transition process. Cisgender male family members tend to have more negative and hostile attitude towards trans people from cisgender female family members. Although the views of the family of origin in individual cases still improve over time, it is not a common experience of all transgender persons.

Even where they are not exposed to violence (e.g. compulsory treatment) and direct rejection (e.g. eviction from the house), there are other forms of discrimination in the primary family, which primarily include: (1) refusal to use the correct pronouns and names; (2) exclusion from family events; and (3) pathologizing speech.

While psychologists often present certain problems of trans gender people (such as anxiety or low self-esteem) as personal problems, and treat them as such, it is important to understand that both anxiety and low self-esteem are often caused by discrimination.

Discrimination on the labour market and the workplace may create serious economic difficulties to transgender people. This is one reason why some of them decide to work as transgender sex workers, to engage in drug trafficking or other forms of illegal or black-market economy in order to survive. The rejection of the primary family, inability to complete education, discrimination in the workplace and exposure to constant threats of violence, individually and/or collectively result in an increased risk of conflict with the law, arrest and sentencing. Some transgender people have been arrested and prosecuted only for being part of the transgender community, as a result of prejudice of some police officers who stereotypically consider that all transgender people are engaged in illegal activities. These practices have contributed to opening an entirely new challenge pertaining to the regulation of legal position of transgender persons deprived of their liberty, been who have either detained (in a short-term police custody) or imposed long-term sentences of imprisonment (extending from a number of years to a couple of decades).

In that context, the legal solutions which have been enacted in California, the United Kingdom (England, Wales and Northern Ireland), Scotland, and New Zealand may be used as models of good practices, demonstrating how to deal with detained or imprisoned trans persons in all currently unregulated situations. These legal solutions include: the accommodation in gender-appropriate prison institutions; frisks and searches conducted by gender-appropriate officials; enabling trans persons to proceed with the process of gender transformation initiated before detention/imprisonment, or to start the process during detention/imprisonment; providing an opportunity for them to dress according to their gender affiliation; enabling them to keep personal belongings and items reflecting their newly acquired gender role; the change of personal identification documents; the confidentiality of data relating to the processes of gender reassignment, etc.

Gender identity is a psychological identification of person who perceives himself/herself as a male or a female. In transgender persons, this perception may vary from the anatomical sex of that person. While medical treatments are crucial for a complete transition and sex-changing surgery is a medical necessity for many transgender persons, medicine recognizes that every

transgender person must be treated on an individual basis. Surgery is not a universally required or prescribed aspect of gender reassignment. Groups such as *Gender Proud*, fore fronted by trans model Djina Rocero, and *Transgender Europe* have embarked on a human rights' struggle in many countries worldwide; notably, they claim that forcing transgender people to choose between the recognition of their gender identity and potential sterilization (which occurs when surgery involves genital reconstruction) constitutes a violation of human rights. Many proponents of transgender persons' rights also point out that these operations are usually beyond the financial means of transgender people, who simply do not have health insurance that covers gender reassignment surgery, while transgender people in the United States live far below the poverty line as their living standard is four to six times lower than that of their peers.

There is a growing trend of opposing the former universally stipulated requirement that a surgery is a prerequisite for instituting a change of personal identification documents. Thus, in parts of the United States, Canada, and some other countries (such as: Turkey, Israel, and Taiwan, as well as a number of European countries), the prior surgery requirements have been reduced recently in terms of obtaining some legal documents; for instance, driver's licenses and ID cards may be changed without surgery but issuing birth certificates to transgender persons and their entry into birth registers are often put aside. As a matter of fact, for many years now, gender mark in driving licenses in many countries does not depend on previous medical treatments.

In comparative law, data from a number of European, Asian and North American countries provide the basis for introducing relevant legal changes in Serbia. For example, the introduction of gender neutral marks or sex code changes in identification documents without a prior surgery has been made possible in Ireland, Canada, Hawaii, Israel, Colombia, Malta, Norway and Poland since 2015, in the USA state of Rhode Island and Taiwan since 2014, in the USA state of Oregon and South Korea since 2013, in the Canadian province of Ontario since 2012, in Portugal since 2011 and in the USA state of Vermont since 2009.

Since 2007, Spain has provided for the possibility of changing gender marks in identification documents after submitting the necessary medical documentation or dysphoria diagnosis. In Denmark, identification documents may be obtained without a surgery and medical diagnosis, only upon the request of transgender persons, since 2014.

The neutral gender mark, as the so-called third gender category, has been used in Nepal since 2015, in Australia and India since 2014, in Bangladesh since 2013, in New Zealand since 2012, and in Pakistan since 2009.

On 11. March 2015, the European Court of Human Rights (ECtHR) ruled that a law that requires permanent sterilization of trans people before they start the process of gender reassignment is not in accordance with the fundamental human rights. The judges in Strasbourg made the decision after a transgender ('YY') person had been instructed by the Turkish authorities that one should be sterilized if he/she wanted to start the process of gender reassignment in 2005. The ECtHR ruled that by Turkey had violated the applicant's right to privacy by prohibiting this YY person to start with gender reassignment surgery. The Court explicitly emphasized that such a medical treatment is not necessary in a democratic society, and it constitutes a violation of the European Convention on Human Rights (ECHR). They also added that trans people are entitled to their gender because it is "a fundamental part of the right to self-determination".

On 24. April 2015, an overwhelming majority of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe adopted a historic and comprehensive resolution on the human rights of trans people. The CoE Assembly called on member states to respect, protect and fulfil the right to trans people not to be discriminated against, to allow them rapid, transparent, and accessible legal recognition based on self-determination. The resolution calls on member states: to clearly and fully adopt trans inclusive and anti-discrimination laws and measures, to quickly adopt transparent and accessible legal procedure of recognition of gender self identity without further restrictions based on personal characteristics (such as age); to prohibit sterilization and other medical procedures (such as diagnosing mental disorders/conditions) and mandatory divorce on the basis of gender identity, after which they do not have a legally recognized relationship and rights, and to ensure that the best interest of a child is observed in cases involving children; to consider the inclusion of the third gender option in gender identity documents for those seeking such a status, to organize accessible health care for the specific needs of transgender persons (including children), and to ensure that trans* people are not labelled as mentally ill in national and international classifications; to be proactive in terms of information sharing, raising awareness and providing education, especially for relevant professional groups.

Spain. Before the adoption of the Law 3/2007, which regulates the correction of gender mark in the national registry, the legal problems related to transgender people had to be dealt with on a case-by-case basis, without a clear legal framework that one could rely on. This new Law provides that adult Spanish citizens are entitled to change their legal name and sex/gender marks in all documents. Candidates are required to submit medical documentation on the diagnosis of gender dysphoria; they are also required to have passed a two-year "medical treatment" (usually interpreted as hormonal therapy). Elderly transgender persons or persons of poor health are excluded from the latter

request. In addition, the applicant must be a Spanish citizen. Unlike other countries, sterilization is not required in Spain. Even though the law allows the change of one's name, given the irreversibility of birth registry and gender identity, the newly chosen name must be unambiguous related to preferred male/female sex.

Portugal. Portugal adopted the Trans law on 18 March 2011. After the Parliament's decision was vetoed by the President last year, the President now signed the law, which entered into force on 15 March 2016. Thus, Portugal finally has a legislative act regulating the legal recognition of gender identity, which has filled in a legal gap that human rights activists have been pointing out to for a long time. The new law envisages that the preferred gender may be attained in the course of a standardized administrative procedure within a period of 8 days. Apart from filing an application, an applicant is required to submit a medical certificate issued by a multidisciplinary expert team. The procedure is available only to Portuguese nationals over the age of 18.

This legislative step has ended a long period of legal uncertainty for trans people in Portugal. Thus, Portugal has joined the progressive club of Spain and the United Kingdom, where sterilization is not envisaged as a prerequisite for the legal recognition of gender identity. It also sends an important message to other countries in Europe to consider the conditions and remove harmful elements in their laws for the legal recognition of gender identity as recommended by the Council of Ministers in 2010. Richard Köhler, co-chairman of Transgender Europe, says: "The right to the documents that match the identity of the person is a basic civil right. Congratulations to ILGA Portugal and other human rights activists in Portugal on this success." This law significantly improves the lives of trans people in Portugal. After clarifying these aspects, other issues need to be addressed as well. Access to adequate health care and the labour market, as well as the guarantee of life without discrimination, should now be the priority of trans people in Portugal.

United Kingdom. In the UK it is possible to change the gender marks in a passport without a medical diagnosis, simply on the basis of a doctor's report stating that one has a need to live one's life as a person of the other gender. The Gender Recognition Act establishes the right to gender identity, and the right to amend personal documents (identity card, passport, voting card). It is the administrative action which is adjudicated by the Family Court. The applicant has to prove, by ensuring sworn testimonies of two witnesses, that his/her behaviour corresponds to the acquired gender identity for the past two years at least (that the change of sex given by birth and a subsequently acquired gender is stable and permanent). The Act establishes that a multidisciplinary team specializing in gender identity and diversity shall be established within the Civil Registry for the purpose of professional expertise

and testimony in this regard. These professionals gather testimonies from people who know the applicant (such as neighbours, colleagues, relatives and professors), as well as from professionals who met with the applicant for different social, mental or physical purposes. The applicant may submit evidence as well but it is considered separately. Gender reassignment surgery is not required, but if the applicant has undergone such an operation, he/she is not required to submit any proof that he/she lived in the new gender role within the past two years. The applicant's marital status is irrelevant. The entry of gender change in public documents enables the person to exercise all rights related to the acquired gender. Once a person has changed his/her gender in public documents, he/she may get married in line with his/her newly acquired gender. The law establishes that the person should inform his/her partner about the gender changes, but it is not mandatory. Similarly, trans people can change their name and gender in official documents without surgery in Argentina, Uruguay and some other countries.

Denmark On 12 June 2014, Denmark was the first European country that allowed the legal change of gender marks without obtaining a clinical diagnosis and without undergoing a prior medical treatment, surgery, and the like. Denmark is the first country in Europe where trans people are not required to obtain the "Gender Identity Disorder" diagnosis or a psychological assessment. The Danish Parliament has also eliminated the preconditions, such as medical interventions, surgical operations and compulsory sterilization. The new procedures for the legal recognition of the preferred gender entered into force on 1. September 2014; thus, an individual has become the sole decision-maker on the desired gender, without any conditions imposed by the state. The application for a legal change of gender/gender identity shall be submitted to the competent institution and the applicant is only required to confirm the submitted application after the expiry of a six-month period.

Croatia. Trans people in Croatia can change their sex marks in public documents even before a gender reassignment surgery since 9. April 2013. The adoption of the new Act on State Registers, which has been proposed by the Ministry of Administration and submitted to Parliament, will be the first step in accomplishing the ultimate goal - a legal change of gender without surgery. In Croatia, there are many transsexuals who have never changed their gender by operation, but they have subjected themselves to hormonal therapy which enables them to look and behave in a manner that reflects a person of the opposite sex and a different name as compared to data provided in their public documents. Since 2011, they have been allowed to change their sex marks in personal documents even before undergoing the genital surgery, but nobody has managed to exercise this right in practice. The former Croatian Government (at the time when the head of the Ministry of Health was a HDZ member Darko Milinovic) adopted the Ordinance which envisaged that a legal sex change or a

change of sex/gender mark in the documents also applied to people who did not have a surgery but live as persons of another gender. However, this right has remained a dead letter of law given the fact that transsexuals are required to submit their claims to the National Health Council (GCD), which rejected all the requests. In that context, on 2. April 2014, the Croatian Constitutional Court ruled: "A woman can be a man even without a sex change!" This decision concerned a female person who had been living in another gender role for a long period of time, ever since her childhood when she realized that she "trapped in the wrong body." No later than the next three months, she will be the first person in Croatia who will have a change of sex mark entered into her public documents, even though she has not undergone a sex-changing surgery. The change of sex marks shall be entered in her documents on the basis of the Constitutional Court decision.

Malta. Owing to the new LGBTI Act adopted on 2. April 2015, surgical procedures and sterilization have been repealed from the legislations. Thus, transgender persons in Malta will no longer have to undergo gender reassignment surgery, sterilization, and/or obtain a diagnosis in order to legally change gender. This Act has been designated by human rights activist and groups as a revolutionary and pioneering legislative act when it comes to LGBT rights in Europe. By enacting this law on gender identity, gender presentations and sex characteristics, Malta has become the second European country (after Denmark) which allowed transgender people to have their gender identity recognized without any medical intervention or state-imposed requirements. This law also prohibits unnecessary medical genital surgeries on intersex babies, which makes Malta the first country in the world that has envisaged such legal provisions. Last year, Denmark became the first European country to allow transgender people to exercise the right to legal gender change without a prior medical intervention, provided that the person is over the age of 18 and that, after the expiry of a six-month period, the person has reaffirmed the desire for the preferred gender to be legally recognized. The Maltese law does not stipulate this waiting period, nor the age limit. Instead, it allows parents or legal guardians of a person under the age of 18 to refer to court requesting a legal change of gender in their name. This legislative act also allows parents and guardians of intersex children to postpone the entry of the child's gender in a birth certificate. As explained by the ILGA-Europe, it implies that hasty, serious and often irreversible surgical procedures can be avoided.

Germany. On 1. November 2013, Germany allowed parents of newborns to choose the option "no gender" to be entered into the register of births, thus enabling them not to opt for either gender. This provision is a step towards creating a legal recognition of intersex persons, i.e. children born without clearly defined genitalia, whose gender is impossible to determine.

Given the fact that one in 1500 babies is born without the possibility to clearly determine their genitals/gender, whereas many intersex people do not exhibit their gender characteristics at an early age (but only later in life), the legal system tends to "release the pressure on the parents to opt for one gender immediately after the child's birth. This will be the first time that a law recognizes that there are human beings who are neither women nor men, or who are both." In this respect, Germany is similar to Australia, which is the first country in the world that recognized and allowed the third gender option ("X") in passports in late 2011.

Poland. On 23. July 2015, the Lower House of the Polish Parliament (the *Sejm*) adopted the Gender Harmonization Act, which was the first legislative act in the history of this country that recognized gender affiliation. After the initial submission of the proposal in May 2012 by Ana Grodecka, the first open transgender member of Parliament, the parliamentary procedure took a very long time, due to the constant criticism by the conservative media. The legislative act was finally adopted by the prevailing majority vote of 252 in favour, 158 against and 11 abstentions. The Members of the Polish Parliament openly supported the bodily autonomy of trans people and recognized the guaranteed right of transgender persons to ensure their dignity. Although the legal recognition of gender identity has had a long history in Poland, dating back to the 1960s, this process has never led to enacting legislation on this matter, which ultimately resulted in confusing court proceedings. Thus, trans persons seeking recognition of their gender identity were often forced to face their parents and children in court, to produce expert assessments and diagnosis of gender dysphoria, and to wait for court decisions for a period ranging from 4 months to even a year. Even then, the legal battle was far from being over because Poland did not allow its citizens to obtain a new birth certificate, and there was no mechanism to ensure that all documents on education and employment data matched one's new gender identity.

The new Gender Harmonization Act ensures that no other person except the applicant may be involved in the process of gender recognition. To obtain recognition of gender identity, an applicant must meet three necessary conditions: 1) he/she must be a Polish citizen; 2) he/she must be single; and 3) he/she has to submit two independent certificates (issued within a period of the past 12 months, either by a clinical psychologist who is concurrently a sexologist or a psychiatrist/sexologist who is concurrently a medical doctor) confirming that he/she is a person who has a legally assigned gender identity. The application for the recognition of gender identity is examined by the regional court in Lodz, which is the only court in the country to receive such applications. As there are no requirements on a prior medical intervention and hormonal therapy, the court is obliged to decide on the recognition of gender identity within a period of three months from the application date. Trans people

shall also be issued a new birth certificate and new certificates on their education and work history. The Trans-Fuzja organization has contributed to raising the awareness of the general public and policy-makers in Poland on the importance of enacting relevant legislation which would regulate the issues concerning the recognition of trans persons' gender identity. However, there are many other open questions that still have to be addressed, such as: the issue of self-determination, security of the parental rights of trans people, the annulment of forced divorces and request for citizenship, reinstating the public funding of health care in the transition process, improving the current protection standards, and many others. This legislative act is only the first step towards providing for a better position of the trans population in Poland, which needed a period of three years to take this important first step.

Israel. On 22. January 2015, trans people in Israel were allowed a legal change of gender without surgery, when Israel announced changes to its law on gender identity recognition. This means that the local trans people will no longer be forced to go through surgeries to legally obtain gender changes. The Israeli Ministry of the Interior announced then that citizens would be allowed to change the gender marks in their identity cards without meeting the requirement to undergo a gender reassignment surgery. This change is important because a large number of trans people cannot afford or do not want to go through complex surgical procedures in order to have their basic rights recognized.

North and South America. Canada. Transgender people in Canada have the right to self-determination in their documents on citizenship, without undergoing gender reassignment surgery, since 28. April 2015. Pursuant to the reform of the "Citizenship and Immigration Canada", Canadians no longer need to undergo gender reassignment surgery to change the gender mark in their certificates of citizenship. Those who want to change their gender in accordance with his/her self-determination should now just provide relevant evidence, such as is the amended birth certificate. "This change will enable people who identify themselves as another gender but who have not undergone the operation (or do not plan to do so) to have access to the relevant certificate of citizenship," said Bill Brown, a spokesman for Citizenship and Immigration Canada in his email to the National Post.

Previously, it was necessary to provide evidence of gender reassignment surgery, usually including the surgery of both "upper" (chest) and "lower" (genital) part of the body. They were also required to submit two other identification documents and a statement from a third party to guarantee that he/she had known the person before and after the surgery. The reform has contributed to harmonizing the federal requirements with provincial ones, and enabled the change to quickly spread throughout Canada. Currently, the provinces of Ontario, British Columbia, Alberta and Manitoba have abolished

the gender reassignment surgery as a condition for changing gender marks in provincial documents, such as a birth certificate.

The right to self-determination is the most important right. In many judicial decision, courts have established that every person has the right to define his/her own gender identity, which is independent of the physical body and the kind of transition the person has gone through. For many transgender people in Canada, it may be quite a challenge to find a doctor who is capable of providing competent care. For those who want to have a gender reassignment surgery, it can be an expensive and lengthy process, considering that the legal requirements for a complete transition have not been stipulated in detail. Given the statistics showing that transgender people face a higher rate of assault, harassment and discrimination in the field of housing and employment, it is very important that they are now able to have their official identification documents that meet their real needs and living identities.

The first transgender judge was elected in early December 2015 in the Canadian province of Manitoba. Kyle McKenzie, a lawyer and then a judge in Winnipeg in Manitoba, was appointed by the independent judicial commission. The Canadian media reported that Mackenzie was the first transgender judge in Canada and third in North America. "I believe that it is important for our community. I think we have finally broken the ice," Mackenzie said for local media. It was the first step in the professional promotion of transgender people.

Ontario, Canada. Transgender people born in Ontario can change the gender mark in their birth certificate without surgery, as decided in that province on 12. October 2012. Ontario is the first province in Canada which abolished the gender reassignment surgery requirement. People who live in the role of gender identity opposite to the one obtained at birth can now change their gender mark in the Ontario registries without undergoing a gender reassignment surgery. The new rules, which have recently entered into force, enable transgender people born in the province to apply for a change of gender mark in their documents only by submitting a statement issued by a doctor or a psychologist. Trans people will now be able to synchronize their private and public personas. This follows from the judgment of the Ontario Human Rights Tribunal in the case *XY v. Ontario* (2012) concerning an Ontario woman (XY) who was born as a man. The Court found that the law, which requires proof of "transsexual surgery" in order to change a gender marks in a birth certificate was discriminatory. In its decision, the Court pointed out that such a requirement, apart from the additional stigma experienced by persons belonging to the transgender community, reinforces the stereotypes on transgender people's gender identity. After years of legal ambiguity or open denial of their human rights, transgender people are now recognized just as other vulnerable groups and minority communities, and finally gain access to their legal rights.

Hawaii, USA. Since 6 May 2015, the transgender people in Hawaii will no longer have to prove their gender identity by undergoing gender reassignment surgery in order to change their birth certificates. The proponents of transgender rights emphasize that more lenient requirements for updating the legal identification of trans people have a range of positive effects in many aspects of their lives, such as housing and mental health. Hawaii has provided huge support to this population since the legislature passed an act which enabled transgender persons to obtain new birth certificates that reflect their authentic gender identity. The US House of Representatives and the Senate approved a bill that abolished the previous requirement under which trans people had to provide "evidence" of gender reassignment surgery before being allowed to legally change gender mark in their birth certificates. Under the new bill, anyone should get a certificate from a doctor to prove they are transgender. The bill is now awaiting approval of the Hawaiian government. The proponents of transgender rights expect the law to be passes; thus, Hawaii will join a group of at least six other US states that have rejected the barriers for legal and social recognition of transgender identity.

Maryland, USA. In the US state of Maryland, the legislative act that enables trans people to change their name and gender marks in their birth certificates, without gender reassignment surgery, came into force in early 2015 (without being signed the Governor). The lawmakers in the State of New York adopted an identical legislative act last December. The Statute of Mexico City, which allows trans people to legally change gender without obtaining a court order, entered into force at the beginning of 2016.

Oregon, USA. Equal Protection: Requirement of gender reassignment surgery in order to change gender marks in registers (HB 2093) (2013) is cancelled. After the adoption of the legislative act marked as "HB 2093" and its entry into force on . January 2014, the transgender people in Oregon will no longer need to have proof of surgery to change their birth certificates that accurately reflect their gender identity. Previously, the law in Oregon required the operation to update the gender mark in birth registers, which included even those transgender people who did not need, did not want, or could not afford the operations for financial, medical or other reasons. Historically speaking, many public and private insurance companies refused to cover the costs of gender reassignment surgery and related operating procedures, leaving them out of reach even for those patients who really needed these operations. For decades, transgender people who wanted to get the appropriate birth certificate were required to be subjected expensive surgical procedures, regardless of whether they needed or wanted to have a surgery. Although long overdue, HB 2093 balances the Oregon law with well-established medical standards. It promotes

fairness and equality and makes life easier for transgender people born in Oregon.

Vermont, United States. The State of Vermont issued an important law regulating changes of gender mark in birth registries. Although some other states allow in their policies the change of gender marks without providing evidence of operation, Vermont is the first state that clearly specified in its statute that gender reassignment surgery is no more a requirement for changing gender marks in trans persons' birth certificates.

Rhode Island, USA. On 27. October 2014, Rhode Island abolished the requirement that proof of a prior gender reassignment surgery is needed for changing the gender marks in birth certificates of transgender people. The proponents of civil liberties praise the state of Rhode Island for facilitating the change of gender marks in birth certificates of its transgender residents. The American Civil Liberties Union of Rhode Island and the Youth Pride advocacy groups say that the Department of Health has established new regulations eliminating the requirement of gender reassignment surgery before changing the gender marking in birth certificates. Under the new rule, the change of gender marks will be allowed if doctors certify that a person has undergone surgery or hormonal treatment, or some other appropriate treatment, but the regulations also provide that new birth certificates shall be issued without any designation that they have been modified.

Colombia. Colombia allowed the change of gender mark without surgery on 10. June 2015. The Government of Colombia allowed transgender people in this South American country to legally change their name and gender mark in identity cards and other documents, without a prior gender reassignment surgery. In his statement for *El Espectador*, a Colombian daily newspaper, the Columbian Minister of Justice, Jesid Reyes, said that notaries and registrars were issued a decree on 5. June 2015, which would allow trans people in Colombia to register their new gender in notary-public offices through "a simple bureaucratic transaction", after which they only have to contact the birth registry in order to receive a document/certificate on their new gender. Reyes noted: "For the first time in the history of Colombia, the government has adopted the public policy enabling trans people to change their gender and providing for the legal recognition of their new gender. Trans people constantly experienced injustice because their gender identity was not inconsistent with gender marks in their personal documents. This created problems in all aspects of their everyday lives, including education, employment, housing, movement, access to health care, etc."

Bolivia. Bolivia legally allows trans people to change documents. The proposal for enacting the Gender Identity Act was submitted the Bolivian Parliamentary Assembly in 2012 by the Bolivian Movement for the rights of transgender persons. The proposed Act was aimed at enabling the transsexual

and transgender persons to change their names and gender mark in personal identification documents: the ID card and birth certificate. It took the Bolivian government three years to support this legislative proposal. In the press conference held on 25. December 2015, the Bolivian Minister of Justice (Virginia Valesco) stated that the proposal would be sent to the Bolivian legislative assembly for approval. Valesco noted: "The Ministry of Justice has cooperated with various institutions working on a draft gender identity act, aimed at establishing the procedure for the change of names and gender marks of transsexual and transgender people. The persons pursuing a gender change will be able to change their personal data in the registry offices, which will significantly facilitate the subsequent process of their gender identity recognition."

This Gender Identity Act refers to transgender persons over the age of 18. As estimated by the national Trans, Lesbians, Gays and Bisexuals (TLGB) community, this Act will have a positive effect on more than 1,500 self-identified trans people in Bolivia. In October 2015, the Bolivian government issued a statement that they would support a new video campaign aimed at increasing respect for the elderly LGBT people, who are one of the most marginalized groups in the Bolivian society. Yet, in her presentation of the Gender Identity Act, the Minister noted that this Act was completely unrelated to same-sex marriage given the fact that gender identity was quite a distinct issue, which called for a different kind of discussion. According to the data collected by different organizations fighting for transgender people's rights and advocating for the adoption of this Act, there is a total number of 1085 people in Bolivia who claim to have been discriminated on different grounds, particularly when they needed health care or medical assistance. Discrimination based on sexual orientation and/or gender identity is prohibited in 2009. by the Bolivian Constitution. However, many people from the Bolivian LGBTQ community claim that the law is rarely applied and argue that they are frequently subjected to discrimination and violence. A report from 2011. contains information that, in the past decade, there were at least 55 cases involving murder of the LGBT people in Bolivia, 11 of whom were transgender persons. Based on the same report, 80 percent of those who participated in the study were subjected to verbal, physical or mental harassment by the police.

The first steps. Vietnam. The first steps in Vietnam: in November 2015, Vietnam passed a law which allows a change of gender marks in documents, which is in line with the newly acquired gender identity of persons who have undergone gender reassignment surgery, whereby they will have "personal rights that are in line with their new gender identity". Yet, gender reassignment surgery is still completely illegal in Vietnam, but individuals who need it usually go to the neighbouring Thailand. What is interesting in Vietnam

is the reverse order in introducing legislative changes. The first step usually implies opening opportunities *via leges* and/or *via facti* to hormonal therapy and operational processes related to gender reassignment. The next step emerges as a result of the urgent need to legally regulate the process of changing personal documents and the gender status of people who have undergone a transformative process. In 2015, 600 people who had undergone the gender reassignment process publicly requested to be legally allowed to obtain adequate identification documents. In Vietnam, legal gender reassignment is not possible but the change of personal documents and the gender status are provided by the legislative act which will enter into force in 2017. The report of the Vietnamese Parliament states that the law is expected to meet the requirements of one part of the society (the people who requested a legal change of documents and gender status), in accordance with international practice, and that it will not be contrary to the tradition of the Vietnamese people. This change was welcomed by activists for LGBT rights in Vietnam, and is considered to be an introduction into the legalization of gender reassignment surgery. Studies presented at the Ho Chi Minh City University of Social Sciences and Humanities in June 2014, showed a very complicated social situation of trans people whose personal documents are inconsistent with their appearance, who cannot use health and social insurance services, who are unable to start or continue their education, or to get a job, which particularly affects young trans people.

Changes in Puerto Rico. The Puerto Rican Ministry of Education obliges all students to wear school uniforms. In order to reduce the rigidity of the binary gender division, on 12 October 2015, the Ministry issued new rules which provided that students of either sex may choose to wear skirts or trousers as part of the mandatory school uniform, without a risk of being punished.. This was an attempt to achieve greater inclusion of lesbian, gay, and trans students in the education process and school community. Of course, the new rules on wearing skirts or trousers do not only apply to LGBT people but to every single student, regardless of his/her sex; thus, the teaching staff cannot take disciplinary measures against them.

Skirts Day in Mexico. Students of the Escuela Nacional Preparatoria 6, an elite secondary school in Kojoaki in Mexico, traditionally celebrate the "Skirts Day". Although this is only one private secondary educational institution, this is one of the first steps towards promoting greater tolerance for different gender identities. It is also a way to reduce the rigidity of the binary division of gender roles and to get students used to gender diversity in clothing, fashion and appearances. In 2015, the Skirts Day was celebrated on 20. November. The concept is simple: boys wear skirts or dresses, and girls wear pants, "male" shirts and ties. It is also a way to relativize the society-imposed requirements concerning what boys and girls should wear, how they should

look and behave. One of the students (Huan) said: "Every year, every guy in my high school in Mexico wears a skirt/dress, and every girl wears pants and a tie. It is a movement to support gender equality and the acceptance of different gender roles in society." He explained that the school wants to encourage children to gain further understanding of gender equality, to fight against rigidly imposed gender roles in society, and to eradicate sexism and homophobia. He also took pride in the fact that his school is the progressive private educational institution, racially tolerant environment, accustomed to racial differences, where bullying among students is almost non-existent.

The experiences of countries all around the world show that there is no single, identical and universally applicable scenario of legal changes in terms of regulating the status of transgender people. The process most commonly begins by providing gender reassignment hormonal and operative procedures, which are followed by the legal recognition of a new gender identity. However, the next step necessarily involves the need to enact legislation to regulate the so-called social gender or gender identity, according to the right to self-determination of transgender persons, which is completely unrelated to previously undertaken medical treatment and gender reassignment surgery. Some countries have gone far in the implementation of this third step, while others have not taken even the first step. Notably, different initiatives and events may be observed throughout the world, many of which constitute the necessary "first steps" aimed at increasing the social acceptance of gender diversity. These steps may seem small and insufficient, but they are actually huge and significant in breaking the sanctity of the binary gender division and accepting the concrete transgender individuals. All these steps are based on the idea of necessity to protect all people, including transgender people, from discrimination, violence, different forms of victimization, and other impacts of neglecting gender identity. Once gender identity becomes legally protected, it is possible to gradually build procedures and other types of legal protection mechanisms designed for all whose gender identity differs from the rigid binary division into women and men, as the only identity options. In Serbia, there is still a significant lack of legal regulations on the status of transgender persons, which further implies that there is much room for improvement.

Transgender persons in sport. Contemporary sport activities should be without any doubt inclusive and discrimination free, what leads to inclusion of transsexual athletes in various levels of sport activities, from intercollegiate to Olympic competitions. The author identified three periods, first when male or intersex intruders illegally entered in women's competition, second, when strict sex control was exercised with intention to eliminate unfair advantages in women's sports, and the third one, when trans women are accepted in world of sport. Namely, for the International Olympic Committee, a trans woman is

considered as a woman if surgical anatomical changes have been completed, including external genitalia changes and gonadectomy. Hormonal therapy appropriate for the assigned sex has been administered in a verifiable manner and for a sufficient length of time to minimize gender-related advantages in sport competitions, no sooner than two years after gonadectomy. Legal recognition of her assigned sex has been conferred by the appropriate official authorities. The author expressed her concerns regarding possibilities of eliminating biological women from sports by trans women and production of “modern time eunuchs” motivated by individual sport glory and financial gains, as well as interest of some states without scruples to produce sport champions by all means.

Prior to November 2015, according to the October 2003. Stockholm Consensus, trans women were required to undergo gonadectomy, acquire legal sex/gender recognition from their appropriate legal authorities, undergo hormone replacement therapy, and were then only eligible for competition in the female category after a two year waiting period. But recognizing that surgical interventions such as gonadectomy are neither necessary nor proportionate to preserve fair competition, they chose to reconvene and update the policy.

In place of the 2003. Stockholm Consensus, the 2015. policy has the following requirements for trans women athletes: 1. The athlete has declared that her gender identity is female. The declaration cannot be changed, for sporting purposes, for a minimum of four years. 2. The athlete must demonstrate that her total testosterone level in serum has been below 10 nmol/L for at least 12 months prior to her first competition (with the requirement for any longer period to be based on a confidential case-by-case evaluation, considering whether or not 12 months is a sufficient length of time to minimize any advantage in women’s competition). 3. The athlete’s total testosterone level in serum must remain below 10 nmol/L throughout the period of desired eligibility to compete in the female category. 4. Compliance with these conditions may be monitored by testing. In the event of non-compliance, the athlete’s eligibility for female competition will be suspended for 12 months.

The Court for the Arbitration of Sport, with its primary headquarters in Lausanne, Switzerland (CAS) recently delivered an interim ruling in an important case relevant to how we ought to think about trans-inclusive sport: the 2014. Dutee Chand case regarding the IAAF’s ‘Hyperandrogenism Regulations’ policy, which excluded (in most cases) intersex women with unusually high natural, endogenous testosterone levels.

First, CAS recognizes that in most instances, sports are gender-segregated only into two categories: men/male and women/female. Second, participation in sport is recognized as a universal human right. Third, CAS ruled

that they, and by extension the IOC, are not in the ‘sex verification’ business: they will not have a policy to determine whether someone is a man or a woman. The CAS ruled that it wasn’t determining whether an athlete was male or female, but whether an athlete was a female eligible to compete in female-only sports. Instead of sex verification policies, In some countries, trans women can be legally recognized as women without gonadectomy (or any genital surgery) and without hormone replacement therapy. And since the birth certificate is a ‘feeder document,’ such women can change all of their government identification documents to reflect their true sex/gender. So according to CAS—and by extension the IOC, and therefore the UCI, and therefore USACycling—trans women are women. Important questions arise when we recognize that the ease with which athletes in different jurisdictions can have their government legally recognize their gender, but I leave that aside for a longer article.

The Hyperandrogenism Regulations policy was in the service of ‘fairness in competitive (women’s) sport.’ CAS ruled that this is a worthy policy goal, and there’s not much dispute about that. The big questions are whether the policy is necessary and proportionate. CAS ruled that it is not. But why? Part of the issue is what is ‘fairness in competition’? Many people will think of the phrase ‘level playing field.’ However, competitive sport has always been about ways to un-level the playing field. Bodies are different, and some are more naturally suited to performance than others. If participation in sport is a basic, universal human right (according to the UN, IOC, and CAS), then denying such a right requires extraordinary justification. For example, in order to violate someone’s right to free movement—by imprisonment—and the harm that it causes them, we must show that that harm is more than offset by the safety provided to the public. Intersex, trans, and gender non-conforming people are subject to heavy levels of discrimination, harassment, and violence around the world, even in developed nations. So to visit yet another form of discrimination upon such populations in the service of ‘fair competition’ is often considered a disproportionate harm, even though the harm is in the service of a worthy goal.

So what does this mean for trans-inclusive sport? First, trans women are women. CAS has decided that legally recognized gender determines an athlete’s gender. Trans women are capable of being legally recognized as women without genital surgery or hormone replacement therapy. Second, the best data we have on hyperandrogenic women athletes is that they have a small competitive advantage (in the range of 2-3%). Third, the best data we have on trans women athletes—including additional data currently being collected—is that the transition process results in a performance loss in the range of 10-12%, suggesting little to any lingering competitive advantage. Fourth, in my expert opinion, no justification can be made for singling out endogenous testosterone

as a natural physical trait upon which we may restrict competitive eligibility. The 2015 IOC consensus policy requiring trans women to have endogenous testosterone levels below 10nmol/L. We need to accept that bodies are different. Some bodies naturally have competitive advantages over others. Endogenous testosterone—whether in a cisgender, intersex, or trans woman—is one of many natural physical traits that can confer competitive advantage. And there are many natural physical traits that confer much larger competitive advantages than are currently being attributed to endogenous testosterone. It's time to support fully trans-inclusive sport: trans men are men, and trans women are women. Participation in sport is a human right. And given that we separate people into two discrete gender categories, trans people should be competing with what matches their gender (identity). Trans women belong in women's sport; trans men belong in men's sport.

It is true that more athletes around the world should be encouraged to compete without fear of persecution. It is true that sports must remain inclusive and non-discriminatory. But in the situation of a strict binary division of athletes, the path to inclusiveness and non-discrimination should not be their entrance in women's competition. Perhaps it is precisely for the sake of non-discrimination and inclusiveness that it is ultimately necessary to challenge the "inviolable" binaryism of sport competitions and thus to enable members of the "third gender" to participate. The ways of deconstruction of sports binary and its practical applications can be a joint competition of trans athletes with cis athletes, but separately calculating their results (which, by the way, would also enable very neglected trans men to compete). One of the possible ways of general sport development may be a competition of groups composed of all gender categories. This has already been largely experimented in American college sports, which provides a great pleasure for the participants, as well as an increased interest of the audience, who are increasingly interested in these gender inclusive competitions. In short, the entry of trans women into the women's sport competition does not represent a contribution to the inclusiveness of sports, but is just another contribution to maintaining the gender binary of sporting competitions that has already to be overcome. Exactly contrary to inclusiveness, this can lead to a lower participation of cis women athletes, and to the gradual formation of two categories of sports competitions, competition among men and among trans women, and consequently the gradual disappearance of cis women athletes. Finally, the acceptance of trans women into women's sporting competitions can not be acceptable for the general future of sports, perhaps only in a current transient situation that points to the need for deconstruction of gender binary sport competitions of all sports of all levels.

Transgender persons in prison. This chapter deals mostly with transgender women who, because their personal documents marked them as male, have been placed in men's penitentiaries, in which they are possibly

exposed to violence and sexual abuse. The obvious discrepancy between their outer presentation as women and their identification documents, by which transgender women are officially still listed as male, requires a search for solutions as to their specific treatment in the prison system. This chapter aims to compare legal models of best practices, as well as answer basic questions on accommodating transgender women according to their desired gender identity, their protection from violence, responding to the need of transgender women to continue hormone treatment started prior to beginning their prison sentence, and their application to begin the process of gender reassignment surgery while serving their sentence. The paper focuses on various solutions to protect the human rights and dignity of this specific prison population, such as separated wards – for example, GBT pods for their protected housing – or protective, non-discriminatory treatment within general prison population.

The main problem is still present almost complete invisibility of the very existence of transgender inmates. Almost nowhere are officially registered prisoners as to belong to a third category, other than existing binary division between women and men. Partly because the official documents do not contain the non binary option, but also because of justified fear of transgender people to publicly declare their gender identity. There are differentiated two different categories of transgender convicts: the one which consists of persons who have completed the gender reassignment surgery (sex change), and the second consists of those who in the broadest sense, can be called "preoperative", who in fact are in various stages of hormone therapy. While for the members of the first group mainly there is no doubt to be treated in accordance with their newly gained gender, especially in countries where the transition process include personal documents replacement, the major problem is of those whose gender identity differs from their still completely other anatomy. Their prison treatment is generally not solved by legal regulations. Somewhere the regulations are public policy documents, e.g. in Scotland. In Italy there is one Action Plan and one Ministerial Decree, as well as the practice of some prisons. The article details the cases of treatment of transgender prison convicts in France, Germany and Spain, as models of good intentions and probably of good practices in the make. Examples of Bulgaria and Turkey are listed as negative examples of the lack of any legal regulation which obviously open the way for large scale violence and discrimination against transgender convicts.

The term *transgender* includes a range of behaviors, looks and experiences; people who identify in this way often live outside of traditionally accepted gender norms and thus face daily the desire to live and be accepted as a person of the opposite gender, which is usually accompanied by a feeling of discomfort and maladjustment with their anatomical sex, and desire to be

assisted by surgery and hormonal therapy to achieve greater physical correspondence with the desired sex.”

Although the category of transgender persons includes transgender men (persons transitioning to be men after being born as a female), most of the issues with transgender prison inmates involve transgender women. Problems faced by trans men convicts in prisons are almost non-existent in the reviewed literature.

Cisgender persons are persons whose masculine or feminine gender corresponds to their biological male or female characteristics; their identity coincides with their anatomical, physical, biological affiliation.

The subject of the text is theoretical review of position of transgender persons serving prison sentences. The text aims to raise the level of knowledge about the existence of high exposure to violence and sexual abuse of that group and to offer answers to some of the issues of crucial importance, for example, once when in prison, where they are supposed to be placed, among women or men, and could they upon request, change sex while in prison. The text presents and argues possible legal solutions, relying on legal comparative answers to basic questions of prison accommodation of transgender prisoners: in accordance to their acquired (desired, or wished) rather than to their anatomical, biological gender. How to protect them of violence, how to answer to demands of transgender people to continue hormone treatment started before serving a prison sentence, as well as on their request to begin with the process of gender reassignment process while in a prison. In situation where there is a significant lack of research data documenting involvement of trans issues in the contemporary security studies, it opens a lot of room for improvement in that area. Although it seems easy to continue ignoring penological aspects of transgender issues, failure to discuss raising level of respect for human dignity in the prison system of Serbia would be irresponsible. Especially given that this group, while becoming visible in our society after legalized process of gender reassignment within the health system of the Republic of Serbia, financed by the health funds, at the same time becomes subject of further discrimination and violence.

All people - including the convicted persons serving prison sentences in prison - have right to a life free of violence, including the ability to live their authentic lives. The fact is that transgender person face a high level of violence and threats when they are in prison because they often experience harassment and various dangers in the whole system, more often than others prisoners. When it comes to trans people, it can be generally concluded that all types of detention and prison institutions pose a serious threat to their lives, human dignity, physical and mental integrity, and the general welfare.

The term "transsexualism" The World Health Organization (World Health Organization) defines in its International Classification of Diseases

(International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems (Tenth Revision), ICD 10) as "the desire to live and be accepted as a person of opposite gender, which is usually accompanied by a feeling of discomfort and maladjustment with their anatomical sex, and desire to be assisted by surgery and hormonal therapy to achieve the greater physical correspondence with the desired sex."

Repressive nature of gender binarism is visible when due to their gender presentation (external appearance or behavior), they may annoy or anger those around them. The term *queer* is often used to indicate different gender non-conforming people: cross-dressers, drag kings and queens, gender queers, transsexuals, FTMs (an acronym standing for "female to male" – that is, women transitioning to become men), MTF (male to female; men transitioning to become women), and so on. This text focuses on the possibly higher exposure to violence and sexual assault faced by transgender women who have been placed in men's prisons because of their documents, which mark them as male. Being "a woman among men" in a detention facility means a lower social status in a situation in which hyper-masculinity dominates; it likewise exposes these women to constant humiliation and perpetual marginalization in relation to other convicts. The male prisoners call them "mounted" women, and the transgender women refer to themselves as "non-biological" – i.e., cisgender women – since they were not born female. Their adaptation to prison conditions is reflected in their acceptance of male dominance and heteronormativity, the class and racial prejudices that dominate in the wider men's prison population, as well as their daily compliance with various discriminatory imbalances that exist in the prisons.

There are differentiated two different categories of transgender convicts: the one which consists of persons who have completed the gender reassignment surgery (sex change), and the second consists of those who in the broadest sense, can be called "preoperative", who in fact are in various stages of hormone therapy. While for the members of the first group mainly there is no doubt to be treated in accordance with their newly gained gender, especially in countries where the transition process include personal documents replacement, the major problem is of those whose gender identity differs from their still completely other anatomy. Their prison treatment is generally not solved by legal regulations. Somewhere the regulations are public policy documents, e.g. in Scotland. In Italy there is one Action Plan and one Ministerial Decree, as well as the practice of some prisons. The article details the cases of treatment of transgender prison convicts in France, Germany and Spain, as models of good intentions and probably of good practices in the make. Examples of Bulgaria and Turkey are listed as negative examples of the lack of any legal regulation

which obviously open the way for large scale violence and discrimination against transgender convicts.

Transgender women are clearly “wrongly imprisoned,” and there is a high probability that they will experience sexual violence because of the combination of their genitalia and outer presentation. They are victimized because of their sexually attractive female characteristics, but also because they cannot defend themselves against such brutality, as is typical in male violence against women. Both prison staff and other prisoners commonly view transgender women as unsuccessful/unrealized men, even “traitors,” “miserable (no) men” who have abandoned their manhood. Because they do not comply with the extremely heteronormative and hyper-masculine culture typically found in jails, prison staff perceive transgender inmates as potential sources of trouble and disorder within the prison. In addition to outright sexual violence, they are far more likely than other prisoners to be exposed to various forms of ongoing sexual abuse, whether these situations happen against their will or because they allegedly “chose” these situations in order to prevent other unwanted risks in prison. In fact, some transgender prisoners talk about prostituting or “protective pairing,” a practice that involves “voluntary” sexual relations with one convicted person to avoid violence by many others. Such prison dynamics are also a type of sexual abuse, albeit not committed by explicitly physical force. This abuse often goes unnoticed by prison authorities because neither victims nor witnesses report it.

The obvious difference between transgender women’s external female presentation (which reflects their inner identity) and personal identification documents, by which they are still officially marked as men, requires finding answers to some important questions; for example, where should transgender women be placed – in a prison for women or for men? What if they require gender reassignment surgery (a “sex change”) while serving a prison sentence? How is the system able to ensure that they can continue their necessary hormone treatments while serving their prison sentences?

Housing is only one of the initial elements in the complex situation transgender prisoners face while in prison. Besides accommodations, there is the issue of prison treatment – involving the way personal searches are performed, the possession and use of specific items, prison clothes, and site-specific health care before, during and after gender reassignment processes. Accommodation, prison treatment, and medical care are three complex, mutually intertwined processes that link the needs of transgender prisoners with prison rules and security requirements, and also the rights and needs of other prisoners. Comparative legal analysis of this situation in various countries reveals possible ways of addressing these issues, but it also emphasizes the experimental nature of these solutions – which not infrequently leads to their failure and abandonment (e.g., Project Empoli in Italy).

All terms are explained in Scottish Prisoner Gender Identity and Gender Reassignment Policy. The terms transgender people and trans people are both used to refer to a diverse range of people who find their gender identity does not fully correspond with the gender they were assigned at birth. In addition to changing name and social gender role, gender reassignment may also involve using hormones and/or surgery to alter the person's physical body. Social gender is the gender in which a person lives their day to day life. Where a person has transitioned to change their social gender role, then it may also be referred to as their acquired gender or new gender.

- trans men: female-to-male (FTM) transsexual people who have started living permanently as men as part of a process of gender reassignment. They may or may not have undergone any genital surgery;

- trans women: male-to-female (MTF) transsexual people who have started living permanently as women as part of a process of gender reassignment. They may or may not have undergone any genital surgery;

- non-reassigned trans people: transgender people who have not permanently changed the gender in which they live. They may propose to undergo future gender reassignment but at present are still continuing to live predominantly as the gender they were assigned at birth.

Additionally, this group can also include: o transvestite / cross-dressing people who occasionally wear items of clothing traditionally associated with the other gender without proposing to undergo gender reassignment;

- o gender-variant / non-binary-gender people who have highly complex gender identities and don't identifying clearly as either men or women;

- o intersex people who have been born with aspects of their chromosomes, internal reproductive systems or external genitals which are not clearly male or female. Historically, intersex people were referred to as hermaphrodites but this is now an out-dated term.

Or as is explained at the theoretical level, the gender nonconformity means a person whose gender expression, role and identity are different from the expectations of the culture of a particular sex. Transgender indicates a spectrum of individuals whose identity or lived experiences do not conform to the identity or experiences historically associated with sex at birth: those with intersex conditions; non-, pre-, and postoperative transgender individuals; cross-dressers; feminine men and masculine women; and people who live as a gender other than that assigned to them at birth.

When it comes to the needs of transgender people in prison, UN Yogyakarta Principles explicitly state that States are required to ensure adequate access to health care and psychological counseling, which recognizes the special needs of the convicted person, whether it be their sexual orientation or gender identity, including the use of hormones or other forms of therapy, as

well as the ability to gender reassignment if the convict wants it. UN Office on Drugs and Crime has recommended that a responsible person should meet the special needs of LGBT convicts as well as to provide them with access to treatment for gender dysphoria, such as, for example, hormonal therapy or surgery to gender reassignment if it's available in the community (state).

The conditions in detention centers and prisons, not only can be traumatic for trans people, but these are often dangerous places with threatening situations and relationships, especially for transgender persons and those who are gender non-compliant (whose sex and gender are not in consent). Everywhere transgender persons police more often stops, legitimizes, checked and examined than other, ordinary citizens, because their daily struggle for survival includes frequently sex work (prostitution) or any other criminal acts, such as. related to drug traffic, property crimes, etc., due to which they are faced with an increased risk to find themselves behind bars.

Being a transgender person or a person whose gender and sex conflicting in any detention or prison often means daily humiliation, physical and sexual abuse, with the constant fear of retribution if you use legal means to solve problems with violence. Other convicts believe that, "if they have a penis, then they are only one kind of gay." A transgender prisoners allege that they were discriminated against not only from other prisoners but also by prison staff who does not accept their lifestyle, does not understand their needs and treats them with open contempt. They share space stigmatized within these institutions, along with other "socially undesirable", such as various types of sex offenders, for example. pedophiles, child molesters, rapists, prisoners with mental disabilities and informers. Most often it is assumed that transgender women homosexuals, and despised by other prisoners and prison staff.

This is known prison administrations, which therefore apply as the most common security measure for trans people apply their isolation and separation from other prisoners. Therefore, many transgender persons placed in solitary confinement or similar separate regimes serving a prison sentence for months or even years, just because of their transgender identity.

Prisons are organized in accordance to their historical foundations as strictly divided into separated facilities for women and for men: as such they represent the most gender segregated institutions of the modern era. Until the last decade of the twentieth century, the division of the prison by sex was the least contested prison practices / policies in all geographic regions, by all governments, at all levels, prison institutions, as well as their own prison population. In short, the institutional manifestation of the prison culture of gender binary division is taken as indisputable facts specified that defines a prison in all its aspects. There are very few exceptions to the dominant practice that transgender women are not placed in a male prison on the basis of their gender acquired by birth, so it is all an open question how to solve this obvious

contradiction between their official gender and their appearance, sense of gender identity and gender aspirations.

Scotland. In Scotland, in October 2013 was adopted the Prison policy document on gender identity and gender adjustment, which is one of the most comprehensive policy document of its kind in Europe and globally.

This policy aims to ensure that all persons who identify themselves as transgender, or who intend to start or have already made the transition gender adjustment, at any time, be treated fairly and with respect by the Scottish prison service. Rubdown and body searches should be carried out in accordance with the gender in which the prisoner is currently living, rather than their physical characteristics. Confidentiality must be maintained.

Information about a prisoner's gender reassignment should only be shared with other staff without the prisoner's permission where this is essential to manage the risk of crime. Staff must not reveal information about a prisoner's gender reassignment to other prisoners. Prisoners should be allowed access to items such as clothing, prosthetics, chest-binders, hair-pieces/wigs and other equipment needed to facilitate their gender reassignment and express their gender identity. Prisoners who are already undergoing gender reassignment must be allowed to continue receiving gender reassignment hormone treatment which began prior to imprisonment.

Prisoners who are seeking to undergo gender reassignment must be allowed to access specialist assessment and treatment via the NHS Scotland Gender Reassignment Protocol. Prisoners must be allowed access to gender reassignment hormone treatment, hair removal and/or surgeries they have been medically approved.

Transgender inmates in American prisons. Transgender persons face high level of violence and threats when they are in prison, because in this system often experience harassment, violence and various dangers, more often than others groups of inmates. For trans people can be generally concluded that all types of deprivation of liberty in places of as detention centres, prisons and camps for migrants, are places of serious threat to their lives, physical and mental integrity, human dignity and general well-being. As transgender people have become louder in defending their security and their rights, the American prison system, which places prisoners at conventional binary gender division, began to face numerous challenges. Transgender inmates who have suffered violence and mistreatment are often placed in solitary confinement, which measure, although intended to protect them, in fact is a serious penalty. Isolation takes a huge psychological toll, and there is also an increased risk of attacks by guards. The question is how to solve the situation of accommodation in apparent contradiction between their official, biological gender and their acquired gender. It opens questions of beginning and / or continuation of

hormonal/surgery gender reassignment process while serving a prison sentence. The text referred to the tests judicial decisions, legal provisions at the federal level and in California, the recent cases study, as well as the possibility of alternative accommodation in the transgender GBT pods, i.e. special prison wings designed to transgender women and gay men.

Prison rape elimination act. Attention to the problems transgender prisoners serving prison sentences in the United States is directed since 2003, when was adopted the Prison rape elimination act (PREA)¹⁰, which marked prevention of prison rape as a leading national priority that requires federal intervention. Time has made historical progress since the first time when attention to rape trans people behind bars happened.

PREA is a comprehensive set of federal regulations that regulate all aspects of correctional institutions relating to the prevention, detection and response to abuse. It is important to emphasize that PREA contains special provisions relating to "lesbian, gay, bisexual, transgender, intersex and gender non-compliant prisoners." Among the most important measures of protestation is the initial beginning evaluation and classification: in all prisons must be at the reception determined location only after the assessment of the risk of experiencing violence or abuse, including the identification of those who may be at risk because of their transgender, gender nonconformity, sexual orientation or intersex condition. Yet individual's perception of the existence of vulnerabilities are also required consideration. Individuals cannot be punished if they hide facts during the evaluation and failed to report the facts related to their gender identity, sexual orientation, intersex status, disability status, or previous experience of sexual abuse. Prison institutions must use this information to make appropriate decisions about individual security and classification of the individual and their accommodation.

The most important is the sentence of the case *Kosilek against Spencer in 2012*¹¹ by which the District Court of Massachusetts ordered the prison authorities to ensure the gender reassignment surgery of transgender convict of the type "a man into a woman". Since in prison, Kosilek attempted suicide twice and once to castrate himself. Although it is so far the only successful legal proceedings, the courts continue to attempt to define the medical needs of prisoners as well as to find answers to them. In *Kosilek against Spencer*, the district court in Massachusetts ruled that the law violated Kosilek because the only way to ensure the right of the Eighth Amendment adequate treatment of his serious medical needs that consists in the operation of gender reassignment surgery. This is the first precedent judicial decision ordering the state to ensure this surgery to a convicted person. Massachusetts Administration of Prison facilities challenged that judgment finding that the refusal to allow gender reassignment surgery does not constitute inadequate medical care. Prison authorities have many times reiterated the existence of security risk if allowing

Kosilek to be operated on, as this will create him a target of sexual assault by other prisoners in the men's prison.

The Court nevertheless supported Kosilek whom surgery is a medical necessity rather than a frivolous desire to change his exterior. Everyone has the right to meet health needs, were in jail or at liberty. Convicted persons who have a heart, hips or knees problems, get surgery to repair their health. Medical needs of transgender persons are not less important than the need of any other prisoners who have the same right to health protection based on the constitution. Decisions to undertake gender reassignment surgery are serious decisions that can make medical professionals in accordance with the patient and not the prison authorities.

California. California is a home to one of the largest correctional systems in the Western world and is an ideal site for collecting data on transgender prisoners. When data collection began in 2008, approximately 160,000 adult prisoners were incarcerated in California's 33 prisons. Well over 90 percent of California state prisoners are housed in 30 prisons for adult men. Among these prisoners, there are more than 300 transgender inmates in prisons for men estimate that there are approximately 750 transgender prisoners in the United States is correct, California is home to nearly half of all transgender prisoners in the United States. Because transgender prisoners do not conform to the dictates of an extremely heteronormative and hyper masculine environment, corrections officials perceive transgender prisoners as a potential source of in-prison disorder and attendant management problems. Corrections officials and prisoners alike share an understanding of transgender prisoners as prisoners failing to "man-up" in prisons for men. In addition to being incarcerated, transgender prisoners are drastically and disproportionately marginalized along other dimensions of social status and health and welfare. When examined along the lines of employment, marital status, mental health, substance abuse, HIV status, homelessness, sex work, and victimization, the transgender prisoners in this study are more precariously situated than no incarcerated and/or incarcerated no transgender populations. For example, transgender prisoners are *13 times* more likely than their no transgender counterparts to be sexually assaulted in prison.

One of the first two convicts who have used this right, Norsworthy said she was beside herself with pride that it was part of the movement that led to the adoption of this policy. She was living under stress and suffering from anxiety due to gender dysphoria but she realized that she needed gender reassignment surgery only when she was in the prison. She states that she has suffered for decades because her identity, her medical needs and its very humanity were denied by the people and the system responsible for taking care of her.

California is the first state to allow prisoners gender reassignment surgery while serving a prison sentence as it accepted to provide them with a paid surgery treatment by adopting a separate document entitled, Guidelines for review of requests for sex reassignment surgery.

The document has been entered into force in October 2015, when California became the first US state to legally allow prisoners the process. Previously in California in 2014, agreed to regularly paid to treatments which include hormonal therapy and surgery change of biological sex of prisoners. Directions issued the California Department of correctional institutions who oversees the mental health of prisoners. Thus California established a model for the rest of the country to ensure that prisoners while serving prison sentences can use life necessary medical care.

In any case, the adoption of this Guide did not constitute a "raising the dam" and there was not a flood of requirement for that surgery, because many transgender prisoners simply are not interested in such an operation. One of the conditions is that the rest of the convicted person to serve a minimum of two more years in prison. to come to a mutual agreement of which sex should be the officials involved in the search of bodies and personal belongings. The Agreement shall be in writing and signed by both parties, which a case conferences will confirm or revise. If no agreement is reached, the decision is to be made by hierarchically highest ranked official in a particular institution, taking into account the assumed social gender in particular trans persons deprived of their liberty.

Alternative (adapted local conditions where it is difficult to assume that someone will enter into agreements with arrested persons): A person deprived of liberty shall be signed written request that the body and personal rub down and pat is to be carried by official whose gender affiliation is in accordance with the social gender identity in which arrested / detained / convicted transgender person lives but not in accordance with the anatomical characteristics of that person.

Organizing a case conference is a type of consultative meetings with the participation of, on the one hand, the representatives of the competent authorities of prison establishments and of the other hand, medical experts, advocate / lawyer of the convicted person, as well as experts on transgender issues. At the case conference may attend representatives of organizations for the protection of the rights of transgender persons to provide information about the current ways of protecting human rights of transgender people. The purpose of these meetings is making of specific decisions concerning the organization serving prison sentences for certain transgender person. Case conferences are held periodically in a regular schedule (monthly, quarterly, semi-annually), as well as urgently, whenever there are problems to be solved when the act urgently.

Possession of appropriate identification documents of transgender convicts is different from case to case. It is undisputed that all persons with identification documents issued in accordance with acquired gender should be treated accordingly in terms of accommodation, search, rubdown, security, ways of personal addressing etc.

Persons who have undergone gender reassignment process or are still in ongoing process, but they do not have identification documents in line with the newly acquired gender identity, have the right to require treatment in accordance with the acquired gender whose modalities are to be decided on a case conference. They, as well as persons who, while serving a prison sentence are in process of gender reassignment, have the right to request the name change, issuing the new identification documents with the change of a sex mark under the same conditions as persons at liberty. The ways of respect of these rights of convicted persons, shall be decided on a case conference.

The possession and use of specific items, such as powder, lipstick, depilation products, wigs, vests, corsets, prosthesis, hormone preparations etc. is approved. Clothing that is appropriate to gender social gender roles in which the detained / convicted person lives, that suits also type of prison institution where that person is located is approved.

Medical treatment of transgender prisoners. Possession and acquisition of specific hormonal preparations (creams, injections, tablets, gels, etc.), as well as their use as a continuation of this specific therapy that was previously prescribed, began before imprisonment is regularly performed, as well as any other previously initiated medical treatment. The prison medical service which controls any other use and procurement of necessary medicines shall be informed on all such treatments in advance.

Transgender inmates may be at different stages of the process of gender transition at the time of deprivation of liberty by arrest or committal to prison.

If the process was not started, the convicted person has the right to request the start of the treatment of gender dysphoria, the same manner and under the same conditions in using the health procedures that are carried out in accordance with the provisions of the laws and bylaws which are available to persons at large in the Republic Serbia in the same or similar situation. If the process of gender adjustment started before sending to serve the prison sentence, i.e. is in progress, it is necessary to promptly and without any delay to enable the continuation of this treatment in prison. If the process is completed before serving the prison sentence and the convicted person already lives in the role of the newly acquired gender, respect of this gender role continued in a prison facility, as well as all the necessary treatments.

Confidentiality of the existence of gender dysphoria and / or gender reassignment is one of the essential components of human rights, human dignity

and the basic safety of transgender persons serving prison sentences. The history of the process of gender reassignment and the fact the process of gender reassignment happened while serving a prison sentence are considered as highly confidential data. These data are considered confidential and can be known / available only to officials when necessary to prevent the commission of crime or their investigation.

All prison systems everywhere are always complicated, and any changes face the expected barriers of deep-seated irrational fears or prejudices related to the primary imperative of organizing security in prisons. Requirements of time that go towards achieving a more equal and inclusive society, and gradually the prison environment too, no matter how justified, present a real challenge for all prison systems. Comparative legal analysis, however, recently provide good practice models. In Europe, the most excellent example is Scotland and its Prison policy on gender identity and gender reassignment. In the United States is highlighted the example of California, and there is a whole history test sentences that allows medical treatment of transgender prisoners while serving prison penalties, as well as the Prison Rape Elimination Act (PREA) PREA on the prevention of sexual violence in correctional institutions. Although it seems easy to continue ignoring penological aspects of transgender issues, failure to discuss raising level of respect for human dignity of transgender people in the prison system of Serbia would be irresponsible. Especially given that this group, while becoming visible in our society after legalized process of gender reassignment within the health system of the Republic of Serbia, financed by the health funds, at the same time becomes subject of further discrimination and violence. It is therefore necessary to introduce flexibility in accommodation of transgender prisoners, to allow upon the gender reassignment surgery, as well as all other necessary hormone treatment.

The situation of transgender women in men's prisons. The conditions in jails and prisons are often dangerous places with threatening situations and relationships, and they can be particularly traumatic for transgender people and those who are gender non-compliant (whose sex and gender do not conform to traditional notions or characteristics). Transgender inmates often allege that they are discriminated 4 against not only by other prisoners but also by prison staff, who do not accept their lifestyle or understand their medical and other needs, who treat them with open contempt and public ridicule, and who may attempt to impede or reverse their transition. Transgender prisoners share a stigmatized space with other "social undesirables," such as various types of sex offenders – for example, pedophiles, child molesters, rapists, prisoners with mental disabilities, and prison informants. Most often it is assumed that transgender women are in fact homosexuals, and as such, they are scorned by the other prisoners and prison

staff. Prison administrations know this, and therefore commonly separate transgender people from other prisoners for their own protection and security). Therefore, many transgender persons are placed in solitary confinement or similarly separate prison areas for months or even years, just because they are transgender. The level of violence against transgender prisoners in some countries is such that some authors describe it as a “war” – for example, in the report “Hundred Years War: etiology and status of rape transgender women in men’s prisons”, which reflects the violent conditions that confront transgender women in men’s prisons. They are faced with countless specific difficulties, misapplied procedures, ignorance and abuse. Due to historical rigidities in terms of gender issues and a basic lack of concern for those who, because of their gender identity, are on the margins of society, incarcerated transgender women exist in a high-risk environment of continuous exposure to scorn, attacks, mistreatment, and rape.

The prison experiences of transgender women. Gender non-conforming people are consistently among the most vulnerable members of the LGBT community – among those most likely to be beaten, raped, and murdered; most likely to be criminalized and labeled as deviant; those most likely to end up in psychiatric hospitals and prisons; most often denied housing, employment and health care; among those who, in their youth, were usually rejected and abused; and among those who are most likely to have their own children taken away. The treatment of transgender women in prisons is an example of how societal rigidity around gender identity has additionally maligned people who are already marginalized; similar stigmatization is felt among poor people, immigrants, people from racialized communities, people who do not have access to health care and/or education, and people who simply “do not pass”.

Since their visible gender identity does not fit the genitals they have (or had, if surgically removed), their conflict with the law has specific consequences. First, they will likely be sent to the “wrong” prison; once in prison, they are often subjected to treatment that can only be described as torture: forced de-transition, the denial of medical care and of hormones used before imprisonment, solitary confinement, rape, and other forms of abuse by other prisoners and periodically by prison staff (Landstreicher, 2012: 20). Cruel and unusual punishment of transgender inmates is brutal and significant – it has become increasingly difficult to legally justify placing someone in solitary confinement for a year or more, for no other reason than them being transgender. How does this fit globally accepted norms of proportionality between crime and penalty? It is difficult to understand how the choice between rape or solitary confinement can be justified.

Ashley, Linda, Ana, Jolanda, and Ophelia are transgender women inmates in men's prisons in the United States. Like many transgender people in prison, they have been placed there because of "survival crimes" – illegal sex work and some petty offences – but they have been treated more harshly because of transphobia in wider society, as well as among police and judges. Linda cannot find work due to her transgender identity; in her own words, she is "too feminine for construction work or oil fields, but too masculine to prostitute." She was not even able to access accommodations at a homeless shelter due to her gender identity. She was sentenced to seven years in prison for stealing to survive. Jolanda, who has worked the streets since she was ten, has spent a year and a half in a men's detention center while awaiting trial for an act that was allegedly an attack on a police officer while trying to escape – but was in fact self-defense against attackers who told her that she was just another "drag queen" who will soon be dead. Once in custody, she was not allowed to continue with her regular prior hormone therapy. She said, "When I was denied estrogen, I wanted to tear off the top of my head and just get out of my skin." Ophelia is serving a prison sentence of 67 years for attempting to rob a bank in order to pay for her gender reassignment surgery. These women's experiences were published after being filmed in documentaries and videos.

Ana is serving four and a half years in a men's prison. She describes her experience of being in solitary confinement: "I sat there almost a year, closed in for 24 hours. It is a small room, just a bare room, there is nothing there, there's nothing except a bed, and windows that cannot be opened, so you cannot even breathe, you feel like an animal ... and it's fun for them to see that a person is slowly going insane in that room ... all of them who have passed, all laughing, all hahaha, beautifully entertained – 'Hey, please see the faggot, see the homo'".

Prison models for the alternative treatment of transgender women.

Alternative treatment of transgender inmates requires regulating specific situations that are different than those of other inmates. The primary (or minimum and initial) goal is to protect transgender inmates from various forms of violence and discrimination, to preserve their human dignity, and to create prison conditions that uphold their right to their authentic gender identity.

It is necessary first to distinguish between two categories of transgender convicts: those who have completed gender reassignment surgery (sex change), and those who, in the broadest sense, can be called "preoperative" and are in various stages of hormone therapy. For the first category there is generally no doubt that they should be treated in accordance with their acquired gender, especially in countries where the transition process is followed by the modification of personal documents. However, the second group – those whose gender identity differs from their anatomy and who may be in the process of transition; those who may have typical male genitalia but who, by their

presentation and gender identity are women – constitute a larger population and present the most difficulty in terms of identifying procedural solutions.

Until now, existing models for accommodating transgender inmates who have not had gender reassignment surgery can be classified into three main types: 1) the placement of transgender women in women's prisons – which exists but is still extremely rare and experimental, applied only in some local jails in Washington, D.C. and rarely in some Scottish prisons on the decision of a special panel of experts; 2) the organizing of special prison facilities for transgender inmates, known as GBT (gay, bisexual, and transgender) pods; 3) various flexible approaches in general prison arrangements, which involve the separation, protection, and specific treatment of transgender inmates whose gender identity differs from their anatomy. 7 Within the second and third types of treatment, there may exist the possibility of undergoing gender reassignment surgery – e.g., in California, Scotland, Canada, and, in selected cases, in Spain and Germany.

Special prison wards for transgender inmates – GBT pods. Prison accommodation policy is unfortunately often based on an individual's official documentation, with all the consequences that transgender women may experience by being "a woman in a male prison." Finding the ideal alternative to this worst-case scenario is complicated, and often consists only of experiments with different impacts. It is difficult to protect anyone in a prison environment, but even harder to protect those who are seen as irritatingly different – as transgender women are, by both the staff and other convicts.

One option for accommodating transgender women (and gay) inmates is "GBT pods." These are special wards/wings, often known as the "wing for gays," "queerentine," "gay tank," "queen tank," or "softie tank." This option has been highly acclaimed by the Los Angeles media as a penitentiary solution with great potential to increase transgender inmates' security and to protect them from violence. However, within these pods, it has been noted that levels of violence are almost the same as in other types of prison situations, and security in these departments is no less problematic than anywhere else. In addition, it has been shown that male inmates were ready to not only to forcibly break into the GBT pods if these were physically within the framework of the same prison facility, but also to falsely present as gay in order to possibly to be placed with transgender women. Therefore, in order to ensure the proper placement of all inmates, prison authorities often inquire in local gay bars about the new inmate's "gay reputation" and actual community involvement. But prison staff members have also continued to abuse the transgender women and gay men, so the GBT pods appear more or less as only one ghetto, a prison within a prison, and they do not guarantee safety and protection from violence for transgender women. They are instead one more measure of isolation and segregation.

Prison authorities' explanation that they cannot prevent the smuggling of attackers into GBT wings does not seem convincing. However, if the facility accommodates a sufficient number of gay and transgender inmates, they may feel less isolated and ghettoized. It is likewise 8 & 9 departments and, going forward, any prisoner who identifies as transgender may apply to be placed there.

However, the assumption that all transgender people want to be placed on the basis of their gender identity is not entirely correct. Namely, when prison authorities asked transgender prisoners their thoughts on the special prison units, about half of them said they would like to be placed there, but the other half would rather remain housed with cisgender men. When it comes to the safety of transgendered people in prison, they themselves often know best where they are safest. Many transgender women have spent their lives in the systems of shelters and of penal institutions – either as juveniles in detention centers, or in various prisons – and feel more comfortable in and accustomed to the men's departments, as they have always been there: a case in which the evil they know is better than the one they do not. And some want to remain where they have fought for a place for themselves rather than to go to a new department and possibly have to fight such a struggle again.

The inmates in the specialized units on Rikers Island should likewise be allowed to attend the same programs as other prisoners and to use resources such as prison law library. However, their access to such programming is still limited for various logistical reasons, including the transportation of teaching staff due to the distance of the unit from the main Rikers complex. The GBT pods are therefore not the ideal solution, and two transgender inmates reported that from the launch of the unit in November 2015 until January 2016, they were harassed by staff and sexually abused by other inmates.

Department D of Sollicciano Prison. Sollicciano (Dias, Ciuffoletti, 2014: 209-249) is one of several Italian prisons in which informal (extralegal) regimes of prison accommodation have been established for persons conditionally characterized as members of the third gender (*tertium genus*). Up until late 2009 in Italy, a large number of transgender inmates were placed in so-called "Protected Mode" in the prisons of Alba, Belluno, Bergamo, Bollate, Firenze Sollicciano, Milan S. Vittore, Naples, Poggioreale, Rimini, Rome, and Rebibbia NC; about 80 transgender inmates were located in those facilities until October 2009. In Italian prisons today, transgender inmates are classified according to

Tertium genus (third gender) is the Latin term for the "third way," something between two fixed realities. whether they have undergone surgery. Those who have undergone gender reassignment surgery in order to obtain legal recognition of their acquired gender are placed in women's departments, while those who have not have gender reassignment surgery are placed in special

wards designated for transgender women. The Italian solution for accommodating preoperative transgender women is to place them in special protective units (as specified in Article 32 of the Decree of the President of the Republic 230/200), but still within the larger context of male wings. This procedure was formalized through a memorandum of the departments (Protocol no. 500422) in 2001 called “The so-called ‘protected’ departments – the criteria for the accommodation of inmates,” which states that the secure units were “established in order to address the need to protect special categories of inmates due to objective reasons, although they are sometimes based on subjective characteristics of these persons (for example, on transsexuality).”

The discussion focuses on male wards because the main problems involving the accommodation of transgender inmates was (and still is) mainly characterized by those transitioning from male to female. Department D: Prison accommodation of the third gender (a *Tertium Genus* of Incarceration). The practices of “Department D” in the Sollicciano Prison in Florence are considered representative of the informal system of prison accommodation under European and Italian models, through using various strategies for “avoiding risks.” The layout of Sollicciano comprises two macro-areas: the department for men and the department for women; the latter includes an isolated facility, Department D, which is used to accommodate transgender inmates. This solution has become typical practice despite the lack of relevant legislation.

After the reorganization of the institution itself at the end of 2005, a new approach was adopted to automate the accommodation of inmates on the basis of their genitalia while continuing the institutional separation of women and men. Department D is located in the women’s department, over the unit that houses inmates with mild mental illnesses. The department is separated from the cisgender women’s section, which occupies the vast majority of the wing. Since its beginning, this space was not able to function autonomously – thus, there are significant gaps and structural shortcomings, such as a lack of rooms for socializing or for meetings with lawyers and professionals like social and health workers. The inmates have voiced that the structure is the most problematic aspect of life for transgender persons in the prison. and various abuses. And since Sollicciano disavows the hypothetical option of “mixed prisons,” this possibility has been lost.

The fact is that transgender inmates themselves have no unanimous position on what for them constitutes the most desirable prison accommodation and treatment. They do not want a special prison, because that would lead to further ghettoization and them being classified as “abnormal” – a term that creates much friction within the transgender community (as is typical of all marginalized groups). All inmates mentioned feeling scared of being

hypothetically locked up within such a limited, closed community without any “others,” voicing that this would worsen interpersonal conflicts and tensions among them. The idea of a centralized “assembly” of all transgender inmates in Italy in one institution was seen as alarming.

Transgender inmates in Serbia. When a transgender person in Serbia, in accordance with his/hers gender indicated by the identification document, especially people in a process of transition from male to female gender, are housed in penitentiary for men, it may pave the way for sexual abuse and other forms of violence. Deficit in regulations of legal status of transgender persons (persons of non binary gender identity) that exists in Serbia makes impossible them to be placed in institutions for persons of their newly acquired gender, despite the existence of a completely altered anatomy, the overall physical appearance and accordingly, the changed life style. However, with the political will and target sensibilization of penal institutions and district prisons’ staff, it is possible to significantly improve the conditions of serving prison sentences for transgender persons, even without legal changes. Namely, the existing Law on Execution of Criminal Sanctions provides plenty of room for better treatment. As essential elements of the improved treatment the author mentioned protective accommodation without isolation, treatment in the general population, with access to all labour, educational, therapeutic and communication capabilities, continuation of the previously started hormone treatment, as well as access to procedures of the national health system for gender reassignment surgery as available to transgender persons out of prisons.

The absence of legislation in Serbia on changes of gender status in the personal documents of those who have undergone gender reassignment surgery prevents the placement of transgender people in institutions in ways that reflect their acquired gender – despite their changed anatomy, physical appearance and lifestyle in accordance with their acquired gender roles and relations. The Law on the Execution of Criminal Sanctions (LECS) stipulates that men and women inmates are to serve their sentences separately (Art. 46., p. 3). This law allows for the accommodation of transgender people in prison facilities only in accordance with their biological sex, not based on their desired sex and gender; it thus prevents exceptions for any transgender people who have and who have not undergone gender reassignment surgery. The provisions of Article 52 (LECS) stipulate that individuals may be later transferred to another facility under the board of directors’ authorization if further examination reveals that treatment will be more successfully implemented at another institution, or due to security reasons. This provision can thus be taken as a legal basis for transferring a transgender inmate from unsafe or otherwise unfavourable accommodations. However, this is dependent on interpretation, as Article 46 of the LECS may lead to the possibility of relocation to a facility based on the transgender inmate’s biological sex, not to one of their desired gender identity.

Nonetheless, a practical solution is possible, legally and logistically, through using the newly renovated section of the fifth pavilion of Pozarevac's Zabela prison, which is adapted to 13 the needs of older inmates and those with disabilities. A further way forward would be the systematic adoption of the Gender Identity Act, which, in Article 2, p. 5, stipulates the relevance of the acquired gender of persons with gender dysphoria as well as those who are in the process of transitioning or who have undergone gender reassignment surgery. The law also regulates changes in the civil registry of births, names, and gender markers for persons with gender dysphoria, as well as changes in other personal documents, as stipulated by the provisions of Articles 10, 11, 13, 14, and 15. Overall, the best comparative legal solutions for transgender people have happened in those countries in which gender status is legally able to be changed in accordance with desired gender identity, with or without surgical transition.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

342.726-055.3
305-055.3

МРШЕВИЋ, Зорица, 1954-
Transrodno lice pravde / Zorica Mršević.
- Beograd : Institut društvenih nauka, 2017
(Beograd: RIC GI TMF-a). - 284 str.; 24 cm

Tiraž 300.
- Napomene i bibliografske reference uz tekst.
- Bibliografija: str. 221-246. - Summary: Transgender justice.

ISBN 978-86-7093-167-1

а) Трансродне особе - Правни положај
COBISS.SR-ID 244871692

"Transrodno lice pravde" je u pravom smislu reči inovativni, naučno istraživački rad koji otvara novu istraživačku oblast u okviru penoloških i kriminoloških istraživanja, a posebna prednost ovog rada je prezentiranje obilja prikupljenog aktuelnog komparativnog pravnog materijala.

Prof. dr Dobrivoje Radovanović

Posebno vredan naučni doprinos pružaju segmenti istraživanja posvećeni promenama opšteg pravnog statusa transrodnih osoba, koje se u celom svetu veoma dinamične.

Prof. dr Nevena Petrušić

Autorka detaljno, ubedljivo i argumentovano analizira egzistenciju transrodnog subjekta u Srbiji, i izvodi argumentovane zaključke u vidu neophodnosti usvajanja određenih javnih politika i promene propisa radi omogućavanja pravde i za tu marginalizovanu grupu ljudi.

Prof. dr Nada Sekulić

Knjiga predstavlja izuzetan doprinos naučnom sagledavanju problema sa kojima se suočava transrodna populacija i ključnu kariku u daljem razvoju istraživanja koja bi prikupila i analizirala podatke o stanju ljudskih prava trans osoba.

Dr Lilijana Čičkarić, naučna savetnica

Smatram da objavljivanje ove studije treba podržati imajući u vidu originalnost teme, obilnu komparativno pravnu građu i odlično koncipirane praktične predloge rešenja primenljivih u budućim javnim politikama Srbije.

Dr Jelena Simić, docentkinja